

MAGYAR NYELVŐR

ALAPÍTVÁ 1872-BEN

TARTALMÁBÓL

Hozzá tartozik az emberi élethez az anyanyelv, az otthon, a haza.”

Korzenszky Richárd emeritus perjelt kérdezi Balázs Géza
*Kövecses Zoltán – Szelid Veronika – Brdar-Szabó Rita – Brdar
Mario – Pápista Zsolt*: A düh metaforikus felfogása a
magyarban és a szláv nyelvekben

Minya Károly – Baku Laura: Az informatikai kifejezések
magyarításai mint neologizmusok

Csehy Zoltán: Az Ómagyar Mária-siralom utóéletéből. Rákos
Sándor *Hódolat az Ómagyar Mária-siralomnak* című
verskompozíciója

Klein Ágnes – Márkus Éva: Mondókák és dalok a
nyelvújításban

Schlichter-Takács Anett – Csimáné Pozsegovics Beáta:

Képregények, képregényalapú mediátikus közegek az általános
iskolai magyar nyelv és irodalom tankönyvekben

Gráfik Imre: Thass-Thienemann Tivadar: A nyelv interpretációja I.
A nyelv szimbolikus jelentése

Balázs Géza: A nyelv szimbolikus, tudat alatti jelentése. Thass-
Thienemann Tivadar filozófiai-metapszichológiai nyelvészete

Kenyeres Attila Zoltán: Az internet népe – a nép internete.

Inspirálódás Balázs Géza *Az internet népe* című könyvéből

Nagy György András: Az ebek harmincadja

Kicsi Sándor András: A földikutya népi elnevezései

Sántha Attila: Forrófalvi szavak (Szelebudri – Kimeszelik a
kőlyköt – A túlméretezett gyimil – Sitte, szitotte, azaz sütötte)

Büky László: Bor teoreó

Nyelvőr-hírmondó

Új szavak, kifejezések

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR NYELV ÉS KULTÚRA NEMZETKÖZI TÁRSASÁGÁNAK FOLYÓIRATA (2020–)

Megjelenik évente négyszer
(januárban, áprilisban, júliusban és októberben)

Alapítva 1872-ben

SZERKESZTETTÉK:

Szarvas Gábor (1872–1895), Simonyi Zsigmond (1896–1919), Balassa József (1920–1940),
Beke Ödön (1946–1953), Lőrincze Lajos (1954–1993), Keszler Borbála (1994–2021)

VÉDNÖKI TESTÜLET:

Lőrincze Péter, Temesi Ferenc, Tőkés László, Várady Tibor

NEMZETKÖZI TANÁCSADÓ TESTÜLET:

Fedosov, Aleksandrovich Viktor (Vlagyimir, Oroszország), Dragaschnig, Edina (Grác, Ausztria),
Lizanec, Petro (Ungvár, Ukrajna), Mífsud, Mari Lee (Richmond, USA),
Sivonen, Jari (Oulu, Finnország)

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

Aczél Petra (Moholy-Nagy Művészeti Egyetem), Adamikné Jászó Anna (ELTE), Balázs Géza
(Színház- és Filmművészeti Egyetem, Partiumi Keresztény Egyetem), Büky László (SZTE),
Hidasi Judit (BGE), Horváth Péter Iván (NKE), Cs. Jónás Erzsébet (Nyíregyházi Egyetem),
Kovács László (ELTE TÁTK), Kövecses Zoltán (ELTE), Mínya Károly (Nyíregyházi Egyetem),
Pölcz Ádám (ELTE TÓK), Steklács János (PTE), Szűts Zoltán (EKKE)

FELELŐS SZERKESZTŐ: Balázs Géza

SZERKESZTŐK: Mínya Károly, Pölcz Ádám

MUNKATÁRSÁK: Barta Éva, Takács Róbert, Vesszős Balázs

TÖRDELÉS, ARCULAT: Fancsek Krisztina

EGYÜTTMŰKÖDŐ PARTNER:

Magyar Nyelvőr Alapítvány

Magyarságkutató Intézet Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport
Petőfi Kulturális Ügynökség Kazinczy Műhely

NYOMDA: Könyvpont Nyomda, Budapest

A szerkesztőség címe:

1072 Budapest, Rákóczi út 38. 1/2.

A szerkesztőség e-mail-címe: magyarnyelvor@mnyknt.hu

A felelős szerkesztő közvetlen e-mail-címe: balazs.geza@gmail.com

Honlap: www.mnyknt.hu

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón:

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának repozitóriuma:

http://real-j.mtak.hu/view/journal/Magyar_Nyelv==0151r.html

Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága: www.mnyknt.hu (2020–)

Kiadó: Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága

Felelős kiadó: A Társaság elnöke

1072 Budapest, Rákóczi út 38. 1/2.

Telefon: 36-30-318-9666, e-mail: irodavezeto@mnyknt.hu

ISSN (nyomtatott) 0025-0236

ISSN (webváltozat) 1585-4515

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Telefon: +36-1-767-8262
Egyes szám ára: 1500 Ft, éves előfizetés (4 szám): 6000 Ft (2023-tól).

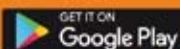
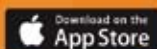
ÚJDONSÁG! GONDOSÓRA

Applikáció

A Gondosóra Applikáció segítségével a biztonság és a gondoskodás még hatékonyabb a hozzátartozóknak is.

- ✓ kapcsolat a Gondosóra-felhasználó és a hozzátartozó között
- ✓ magasabb szintű biztonság
- ✓ veszélyhelyzet esetén értesítés a hozzátartozóknak
- ✓ hasznos információk
- ✓ ingyenes letöltés

Töltse le Ön is!

Segítség egy gombnyomással!
gondosora.hu

TARTALOM

„Hozzá tartozik az emberi élethez az anyanyelv, az otthon, a haza.” Korzenszky Richárd emeritus perjeljt kérdezi Balázs Géza	393
Tanulmányok	
<i>Kövecses Zoltán – Szelid Veronika – Brdar-Szabó Rita – Brdar Mario – Pápista Zsolt: A düh metaforikus felfogása a magyarban és a szláv nyelvekben</i>	399
<i>Minya Károly – Baku Laura: Az informatikai kifejezések magyarításai mint neologizmusok</i>	459
<i>Csehly Zoltán: Az Ómagyar Mária-siralom utóéletéből. Rákos Sándor Hódolat az Ómagyar Mária-siralomnak című verskompozíciója</i>	471
Nyelv és iskola	
<i>Klein Ágnes – Márkus Éva: Mondókák és dalok a nyelvsajátításban</i>	480
<i>Schlichter-Takács Anett – Csimáné Pozsegovics Beáta: Képregények, képregényalapú mediátikus közegek az általános iskolai magyar nyelv és irodalom tankönyvekben</i>	497
Szemle	
<i>Gráfik Imre: Thass-Thienemann Tivadar: A nyelv interpretációja I. A nyelv szimbolikus jelentése</i>	518
<i>Balázs Géza: A nyelv szimbolikus, tudat alatti jelentése. Thass-Thienemann Tivadar filozófiai-metapszichológiai nyelvészete</i>	522
<i>Kenyeres Attila Zoltán: Az internet népe – a nép internete. Inspirálódás Balázs Géza <i>Az internet népe</i> című könyvéből</i>	530
Szó- és szólásmagyarázatok	
<i>Nagy György András: Az ebek harmincadja</i>	536
<i>Kicsi Sándor András: A földikutyá népi elnevezései</i>	548
<i>Sántha Attila: Forrófalvi szavak (Szelebudri – Kimeszelik a kölyköt – A túlméretezett gyimil – Sitte, szította, azaz sütötte)</i>	551
<i>Büky László: Bor teoreó</i>	555
Nyelvőr-hírmondó	
<i>Minya Károly: A Nyelvőr postája</i>	559
<i>Új szavak, kifejezések</i>	562

CONTENTS

”The mother tongue, the home, the homeland are part of human life.” Balázs Géza interviews Korzenszky Richárd	393
Papers	
<i>Kövecses, Zoltán – Szelid, Veronika – Brdar-Szabó, Rita – Brdar, Mario – Pápista, Zsolt: The Metaphorical Conceptualization of Anger in Hungarian and in Slavic Languages</i>	399
<i>Minya, Károly – Baku, Laura: Explanations of Information Technology Terms as Neologisms</i>	459
<i>Csehly, Zoltán: From the Afterlife of The Old Hungarian Lament of Mary. A Poetic Composition by Sándor Rákos Entitled Homage to the Old Hungarian Lament of Mary</i>	471
Language and School	
<i>Klein, Agnes – Márkus, Éva: Nursery Rhymes and Songs in Language Acquisition</i>	480
<i>Schlichter-Takács, Anett – Csimáné Pozsegovics, Beáta: Comics, Comis-Based Media in Hungarian Language and Literature Textbooks in Elementary School</i>	497
Reviews	
<i>Gráfik, Imre: Thass-Thienemann Tivadar: Interpreting Language I. The Symbolic Meaning of Language</i>	518
<i>Balázs, Géza: The Symbolic, Unconscious Meaning of Language. The Philosophical-metapsychological Linguistics of Tivadar Thass-Thienemann</i>	522
<i>Kenyeres, Attila Zoltán: The People of the Internet – the Internet of the People. Inspired by Géza Balázs’ Book Entitled The People of the Internet</i>	530
Explanation of Words and Phrases	
<i>Nagy, György András: Az ebek harmincadja (Going to the Dogs)</i>	536
<i>Kicsi, Sándor András: The Vernacular Names of the Groundhound</i>	548
<i>Sántha, Attila: The Words of Forrófalva (Szelebudri – Kimeszelik a kölyköt – A túlméretezett gyimil – Sitte, szította, azaz sütötte)</i>	551
<i>Büky, László: Bor teoreó</i>	555
The News of Magyar Nyelvőr	
<i>Minya, Károly: The Postbox of Magyar Nyelvőr</i>	559
<i>New Words and Phrases</i>	562

MAGYAR NYELVŐR

148. ÉVF. * 2024. OKTÓBER–DECEMBER * 4. SZÁM

„HOZZÁTARTOZIK AZ EMBERI ÉLETHEZ AZ ANYANYELV, AZ OTTHON, A HAZA”

KORZENSZKY RICHÁRD EMERITUS PERJELT KÉRDEZI BALÁZS GÉZA

Korzenszky Richárd (Csorna, 1941) bencés szerzetes, pedagógus, a Tihanyi Bencés Apátság korábbi előljárója (jelenleg: emeritus perjel). A Pannonhalmi Bencés Gimnáziumban tanult, 1959-ben lépett a bencés rendbe, 1969-ben magyar–oroszlak szakon végzett az ELTE-n. 1968-tól a győri bencés gimnáziumban, 1973-tól a pannonhalmi gimnáziumban tanított, 1979-től 1989-ig a pannonhalmi gimnázium igazgatója volt. A rendszerváltozás idején a katolikus egyházat képviselte a Művelődési és Közoktatási Minisztériumban. 1991-től miniszteri biztos, a Katolikus Iskolák Főhatóságának ügyvezető

Korzenszky Richárd (Balázs Géza felvétele)

elnöke volt. 1994-től házfőnökként, majd perjelként szolgált a Tihanyi Bencés Apátságban. Felújította, valamint vallási, kulturális és közéleti központtá tette az apátságot. 2018-tól emeritus perjel. Számos könyve jelent meg: eszések, prédikációk, imádságok, úti- és naplójegyzetek, fényképező szenvedélyből fakadóan képeskönyvek, interjúkötetek. 2024-ben ünnepelték pappá szentelésének 60. évfordulóját. Évtizedek óta a győri Kazinczy- és a sátoraljaújhelyi Édes anyanyelvünk versenyek bírálóbizottsági tagja.

Olyan időben választottad a papi hivatást, amikor a papok egy része számkivetésben, sőt talán börtönben volt. Mi adott ehhez erőt? És éppen 60 éve, 1964-ben szenteltek pappá, mondhatni, ez már az enyhülés kezdete, de aligha lehettek nagy céljaid, vagy mégis?

A Pannonhalmi Bencés Gimnázium diákja voltam. A korszak valóban nem volt egyszerű, de én nem egyházmegyés papi szolgálatra vállalkoztam, hanem a hivatalos keretek között létező, de megszűgített bencés rendbe léptem be. Viszonylag védett körülmények között éltünk, bár rendtársaim közül jó néhányan megjárták a börtönt. Tudtuk, hogy „kihalásra ítélt” emberfajta vagyunk, de nem voltunk hajlandók kihalni. Tettük, amit lehetett, az adott, szűk keretek között. Mégis szabadabbak voltunk, mint az egyházmegyés papság. Szüleim föltették a kérdést az akkori előljáróimnak: Tudja ez a gyerek, hogy mit vállal? Természetesen nem tudtam, de egy olyan közösségbe nőttem bele, amelyik biztosságot adott. Különleges céljaink nem voltak: elvégezni a teológiát, majd megszerezni Budapesten a középiskolai tanári képesítést, hogy a Rend akkor engedett feladatkörében, a tanításban szerepet vállaljunk.

A szakmai közvélemény úgy tartja, hogy egy néprajzkutató, Ortutay Gyula államosította az iskolákat, és egy néprajzkutató, Andrásfalvy Bertalan adta vissza az egyházaknak. De a gyakorlati kivitelezés egy katolikus papra, rád hárult. Hogyan történt mindez?

Érdekes történet. A pannonhalmi gimnázium igazgatójaként nem voltam idegen a pedagógusszakma képviselői előtt. A minisztériummal is kapcsolatban kellett lenni. Majd Glatz Ferenc minisztersége idején – az ő eszményképe Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatási miniszter volt – a katolikus egyházat képviseltem a Művelődési és Közoktatási Minisztériumnál. A rendszerváltozás után, amikor már létezett a lelkiismereti és vallásszabadságról szóló törvény, majd később az egyházi ingatlanok visszaadását szabályozó törvény is, elkezdődött az ingatlanok visszaigénylése, ezzel párhuzamosan az egyházi iskolák újraindítása. Antall József miniszterelnök úr kérésére vállaltam szerepet – most már a minisztériumban – miniszteri biztossként, hogy segítsek az iskolák újraszervezésében. Amolyan tolmácsszerepet töltöttem be. Az egyháziak nem értették a közigazgatás nyelvét, az állami hatóságok nem értették az egyházak szándékait. Nem volt egyszerű feladat. Nem voltam alárendeltje senkinek a minisztériumban, de kikérték a véleményemet minden fontosabb, egyházakat érintő ügyben. Nemcsak a katolikus egyház ügyeivel foglalkoztam, valamennyi bejegyzett vallási közösség problémás ügyeiben segítettem kibogozni a szálakat. Közben részt vettem a Nemzeti

alaptanterv alapelveinek a kidolgozásában is. Az egyházi vezetők ismertek még a korábbi feladataim révén. Nem mint egyházi ember voltam a minisztérium munkatársa, de mindenki tudta, ki vagyok, hová tartozom. Richárd atyának szólított mindenki, nem Korzenszky úrnak.

A minisztériumi megbízatás után (amelyről a Páternoszter című művedben is írsz) Tihanyba kerültél. Várszegi Asztrik azzal bízott meg, hogy indítsd újra a Tihanyi Bencés Apátságot. Tihany ma egy csoda. Mit találtál itt, és hogyan kezdted munkához? És hogy érzed magad most már emeritus perjelként, természetesen még mindig Tihanyban?

A tihanyi történet gyökere még a változások előtti időre nyúlik vissza. Várszegi Asztrik atyával, aki akkor még nem volt főapát, hanem perjel, én pedig igazgató, álmodoztunk. Egyik álmunk az volt, hogy ha valamikor lehetséges lesz, a tihanyi apátságot újra kellene indítani. Nem gondoltam, hogy éppen az én feladatom lesz majd. Amikor az Antall–Boros-kormány hivatali ideje lejárt, az én minisztériumi tevékenységem is véget ért. Még abban az évben, 1994 őszén kerültem Tihanyba. Egy felállványozott templomot találtam, a berendezés restaurálásra várt, az épület még nem volt a Rend tulajdonában, de már a múzeumot működtethette Pannonhalma. Olyan feladatot kaptam, amihez egyáltalán nem érttem. Egy falusi egyházközség lelkipásztori gondozása: sosem készültem rá. Épületfelújítás: a magyar–orosz szakos tanári diploma nem erre készített fel. Amiben már bőven volt gyakorlatom, az a hatóságokkal való tárgyalás. A templom felújítása holtpontra volt, az apátság épületét is fel kell újítani: ha nincsenek segítségemre a volt diákjaink, akkor alighanem sokkal nehezebben igazodtam volna el az építésügyi, műemléki és egyéb hatóságok által megfogalmazott elvárások útvesztőjében. Aztán lassan-lassan kezdett tisztulni a láthatár. Létrejött egy kis szerzetesi közösség: ez volt a legfőbb célom. Jelen lenni a bencés spiritualitással. Kultúrát őrizni és teremteni. Kiállításokat szervezni, koncerteket rendezni, turistákat, majd zarándokokat fogadni. A környékbeli egyházi iskolás öregdiákok igényéből születtek meg az előadás-sorozatok a régióban élő értelmiségiek számára. A néhány idősebb szerzetestanárból álló, pár fős közösséghez fiatalok csatlakoztak. Jól képzett, lelkes fiatal emberek, akik bekapcsolódtak a munkába. Önállóvá, függetlenné vált a tihanyi bencés közösség. Új lehetőségek, új tervek fogalmazódtak meg. Közben pedig múltak az évek, és megérett a helyzet arra, hogy átadjam a közösség irányítását.

Továbbra is Tihanyban élek, ehhez a közösséghez tartozom. Amiben tudok, segíték a fiataloknak. Bár a munkám nem lett kevesebb, de a felelősség

egyáltalán nem hiányzik. Sok helyre hívnak előadást tartani, lelkigyakorlatok vezetésére kérnek, néhány újság rendszeresen kér tőlem írásokat. Valamivel több időm jut arra, hogy olvassak: rendkívül fontos, hogy tájékozott maradjak, de különbséget kell tenni lényeges és lényegtelen között. Azonkívül tudomásul kell vennem, hogy ahogy múlnak az évek, úgy fogy a fizikai erőm. Nem szabad túlhajtani magamat. Örülök a kihívásoknak, örülök, hogy sokan vannak, akik a legkülönbözőbb kérdésekben számítanak rám.

A munka beteljesüléseként az ötleted nyomán létrejött a nyelvek ligete. Mit szeretnél ezzel üzeni?

Nagyon fontos, hogy az ide látogatók mivel találkoznak. Sokan megcsodálják a templomot, a kiállításokat, a környezetet, a Balatont. A templom közvetlen közelében van egy liget, ahol Herczeg Ágnes kiváló tájépítő mérnökkel megvalósítottunk egy érdekes látványosságot. A Tihanyi alapítólevél tartalmazza az első magyar szavainkat. Aki Tihanyba jön, mindenképpen találkozik ezzel a ténnyel. Európaiság, magyarság, haza, pátria... Ezekkel a fogalmakkal szeretnénk szembesíteni a ligetben a látogatókat. S szeretnénk, ha eljutnának arra a felismerésre, hogy mindenki számára fontos az anyanyelv, amelynek segítségével birtokba vették a világot. És mindenki számára életbe vágóan fontos, hogy legyen otthona, hazája. Ez nem nacionalizmus. Hozzá tartozik az emberi élethez az anyanyelv, az otthon, a haza.

Fáradhatatlanul járod az országot, szinte minden héten valahol előadást tartasz. Gondolom, hogy ebben találkozik a magyartanári és a papi hivatás. De az mégis egészen egyedi, hogy évtizedek óta a Tihanyi Kalendáriumban közzéteszed a naplódát. Egy pap, aki beszámol a közéleti gondolatairól, folyamatos tevékenységről. Mi indított erre?

Naplót írni akkor kezdtem, amikor a minisztériumban dolgoztam. Rádöbentem, hogy történelmi eseményeknek vagyok közvetlen tanúja, néha munkálója is. Így született meg a Páternoszter című könyv, Feljegyzések a minisztériumból alcímmel. Tihanyban valami hasonlót éreztem: történik valami, én közvetlen résztvevője vagyok. Ha nem rögzítem, az élmények egymásra rakódnak. Valamikor kötelező volt a plébániáknak Historia domust vezetni. Szerzetesi közösségekben nem ritka az ún. perjelnapló. Az én naplójegyzeteim valahol a ténszerűség és a szubjektivitás határán vannak. Így látom a világot... Hogy az utókor számára jelent-e ez valamit, nem tudom megmondani. Valahonnan belülről fakad, hogy naplóírás közben szembenézzek önmagammal, mintegy lelkiismeret-vizsgálatot tartva.

A magyartanárok többsége a nyelvtanóra kötelezően letudandó tananyagként tekint, vagy meg sem tartja. Mit gondolsz erről, mi lehet ennek az oka? Magyartanárként hogyan álltál a nyelvtanórához?

Aktív tanárként nem tartottam fontosnak a nyelvtant. Később döbbsentem rá, hogy alapos magyar nyelvtani ismeretek nélkül az idegen nyelvek tanulása is nehezebb. Logikus gondolkodásra nevel a nyelvtan. Ez pedig manapság nagyon hiányzik.

Talán nem is kellene külön nyelvtanóra, mint sok más országban? Bele kellene olvasztani az irodalomba?

Kívülről nem akarok állást foglalni, kell-e külön nyelvtanóra. De alapos nyelvtani ismeretekre mindenképpen szükség van. A szövegértésnek feltétele, hogy tudjam: valamiről valamit valamilyen körülmények között állítok. A szavak értelmes mondatokká kell hogy rendeződjenek. A mondatok pedig szöveggé. Különben halandzsa minden szóbeli megnyilatkozásunk. (Írásról nem beszéllek, mert félek, hogy a nagy többség nem tud összefüggő szöveget írni.)

Nyelvtanóra ide vagy oda, egy biztos: a magyar nyelv, a nyelvi kultúra, nyelvi igényesség iránt elkötelezett vagy, ha jól érzem, harcosan képviseled az igényes, példamutató, normatív nyelvhasználatot. Erről sokszor beszéltél nyilvánosan. Mi vezetett ehhez a szilárd véleményedhez?

A világos, tiszta gondolkodást szeretem. El is várnám... csak sokszor igénytelenséggel találkozom. Már több mint harminc éve találkozom fiatalokkal a középiskolai versenyeken, a Kazinczy-versenyen, Győrben, az Édes anyanyelvünk versenyen, Sátoraljaújhelyen. Ilyenkor felébred bennem az egykori tanár és nevelő. Nagyon örülök, amikor igényesen beszélő fiatalokkal találkozom, és olyan pedagógusokkal, akiknek szívügye a magyar nyelv. Mert hozzátartozik emberségünkhöz, hogy közösséget formáljunk. Közösségformálás pedig gondolatok megfogalmazása nélkül lehetetlen. A sátoraljaújhelyi verseny különösen is érdekes az én számomra. A fiataloknak szabadon választott témáról kell rövid beszédet mondaniuk. Szinte az egész Kárpát-medencét meg tudom szondázni, mi az, ami éppen most foglalkoztatja a fiatalokat. És nagyon fontosak a kötetlen beszélgetések a tanár kollégákkal. Örömmel megyek mindig Győrbe is, Sátoraljaújhelyre is.

Vannak, akik úgy gondolják, fölösleges ragaszkodni a hagyományokhoz, az anyanyelvhez: a földgolyó egyre kisebb, és jelentéktelenné válnak a népek, a nemzetek. A világ fejlődéséhez szerintük másra van szükség: technikára, technológiára, világhálós kapcsolatrendszerre, naprakész információs bankokra. Igazuk lehet, ha az embert leszűkítjük a gazdaság nélkülözhetetlen tényezőjére, akinek lassan már a munkaerejére is egyre kevésbé lesz szükség – leginkább a vásárlóerejére. Egy torz, hibás, hiányos emberkép válik uralkodóvá szerte a világon. S elfelejtjük, hogy nem a fogyasztás fog boldoggá tenni, nem az, hogy mit birtokolok, hanem az, hogy elfogadnak-e, megértenek-e engem mások – és én magam képes vagyok-e és kész vagyok-e elfogadni másokat. Ehhez pedig nélkülözhetetlen a saját kultúránk, amely közösséget teremt és őriz. Ne féljünk kimondani: elengedhetetlenül szükséges, hogy legyen anyanyelvünk. Amelynek segítségével emberré tudunk nőni; olyan emberré, aki nem gyökértelen, aki nem hazátlan, aki nem otthontalan, aki nem magába zárkózott. (Részlet a magyar nyelv ünnepére írt beszédből, 2019.)

Mi az, ami elgondolat vagy elborzaszt a mai magyar nyelvi kultúrában?

A társadalomban tapasztalható egyik rákfene az elmagányosodás, az izolálódás. Nagyon sajnálom, hogy nincsenek igazi közösségek, ahol őszintén, szabadon, érdekek nélkül találkozhatnának az emberek. Nem beszélünk egymással. Nem is tudunk beszélni. Felhígult a hétköznapi beszéd. Durvaság, trágárság ömlik mindenhonnan, a buszmegállóból, de nem ritkán még a színházból is. Elborzaszt az igénytelenség, elkeserít, hogy az emberek képtelenek arra, hogy megfogalmazzák egymás számára az örömeiket, bánatukat. Volna megoldási javaslatom: kötelezővé tenném az általános iskolában, de a középiskolában is, hogy több verset tanuljanak meg könyv nélkül. Így volna, miből építsék fel a saját belső világukat.

Balázs Géza

egyetemi tanár

Színház- és Filmművészeti Egyetem Doktori Iskola
és Németh Antal Drámaelméleti Intézet (Budapest)

Partiumi Keresztény Egyetem

Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszék (Nagyvárad)

E-mail: balazs.geza@szfe.hu

<https://orcid.org/0000-0003-3440-2959>

KÖVECSESE ZOLTÁN – SZELID VERONIKA – BRDAR-SZABÓ RITA – BRDAR
MARIO – PÁPISTA ZSOLT

A DÜH METAFORIKUS FELFOGÁSA A MAGYARBAN ÉS A SZLÁV NYELVEKBEN

Kivonat

A tanulmány célja választ adni arra a kérdésre, hogy egy adott nyelvcsaládhoz tartozó nyelv metaforarendszerét hogyan befolyásolhatja, ha egy másik nyelvcsalád nyelvei és kultúrái veszik körül. A magyar mint az egyetlen uráli nyelv Közép-Európában kulcsfontosságú szerepet játszhat ennek a kérdésnek a megválaszolásában. Erre a célra lexikai (típusalapú) és korpusznyelvészeti (tokenalapú) megközelítéssel gyűjtött metaforákat teszünk vizsgálatunk tárgyává, amelyek egyugyanazon érzelem, a DÜH fogalma köré épülnek, méghozzá összesen hat nyelvben: a magyar nyelv metaforáit szisztematikusan összevetjük a szláv nyelvcsalád öt tagja, a cseh, a horvát, az orosz, a szerb és az ukrán nyelv metaforáival, minden esetben különös figyelmet szentelve a két megközelítéssel fellelhető tíz legdominánsabb metaforának. Ilyen módon feltárjuk egyrészt, hogy milyen mértékű a hasonlóság a magyar és a szláv nyelvek között ennek az érzelmenek a metaforikus felfogását illetően, másrészt, hogy a közös metaforák helye az egyes nyelvek szaliencia-rangsorában milyen összefüggéseket mutat. Bár a DÜH konceptualizálása szempontjából számos lényegi különbséget fedezhetünk fel a magyar és a szláv nyelvek között, az elemzés eredményei összességében mégis jelentős hasonlóságokról tanúskodnak, melyek a testesültségen alapuló közös emberi tapasztalatokon túl az ezredéven át tartó, egymás mellett és együtt való élés tényére vezethetőek vissza.

Kulcsszavak: düh, fogalmi metafora, metaforikus szaliencia, magyar nyelv, szláv nyelvek

1. Bevezetés

A tanulmányban arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen hatással van egy adott nyelvcsaládba tartozó nyelv metaforarendszerére az, ha egy másik nyelvcsalád nyelvei és kultúrái veszik körül történetileg huzamosabb ideig. Ezt az általános kérdést azonban számos tekintetben pontosabbá, illetve specifikusabbá kell tennünk.

A helyzet, amelyre a kérdés vonatkozik a magyar és a szláv nyelvek viszonylatára is érvényes. Ha a Magyarországon beszélt standard magyar nyelvet tekintjük, akkor azt találjuk, hogy a magyar nyelvet földrajzi értelemben több szláv nyelv veszi körül, így a szlovén, horvát, szerb, ukrán és a szlovák. A szláv nyelvcsalád többi tagja e szűkebb körön kívül helyezkedik el, de a magyar ezekkel a nyelvekkel is kapcsolatban volt történetileg rövidebb-

hosszabb ideig. Ilyenek a cseh, a lengyel és az orosz. Ebben az értelemben szokásos használni azt a klisé, hogy a magyarság a „szláv tengerben” élt és formálódott nyelvileg és kulturálisan. Tehát kérdésünk a specifikusabb „magyar nyelv – szláv nyelvek” viszonylatában értendő.

Az egymásra hatás vizsgálata alatt nem dinamikus, valós, jól dokumentálható nyelvi folyamatok leírását értjük, hanem csak azt, hogy a magyar nyelv és a tanulmányozott szláv nyelvek jelenlegi állapotában milyen hasonlóságokat és különbségeket fedezhetünk fel a metaforák tekintetében a magyar nyelv és a szláv nyelvcsalád általunk figyelembe vett tagjai között. Tőlünk független tényezők miatt a felsoroltak közül nem vizsgáltuk a lengyel, a szlovén és a szlovák nyelvet.

Ami a metaforarendszerek vizsgálatát illeti, nyilvánvaló, hogy egyetlen nyelv teljes metaforakészletét sem lehet leírni kimerítően – alapvetően egy ilyen vállalkozás időbeli, anyagi stb. korlátai miatt. Tehát kérdésünket nagymértékben szűkíteni kellett. Egyetlen fogalomra korlátoztuk kutatásunkat, a DÜH fogalmára. Ennek fő oka, hogy a jelen tanulmány adatbázisát egy 11 nyelvcsaládot és 25 nyelvet magában foglaló kutatás alkotja, amelyben a közreműködő kutatók a DÜH-vel kapcsolatos metaforákat írják le részletesen (Kövecses–Benczes–Szelid szerk., megjelenés alatt). Ebből az adathalmazból merítettük a magyar nyelvre és a szláv nyelvcsalád érintett nyelveire vonatkozó adatokat.

A düh metaforái alatt a DÜH fogalmához kapcsolódó „fogalmi metaforákat” értjük (a fogalmi metaforákhoz ld. Lakoff–Johnson 1980; Kövecses 2002/2010, 2005). A fogalmi metaforák segítségével képet alkothatunk arról, hogy a kutatásban részt vevő nyelvek milyen mértékben hoztak létre azonos, illetve különböző metaforarendszereket a DÜH fogalma tekintetében.

Tehát tanulmányunk fő kérdése alapvetően az, hogy a történetileg egymás mellett élő magyar nyelv és a szláv nyelvek mai állapotukban milyen mértékben támaszkodnak azonos, illetve különböző fogalmi metaforákra a DÜH fogalmának vonatkozásában.

Ennek a kérdésnek a tanulmányozása további kérdéseket vet fel. Az egyik természetesen az, hogy bármi is az eredmény, az miért alakult úgy, ahogy alakult. Úgy véljük, hogy ezt a kérdést az általunk használt módszerekkel nehéz megválaszolni, és csak feltételes válaszok adhatók. Ezek közül néhányat a dolgozat végén megfogalmazunk. A másik felmerülő kérdés az, hogy milyen módszertan segítségével tudunk megbízható eredményekre jutni a magyar nyelv, illetve a vizsgált szláv nyelvek DÜH-metaforáinak vonatkozásában. Erről röviden az alábbiakban számolunk be.

2. Metodológia

Jelen kutatásunk kiindulópontját a magyar nyelv DÜH-vel kapcsolatos metaforái képezik, melyeket Szelid és Szabó (megjelenés alatt) vizsgált típusalapú¹ és tokenalapú² korpuszok alapján. A két megközelítés eltérő fókuszáról és egymást kiegészítő módszertanáról ld. Kövecses–Benczes–Rommel–Szelid (2024).

A típus és a token megkülönböztetése napjainkban szorosan összefügg a korpusznyelvészeti kutatásokkal. Bár ez a két alapfogalom gyakran explicit definíció nélkül használatos (ld. például Stefanowitch–Gries 2006), időnként találkozunk az egyik vagy mindkettő meghatározására irányuló javaslatokkal is. Krause és mtsai (2012: 2) szerint a tokenek pontos meghatározásának egyszerűen egy korpusz legkisebb egysége tekinthető („the smallest unit of a corpus”). Zeldes (2020: 53) szerint a tokenek minimális, oszthatatlan vagy „atomi” egységek, és minden olyan egység, amelyhez annotációkat akarunk hozzárendelni, nem lehet kisebb egy tokennél („tokens are minimal, indivisible or »atomic« units, and any unit to which we want to apply annotations cannot be smaller than a token...”). Ezek az egységek jellemzően egyszónyi méretűek. Evison (2010: 124) szerint feltételezhető, hogy a legegyszerűbb szinten egy token és egy szó ugyanannak tekinthető („at the simplest level, a token and a word can be considered to be the same thing”). Ez az állítás csak akkor helytálló, ha szó alatt olyan fizikai – beszélt vagy írott – megvalósulásokat értünk, amelyek ugyanazon fonéma-, illetve grafémasorozatokból állnak. Mindezek az azonos realizációk összességében egy bizonyos típus megjelenítői, vagy olyan típust alkotnak, amelyre szóként is hivatkozhatunk, de elvontabb értelemben, azaz lexémaként. Magától értetődik, hogy mind a típusok, mind a tokenek lehetnek a szónál kisebbek vagy nagyobbak is. Ez az oka annak, hogy a típus és a token közötti reláció párhuzamos a morféma és az (allo)morf vagy a graféma és az (allo)gráf stb. viszonyával. A *c*, *c*, *c*, *C*, *C*, *C* allográfok mind egyetlen típus, a *C* graféma tokenjeinek tekinthetők, és ez elmondható ugyanannak az allográfnek ugyanazon szövegen belüli összes többi megvalósulásáról is.

A típus/token fogalmi megkülönböztetése azonban sokkal régebbi és sokkal elterjedtebb a nyelvészeti és nem nyelvészeti kutatásokban, a fogalompár

¹ A *típusalapú* elemzés a vizsgált DÜH-fogalomnak az adott nyelv szótáraiban fellelhető szinonimáit és idiomatikus kifejezéseit vizsgálta. Az eltérő kifejezéseket nevezzük típusnak.

² A *tokenalapú* elemzés (más néven korpuszelemzés) a vizsgált DÜH-fogalomnak az adott nyelvben alapul vett kulcsszava(i) segítségével az online korpuszában fellelhető *típusait* és azok *előfordulásait* vette számba. Egy adott típus előfordulásait nevezzük tokennek.

elemeinek egymáshoz való viszonya pedig összetettebb, mint amilyenek a korpusznyelvészetben általában feltételezik. Amint arra Esposito (2007) rámutatott, a típus és a token Peirce által 1906-ban bevezetett terminusok (Peirce 1958: 313. bekezdés), az általános és az egyedi, az osztály és az osztály eleme, a jelölt és a jel közötti különbségtétel jelölésére („a distinction between the general and particular, class and class member, signified and sign”).

Bár a fogalompár a szemiotikából származik, az 1930-as években a nyelvről folytatott metafizikai viták sorozatának népszerű témájává vált, később pedig esztétikai és filozófiai kontextusokban (a műalkotás azonosításakor, vö. Bachrach 1971; Sharpe 1979) került sor értelmezésükre. Újabban olyan területeken is alkalmazzák, mint a bibliometria (Furner 2016) vagy a kognitív régészet (Schlaudt 2020).

A típus és a token relációja több szinten is létezhet, azaz elvileg legalább gyengén rekurzív és tranzitív. A mindennapi nyelvben az, ami egy adott szinten token, maga is lehet típus, alacsonyabb szinten pedig saját tokenekkel rendelkezhet. Az egyik szinten lévő típus egy hierarchikusan magasabb szinten lévő típus tokenje lehet. Nagybetűs grafémaként a C, C, C az egyetlen Unicode karakter C (0043) tokenjeinek számítanak, míg a c, c, c a c (0063) Unicode karakter tokenjeinek tekinthetők. Amikor egy futó szövegben találkozunk egy bizonyos c-példánnyal, ez a 0063 Unicode karakter tokenje. Bár nincs olyan Unicode karakterszimbólum, amely a kis- és nagybetűs változatát is lefedné, a C, mint az angol ábécé harmadik betűje, a kettőhöz képest típus. Ez azt jelenti, hogy amikor ilyen tágabb értelemben (és nem szűk korpusznyelvészeti értelemben) beszélünk típusokról és tokenekről, akkor legalább három szintet kell megkülönböztetnünk: makro-, mezo- és mikroszintet, amelyek szövegbeli előfordulási példánya a mezoszintű egység tokenje, amely ehhez viszonyítva típusnak értelmezhető, és amely ugyanakkor egyben a makroszintű típus tokenje is.

Ezek a megkülönböztetések mindig is a fogalmi metaforaelmélet részét képezték. A fogalmi metafora mint definíció szerint absztrakt entitás, típus makroszinten. Meg lehet ugyan valósítani valamilyen módozatban vagy módozatokban anyagilag, de ennek nem kell mindig feltétlenül megtörténnie. Ha a nyelvben valósul meg, akkor nyelvi metaforának nevezik (Kövecses 2002/2010). Figyelembe kell venni azt is, hogy a nyelvi metaforák előfordulhatnak a futó szövegekben egyszer vagy többször is. Lévén, hogy ezek ismétlődhetnek, ezek az előfordulások tokenek, de nem közvetlenül a fogalmi metaforák megvalósulásai, hanem annak tokenjei, amit Cameron és Deignan (2006) metaforémáknak nevez. Ezek nem szó szerinti viszonylag kötött formájú kifejezések, amelyek rendkívül specifikus szemantikával és pragmati-

kával rendelkeznek („non-literal expressions with a relatively fixed form and highly specific semantics and pragmatics”), amelyek a nyelvi, szemantikai, affektív és pragmatikai erők összeolvadását reprezentálják a diskurzusra attraktor állapotokba, és amelyek a diskurzusra szintjén használati minták viszonylag stabil kötegeként jelennek meg („the coalescence of linguistic, semantic, affective, and pragmatic forces into attractor states in the discourse system, appearing in discourse as relatively stable bundles of patterns of use”). Ezek dekontextualizált és sematizált nyelvi metaforák, hasonlóan a lexicográfiai lemmákhoz, amelyeknek példányai vagy tokenjei egy szótárcikk példáiiban fordulhatnak elő.

Ez azt jelenti, hogy a jelen tanulmányban az elemzés lexikális részében a metaforémákra vagyunk kíváncsiak, míg az elemzés korpuszalapú részében az egyes metaforémák szövegbeli megvalósulásának gyakoriságát vizsgáljuk.

A tanulmány a két megközelítés alapján összegyűjtött metaforák szalienciája³ szerint állítja sorrendbe a metaforákat. Ahhoz, hogy megállapíthassuk, vajon hasonlóan vagy különbözőképpen konceptualizálják-e a magyar nyelv beszélői a *DÜH* fogalmát, mint ahogyan azt a szláv nyelvek beszélői teszik, a következő eljárást alkalmaztuk. Felhasznált adatbázisunkban a cseh (Palágyi, megjelenés alatt), a horvát (Brdar–Brdar-Szabó–Despot, megjelenés alatt), az orosz (Rommel, megjelenés alatt), a szerb (Papišta, megjelenés alatt) és az ukrán (Pinich–Morozova, megjelenés alatt) adatok alapján megvizsgáltuk, hogy mely magyar fogalmi metaforáknak van megfelelője a vizsgált szláv nyelvekben, illetve melyeknek nincs (az említett szláv nyelvek *DÜH*-fogalmának elemzése ugyanolyan módszertan alapján történt, mint a magyar *DÜH*-fogalom elemzése⁴). Az esetek többségében ezt a metaforák megnevezései alapján végeztük el. Azt azonban figyelembe kellett vennünk,

³ A típusalapú elemzésben egy adott metafora szalienciáját 1) a metafora típusainak az adathalmazban lévő összes típushoz viszonyított értéke és 2) a metafora leképezései számának az összes metafora összes leképezésének számához viszonyított értékéből számított aggregált érték adja. Az adott kutatások szerzői a típusalapú elemzéssel a metonimiák szalienciáját is meghatározták, erre azonban a jelen tanulmányban nem térünk ki.

A tokenalapú elemzésben egy adott metafora szalienciáját 1) a metafora típusainak az adathalmazban lévő összes típushoz viszonyított értékéből, 2) a metafora leképezései számának az összes metafora összes leképezésének számához viszonyított értékéből, valamint 3) az adott metafora tokenjeinek az összes token számához viszonyított értékéből kiszámított aggregált érték adja. Az adott kutatások szerzői a tokenalapú elemzéssel a metonimiák szalienciáját is meghatározták, erre azonban a jelen tanulmányban nem térünk ki.

⁴ A típusalapú elemzésekhez felhasznált szótárak, valamint a tokenalapú elemzésekhez felhasznált korpuszok listája megtalálható a forrásjegyzék után. A korpuszkutatásokhoz felhasznált kulcsszavak a következők voltak: magyar *düh*, cseh *hněv*, horvát *ljutnja*, orosz *gnev*, szerb *bes*, valamint ukrán *zlist* és *hniv*.

hogy az egyes nyelvekben léteznek szókészleti és konceptualizációs sajátosságok, illetve preferenciák, amelyek miatt elszórtan van példa arra is, hogy egy, a magyarnak megfelelő vagy a magyarhoz hasonló metaforikus kifejezés valamely szláv fejezetben más név alatt szerepel, azaz más fogalmi metaforához lett besorolva. Ennek a jelenségnek két változatát figyelhetjük meg.

Az egyik változatban egy specifikus részjelenség nagyobb mértékben van jelen az egyik nyelvben, mint a másikban, így az egyik kutatás keretében célszerű volt ezt külön (alárendelt) metaforaként kiemelni, míg a másikban csak az általánosabb (főlérendelt) jelenséget volt érdemes metaforaként megragadni, amely a részjelenséget magába foglalja. Így pl. a magyar fejezetben olvashatunk A DÜH ÁRVÍZ metaforáról, míg a cseh fejezetben hasonló metaforikus kifejezéseket (ám kisebb számban) az átfogóbb A DÜH TERMÉSZETI ERŐ metaforánál találhatunk. Számunkra azonban az a lényeges, hogy a magyarban megfigyelhető jelenség a másik nyelvben is megtalálható, ezért az általánosabb cseh metaforát ebben az esetben a specifikusabb magyar metafora megfelelőjének tekintettük.

A másik változatról akkor beszélhetünk, ha egy, a magyar fejezetben meglévő fogalmi metafora hiányzik a szláv fejezetben, de elszórtan más fogalmi metaforánál mégis megfigyelhető egy vagy több olyan kifejezés, amely megfelel a magyar fogalmi metafora logikájának. Vegyük példának a magyar A DÜH EGY LAKÁSBAN LAKÓ SZEMÉLY metaforát (olyan kifejezésekkel, mint *belém költözött a düh, emberekben lakozik a düh, vkiben lakó düh* és *él vkiben a düh*), amely a szerb fejezetben ugyan nem lelhető fel ebben a formában, azonban a szerb A DÜH EGY ÉLŐLÉNY metafora keretében található egy olyan példa, amely tükrözi ezt a logikát: *bes živi u nekome* 'a düh él vkiben'. Annak ellenére, hogy ennek a metaforának, úgy tűnik, nincs nagy szerepe a szerb nyelvben (tekintettel arra, hogy a szerb fejezet szerzője ezt nem vette fel külön fogalmi metaforaként), a jelen kutatás szempontjából mégis lényeges, hogy a szerbben is felfedezhető valamilyen mértékben ugyanaz a metaforikus jelenség, mint a magyarban. Ebben és hasonló esetekben tehát úgy tekinthetjük, hogy a magyar fogalmi metaforának igenis van megfelelője az adott szláv nyelvben.

Lényegében a magyar metaforikus kifejezésekből (típusokból) indultunk ki, majd ezeknek megfelelőit kerestük az adott szláv fejezetben, illetve az ezekkel megegyező logikát tükröző egyéb kifejezéseket. Ez alapján megállapíthattuk, hogy a magyar fogalmi metaforának van-e megfelelője az adott szláv nyelvben. Ezt az eljárást elvégeztük a másik irányban is: az egyes szláv fejezetekben leírt típus- és tokenalapú kutatások adataiból kiindulva. A dolgozat későbbi alfejezeteiben az ilyen módon kapott eredményeket minden

szláv–magyar nyelvpár kapcsán leírjuk, felvázoljuk az adott szláv nyelvben előforduló tíz leggyakoribb fogalmi metaforát (mind a típusalapú, mind a tokenalapú kutatás eredményei szempontjából), kiemeljük a legjelentősebb hasonlóságokat és különbségeket a magyarhoz viszonyítva, valamint felsorolásként bemutatjuk azokat a fogalmi metaforákat is, amelyek előfordulnak az adott szláv nyelvben, de a magyarban nem. Ugyanezt az eljárást elvégezzük fordított irányban is, a magyar nyelvben előforduló metaforákból kiindulva. Végezetül összefoglaljuk az összevetések alapján levonható következtetéseinket.

Mindenekelőtt azonban felvázoljuk Szelid és Szabó (megjelenés alatt) kutatásának eredményeit, azaz a leggyakoribb fogalmi metaforákat, amelyek segítségével a magyar nyelv beszélői a DÜH fogalmát konceptualizálják.

3. A DÜH konceptualizációja a magyarban a lexikai és korpuszalapú elemzés alapján

A magyar DÜH fogalmának metaforikus reprezentációját vizsgáló lexikai (típusalapú) elemzéshez a fogalomhoz kapcsolódó konvencionizált kifejezéseket (pl. szinonimákat, idiómákat, frazémákat, kollokációkat stb.) vettünk alapul. Ehhez a rendelkezésre álló legátfogóbb értelmező szótár legújabb, átdolgozott kiadására (Pusztai 2003), egy online magyar szinonimaszótárra (Tótfalusi 1997) és egy idiomaszótárra (Kövecses 2003) támaszkodtunk. Az adatgyűjtést azért végeztük többféle forrás alapján, hogy a DÜH fogalmának minél változatosabb kifejezéseit gyűjthessük össze. Ennek eredményeképpen a lexikai elemzést 256 kifejezés alapján végeztük el.

A korpuszalapú (tokenalapú) kutatáshoz használt kulcsszó a magyarban a *düh* és származékai (pl. *dühös*, *dühödt*, *dühít*) volt. A tokenalapú elemzéshez elsősorban a több mint egymilliárd szót tartalmazó *Magyar Nemzeti Szövegtár* új változatát (MNSz2) (Oravecz et al. 2014) vettük alapul. Véletlenszerű kereséssel választottuk ki és elemeztük az első 750 szövegrészletet a következő műfajokban: irodalom, sajtó, hivatalos nyelv, tudományos nyelv, személyes fórum és beszélt nyelv. További 250 szövegrészletet az *Arcanum Digithecából*, a legnagyobb magyar nyelvű, tudományos folyóiratokat, lexikonokat, újságokat és könyvsorozatokat tartalmazó adatbázisból, valamint a *Magyar történeti szövegtár* korpuszából választottunk ki. Így összesen 1000 véletlenszerűen kiválasztott szövegrészletet elemeztünk.

A nyelvi példákat mind a lexikai, mind a korpuszalapú adatbázisban a metaforikus nyelvre vonatkozó MIP-eljárás (Pragglejaz Group 2007) szerint értékeltük.⁵

3.1. A DÜH metaforái a két kutatásban

3.1.1. A DÜH-metaforák eltérő száma a két megközelítés alapján

A lexikai és korpuszalapú elemzések alapján elmondható, hogy a magyar DÜH fogalmának konceptualizálása nagymértékben támaszkodik a metaforákra. Összesen 50 metaforát azonosítottunk a két kutatásban. A korpuszalapú megközelítésben a metaforák száma lényegesen magasabb volt (42 fogalmi metafora), mint a lexikális elemzésben (28 fogalmi metafora). 20 metafora mindkét megközelítéssel kimutatható.

Vannak azonban olyan metaforák is, amelyek az egyik adatkészletben magas szalienciával rendelkeznek, ugyanakkor a másikban alulreprezentáltak, vagy teljesen hiányoznak. Ezek száma sokkal nagyobb a tokenalapú elemzésben. Összesen nyolc metaforát találtunk, amely a lexikális megközelítéssel volt csak azonosítható, viszont 22 olyat, amely kizárólag a korpuszalapú elemzéssel. Például míg a DÜH EMBERI LÉNY metafora a korpuszkutatásban a harmadik helyen áll, a típusalapú vizsgálatban nem volt megtalálható, hasonlóan a DÜH TÁRGY metaforához, amely a tokenalapú vizsgálat szerint a hatodik legszaliensebb metafora, a típusalapú vizsgálatban azonban egyáltalán nem volt kimutatható.

- A kizárólag a típusalapú megközelítéssel azonosított metaforák: A RACIONÁLIS/NEM ÉRZELMI ÉN KANONIKUS HELYE A TESTTARTÁLYON BELÜL VAN, A DÜH OKA ERŐTELJES MOZGÁS, A DÜHÖS EMBER VULKÁN, A DÜH OKA EGY ZAVARÓ DOLOG/KELLEMETLENSÉG, A DÜHÖS EMBER EGY KÉSZÜLÉK, AZ INTENZITÁS SEBESSÉG, A DÜH AZ EGYENSÚLY ELVESZTÉSE, A DÜHÖS EMBER ÖRDÖG.
- A kizárólag a korpuszalapú megközelítéssel azonosított metaforák: A TULAJDONÍTOTT ÁLLAPOTOK BIRTOKOLT TÁRGYAK, A DÜH EMBERI LÉNY, A DÜH EGY TÁRGY, A LÉTEZÉS ITT LEVÉS, A DÜH EGY FEGYVER, A DÜH EGY FELSŐBB RANGÚ SZEMÉLY, AZ OKOK ERŐK, A DÜH EGY ESZKÖZ, A DÜH EGY NÖVÉNY, A DÜH EGY LAKÁSBAN LAKÓ SZEMÉLY, A DÜH

⁵ Mivel a magyar agglutináló nyelv, és a MIP-et eredetileg az analitikus angol nyelvre fejlesztették ki, a módszert szükséges volt a magyar adatokhoz igazítani. Hogy a fontos kérdésekben (pl. a lexikai egységek elhatárolása, az alapjelentések meghatározása, valamint a kontextuális és az alapjelentések összehasonlítása) következetes döntéseket tudjunk hozni, nagymértékben támaszkodtunk Simon és munkatársai (2019) javaslataira.

EGY HANGSZER, A DÜH VIHAROS VÍZ/HULLÁM, AZ ÁLLAPOTOK HELYEK, A DÜH MÁMOR, AZ OKOK ALAPOK, A DÜH EGY INSPIRÁCIÓS ERŐ, A DÜH MÉREG, A DÜH ISTENI LÉNY, AZ INTENZITÁS SÖTÉTSÉG, AZ INTENZITÁS POKOL, AZ ERKÖLCS SZÉPSÉG, AZ INTENZITÁS SZÁRAZSÁG.

3.1.2. A tíz legszaliensebb DÜH-metafora a kétfajta elemzésben

A két vizsgálat alapján azonosított tíz legszaliensebb metaforát összehasonlítva (ld. 1. táblázat), hat metafora mindkét elemzésben a szaliencialista élén áll. Ezek a következők: A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK, A DÜH NYOMÁS ALATT LÉVŐ ANYAG, A DÜH VESZÉLYES ÁLLAT, A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜLI TARTÁLYOK, AZ INTENZITÁS MENNYISÉG, AZ OKOK TARTÁLYOK.

1. táblázat: A magyar DÜH-fogalom első 10 metaforája szaliencia alapján rangsorolva a lexikai és korpuszalapú elemzésben

A metaforák szalienciaalapú rangsorolása	Lexikai megközelítés	Korpuszalapú megközelítés
1.	A DÜH NYOMÁS ALATT LÉVŐ ANYAG	A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK
2.	A DÜH ŐRÜLET	A TULAJDONÍTOTT ÁLLAPOTOK BIRTOKOLT TÁRGYAK
3.	A DÜH VESZÉLYES ÁLLAT	A DÜH EMBERI LÉNY
4.	A DÜH TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK	AZ INTENZITÁS MENNYISÉG
5.	A DÜH TŰZ	A DÜH NYOMÁS ALATT LÉVŐ ANYAG
6.	A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK	A DÜH TÁRGY
7.	A BELSŐ ÁLLAPOTOK A TESTEN KÍVÜLI TARTÁLYOK	A DÜH ELLENFÉL
8.	AZ INTENZITÁS MENNYISÉGE	AZ OKOK TARTÁLYOK
9.	AZ OKOK TARTÁLYOK	A DÜH VESZÉLYES ÁLLAT
10.	A RACIONÁLIS/NEM ÉRZELMI ÉN KANONIKUS HELYE A TESTTARTÁLYON BELÜL VAN	A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜLI TARTÁLYOK

Vizsgáljuk meg először a két szaliencialista első tíz metaforájából azt a hatot, amely mindkét kutatás alapján ennyire kiemelt helyen szerepel.

1. A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK

Ez a metafora a korpuszkutatásban az első helyen áll (61 típussal, 111 tokennel és 15 metaforikus leképezéssel); a lexikai kutatásban pedig a hatodik legszaliensebb metafora (11 típussal és 5 metaforikus leképezéssel).

A lexikai elemzésben a metafora jelentésfókuszra arra esik, hogy a tartály felborulhat, és az anyag, ami korábban benne volt, ki tud jönni, ami az absztrakt tartományban a düh kimutatásának és az érzelem feletti kontroll elvesztésének felel meg (pl. *kiadja dühét/mérgét, kiborul, kitombolja dühét, kidühöngi magát, epét hány, tüzet okád*). Az ebben a forrástartományban említett metaforikus kifejezések jellemzően a *ki-* igekötőt tartalmazzák. A kifejezések egy részében a test egy speciális típusú tartályként szerepel: pl. *csónak (borítgatja a csónakot) vagy bili (kiborul a bili)*.

A leképezések némelyike mindegyik kutatásban megtalálható (pl. „anyag → düh”, „tartály → a dühös ember teste”, „a tartályban lévő anyag kiborítása a tartályból → a düh feletti kontroll elvesztésének okozása” [pl.: *kiborítja a bilit, borítgatja a csónakot*], „a tartályban lévő anyag kiengedése a tartályból → a düh kimutatása” [pl. *kiadja dühét/mérgét, kiborul, tüzet okád*], „a tartályban lévő anyag ráengedése valakire → a düh feletti kontroll elvesztése” [pl. *kitölti a dühét vkin*]).

A korpuszalapú kutatásban azonban olyan leképezések is előfordulnak, amelyek a szótárakból hiányoznak. Az érzelem intenzitásának színes palettája sok kifejezésben előtérbe kerül: a tartályban lévő anyag mozgása kifejezheti a düh intenzitását (pl. *benne örvénylenek a dühök, hullámszik benne a düh, arcában düh kering, gomolygott homlokcsontom mögött a düh, ereiben harag futott le, gomolyog benne a düh, lobog benne a düh, tombol benne a düh, kavarog benne a düh, dolgozik benne a düh, munkál benne a düh*). Sőt a magyar nyelv olykor konkrétan megnevezi a testrészt is, amelyben a düh felhalmozódik. *A fej és az agy* (pl. *agyában gerjesztett düh, gomolygott homlokcsontom mögött a düh*), illetve az *arc* (pl. *arcában düh kering*) több példában is szerepel – ez utóbbi a FIZIOLÓGIAI HATÁS (VÖRÖSSÉG) AZ OK (DÜH) HELYETT metonímián alapul. Érdekes módon a *szív* (pl. *kellott a dühnek indulata szívembe*), az *erek* (pl. *ereiben harag futott le*) és a gyomor/bél (pl. *emészthetetlen düh*) is tartályként szerepel néhány példában.

Egy másik, csak a korpuszkutatásban előforduló jelenség az, hogy a dühöt a tartályból úgy is el lehet vezetni, hogy az pozitív, akár teremtő energiává alakuljon (pl. *dühét vmibe tereli*). Például valaki az írásban vezeti le a düh-

hét (*kiírja magából a dühöt, versíráskor kiadja magából a dühöt*) vagy egy erőteljes, egészséges fizikai aktivitásban (pl. *kiúsztta magából dühét, kifutja magából a dühöt, a dobolással kiadtam a dühömet*), esetleg a zenében (pl. *belevinni a dühöt a zenébe*) vagy a festészetben (*kifesti magából a dühöt*).

2. A DÜH NYOMÁS ALATT LÉVŐ ANYAG

Ez a metafora, amely a típuslapú elemzés legszaliensebb metaforája (25 típusal és 6 leképezéssel), a tokenalapú kutatásban pedig az ötödik a listán (34 típus, 55 token és 8 leképezés), abban különbözik a fentitől, hogy itt a tartályban lévő anyag erős nyomás alatt áll, és ez a nyomás átvitt értelemben a racionális én kontrolláló tevékenységét jelenti. Ennek következményeképp a metafora jelentésfókusza mindkét kutatásban az érzelem egyre erősödő intenzitása (pl. *felmegy benne a pumpa, szívja magát, feszít a düh, puffaszt a düh*), a felette gyakorolt kontroll (pl. *magába fojtja dühét, visszafojtott dühe, elfojtott düh, elnyelt dühök, lenyeli dühét, elnyomott düh, összeszorított szájjal tárolja dühét*) és a kontroll elvesztése (*majd' szétveti a düh, eldurran/szétdurran az agya, elszáll az agya, pukkadj meg, túlcsap benne a düh, felszakad belőle a düh, felszínre tör a düh, a düh elszabaduló belső pszichikai erő*).

3. A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜLI TARTÁLYOK

A lexikai kutatás hetedik (15 típusal és 3 leképezéssel) és a korpuszkutatás tizedik (81 tokennel, 10 típusal és 6 leképezéssel) legszaliensebb metaforája szerint a belső állapotot jelképező tartály a testen kívül található. A tartályban lét a dühös állapotra utal (*rosszul érzi magát dühében, a dühben benne marad*). E metafora szerint a tartály felé közeledés az érzelem kialakulásának felel meg (pl. *dühbe gurul, dühbe jön*), amely mozgást nem csak maga az érzelmet átélő ember okozhatja (*dühbe gurít, dühbe hoz*). A tartályból menekülés az érzelem kontrollálására tett kísérletnek felel meg (*menekül a dühből*), a menekülés lehetetlensége pedig a kontroll hiányára utal (*dühében fuldoklik*). Mindkét kutatás alapján a leggyakrabban 'a düh kezdete' és a 'düh okozása' jelentés található meg a kifejezésekben. A tartályban lét, a tartályból való menekülés és annak lehetetlensége fázisok egyedül a korpuszkutatás segítségével fedezhetőek fel.

4. AZ OKOK TARTÁLYOK

Az erőteljes érzelmet mint egy másik esemény okát gyakran AZ OKOK TARTÁLYOK fogalmi metafora segítségével fejezzük ki. Ez egy sematikus metafora,

amelyet nem kizárólag a DÜH-vel kapcsolatban használunk (pl. az ember gyakran tesz valamit *fájdalmában, örömében* vagy *büszkeségében*, vagyis ezekből az érzelmekből kifolyólag). Az ESEMÉNYSTRUKTÚRA komplex metafora két metaforája kapcsolódik benne össze: AZ ÁLLAPOTOK HELYEK ÉS A VÁLTOZÁSOK MOZGÁSOK. A típusalapú szaliencialistán a kilencedik, a tokenalapú kutatásban pedig a nyolcadik helyen áll. A lexikai és korpuszadatok között a *dühében, mérgében, dühből* lexémák szerepelnek, amelyeket valamilyen agresszív viselkedésre utaló kifejezés követ. Fontos leképezései: „a tartály → a düh oka”, „a tartályban maradó anyag → a düh valaminek az okozója”. A metafora jelentésfókuszában az érzelmek által kiváltott okozat áll. A legtöbb példa valamilyen agresszív, dühös viselkedésre utal, amelyet az intenzív érzelmek okoz.

5. AZ INTENZITÁS MENNYISÉG

AZ INTENZITÁS MENNYISÉG szintén egy sematikus metafora, amely mindkét kutatásban a szaliencialista élén áll: a lexikai kutatásban a nyolcadik helyen (13 típus, 3 leképezés), a korpuszkutatásban pedig a negyedik helyen (69 token, 38 típus, 5 leképezés) szerepel. Részben ez is kapcsolódik a TARTÁLY-metaforához, mert a tartályban, nyomás alatt lévő anyag szintje növekszik, és ez a mennyiségi növekedés kifejezi az érzelmek intenzitásának fejlődését (pl. *felmegy az agyvize, ekkora lesz a feje, felmegy benne a pumpa, agyvértolulás*). AZ INTENZITÁS MENNYISÉG metafora azonban olyan metaforikus nyelvi kifejezések alapját is képezi, amelyekben nem szerepel tartály (pl. *annyi düh, ekkora düh, növeli a dühöt, kinyúlik a düh*). Kapcsolódik a FUNKCIONALITÁS FENT metaforához is: mindkét esetben a legtöbb metaforikus nyelvi kifejezésben szerepel a *fel-* igekötő, amelynek jelentése az azt követő szó szemantikai tartalmától függ. Ha egyértelműen egy, a személy érzelmi állapotában hirtelen bekövetkező változást fejez ki, akkor a FUNKCIONALITÁS FENT metaforához (pl. *felcsapja a düh, feldühíti, föllobbant a düh, feljön vkiben a düh, feltör vkiben a düh, fölgerjed a düh*), ha viszont egy lassabb folyamatot jelez, amelynek során egyre jobban átéli az érzelmek állapotát, akkor az INTENZITÁS MENNYISÉG metaforához soroltunk egy adott kifejezést.

6. A DÜH VESZÉLYES ÁLLAT

A lexikai kutatásban ez a harmadik legszaliensebb metafora (25 típus és 5 leképezés), a korpuszalapú kutatásban pedig a kilencedik (35 token, 27 típus, 8 leképezés). A mindkét kutatásban szereplő leképezések alapján

a jelentés fókusza az érzelm veszélyessége és szándékos okozása (pl. *vörös posztó vkinek a szemében, felhergel vkit, ingerel vkit, megvadít vkit, megmérge-sít vkit, fölkelte az alvó oroszánt, vadít*), a dühös viselkedés agresszivitása (pl. *csikorgatja a fogát, harapós kedvében van, vicsorog/vicsorít, acsarkodik/ agyarkodik dühösen, farkasnevetés, mérges, mint a pulykakakas*) és az érzelm lecsillapítása, ami a lexikai kutatásban egy vadállat megszelídüléséhez hasonlít (pl. *meghunyázkodik, megjuhászodik/juházik*), a korpuszkutatásban pedig az állat visszafogásához (pl. *visszafogott düh, béklyózott düh, alig bírta féken tartani a dühét*). Csak a korpuszalapú kutatásban volt megtalálható a következő két leképezés: „az állat szabadon engedése → kontrollvesztés” (*engedjük szabadjára dühünket, ránk engedi/ereszti dühét, [f]elszabadul [benne] a düh*) és „az állat életre keltése → a düh felelevenítése” (pl. *új erőre kap a düh*).

Ha a fent leírt hat metaforát, amelyek mindegyike a szaliencialista első tíz metaforája között szerepel, jobban szemügyre vesszük, akkor azt láthatjuk, hogy többségük (kivétel a DÜH VESZÉLYES ÁLLAT metafora és az INTENZITÁS MENNYISÉG metafora bizonyos példái) a TARTÁLY képi sémához kapcsolódik. Sőt, a lexikai kutatás szaliencialistáján egy további TARTÁLY-metafora is ki-tüntetett helyen (4.) szerepel: A DÜH TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK, ezt lentebb mutatjuk be részletesebben. E TARTÁLY-metaforákban a forrástartomány más-más elemei kerülnek előtérbe, és ez eltérő jelentésfókuszú idéz elő a céltartományban. A forrástartományokban különbözik, hogy a tartály maga a test (A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK) vagy egy testen kívüli tárolóeszköz (A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜLI TARTÁLYOK); hogy a tartály nyomás alatt van-e (A DÜH NYOMÁS ALATT LÉVŐ ANYAG), vagy sem (a többi négy metafora); hogy a tartály a dühös embernek (a legtöbb esetben) vagy a dühöt kiváltó oknak (AZ OKOK TARTÁLYOK metaforában) a metaforikus forrástartománya-e; valamint (ahogy ezt a későbbiekben látni fogjuk) hogy a tartályban milyen anyag van, illetve annak milyen a hőmérséklete (pl. A DÜH FORRÁSBAN LÉVŐ FOLYADÉK metaforában ezek kiemelten fontos tényezők).

Most rátérünk annak a további nyolc metaforának a részletes bemutatá-sára (7–14), amelyek mindegyike az első 10 legszaliensebb metafora között szerepel, de csak az egyik kutatási módszer alapján.

7. A DÜH ŐRÜLET

AZ ŐRÜLET forrástartomány a szótári kutatás alapján a második legszaliensebb metafora (23 típus, 6 leképezés), a korpuszkutatásban pedig a 11. helyen áll (31 token, 18 típus, 6 leképezés). A metafora jelentésfókuszában egyrészt

az érzelmi állapot kezdete (pl. *rájön a bolondóra, elönti a vörös köd az agyát, rájön a tízperc/ötperc, esztét/fejét veszti, becsavarodik*), másrészt pedig a dühös ember viselkedésének kiszámíthatatlansága, veszélyessége áll (pl. *düh-kitörés, eszén kívül van, eszi a kezét, magán kívül van, tajtékszik, eszeveszett düh, kidühöngi magát, őrjöng*; vagy néhány korpuszadat: *dühvel énekel őrijító dallamokat, zavart düh, dühében ijesztő módon elkezdett hánykolódni*) mindkét kutatás alapján. Bár az érzelmek kontrollálásának kifejezésére is találunk példát, ezek száma jóval kevesebb (pl. *kényszerzubbonyt húz vkire, magához tér a dühétől*).

8. A DÜH TARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK

Érdekes módon, míg a szótári elemzés szerint a negyedik helyen áll ez a metafora (15 típus, 5 leképezés), a korpuszalapú megközelítés szerint csak a 22. a szaliencialistán. És bár szorosan kapcsolódik a fentebb bemutatott NYOMÁS ALATT LÉVŐ ANYAG forrástartományhoz, van egy lényeges különbség a kettő között: míg az utóbbi a nyomás alatti anyag kontrollálásának képtelenségére fókuszál, addig a TARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK forrástartomány esetén a fókuszban a tartályban lévő folyadék növekvő hőmérséklete áll, ami megfelel az érzelem növekvő intenzitásának (pl. *felforr az agyvize, forr/fortyog a dühtől, forr benne a düh/harag/méreg, [fel]forr a vére/az epéje, felfortyan, pöszög, mint a kása*). Ebből a tartályból is kijöhet az anyag, de ez kevésbé hirtelen, gőz formájában történik, ami a kontrollvesztés helyett az érzelmek kimutatására helyezi a hangsúlyt (pl. *kiereszti a gőzt, begőzöl*).

9. A DÜH TŰZ

A TŰZ forrástartomány a lexikai kutatásban az ötödik legszaliensebb (11 típus, 6 leképezés), a korpuszadatok alapján pedig a 12. helyen áll (18 token, 17 típus, 7 leképezés). A metafora jelentésfókuszában mindkét kutatásban azonos tartalmak állnak: „a tűz meggyulladás → a düh kezdete” (pl. *begerjed, haragra gerjed, bepípu*), ami hirtelen is történhet (pl. *fellobbant düh, villanó düh*) vagy a „tűz meggyújtása → a düh okozása” (pl. *haragra gerjeszt, öngerjesztéses düh*), „a tűz intenzív égése → a düh intenzitása” (pl. *szeme dühtől lángol, nem lát a pipától, lobog benne a düh, szikrázott a dühtől, füstöl a dühtől*), „a tűz táplálása → a düh intenzitásának fenntartása” (pl. *olajat önt a tűzre, elevenen tartja a tüzet*) és „a tűz veszélyessége → a düh veszélyessége” (pl. *tüzet okád*). A korpuszelemzésben a legtöbb esetben az égő anyag a dühös embert jelképezi, a lexikai elemzésben azonban szerepelnek olyan kifejezések is,

amelyekben az égő anyag tartálya jelenti az érzelmes személyt (pl. *pipás, nagyon pipa*).

10. A RACIONÁLIS/NEM ÉRZELMI ÉN KANONIKUS HELYE A TESTTARTÁLYON BELÜL VAN

Ez egy sematikus metafora, amely csak a lexikai kutatásban található meg: a tizedik helyen áll a szaliencialistán (7 típus, 4 leképezés). Nem kizárólag a DÜH kifejezésére szolgál: a nem érzelmi állapotból az érzelmi állapotba kerülést fejezzük ki vele. *Egészen odavan* például a szerelmes a szerelméért, és *egészen odavan* az aggódó, szomorú vagy dühös ember egy esemény vagy egy személy miatt. A DÜH fogalmával kapcsolatos kutatásunkban a metafora „a racionális én kanonikus helyéből történő kimozdulás → kontrollvesztés” leképezése kerül leginkább a középpontba (pl. *kikel magából, kikel valami ellen, kizökken a nyugalmából, kijön a béketűrésből, kijön a sodrából*), de „a racionális én kanonikus helyéből történő elmozdulás okozója → a düh okozója” leképezés is fontos szerepet kap néhány kifejezésben (pl. *kihoz a béketűrésből*).

A korpuszkutatásban ehhez közel álló sematikus metafora A LÉTEZÉS ITT LEVÉS (pl. *megjön a düh, átfut rajta a düh, viszontlátjuk a dühöt, teret ad dühének*), amely a 13. legszaliensebb metafora a tokenalapú elemzésben (18 token, 16 típus, 7 leképezés). Ez utóbbi metaforának azonban más a jelentésfókusz. Az érzelem létezésén van a hangsúly, különösképpen a kezdetén, elmúlásán és feléledésén.

11. A TULAJDONÍTOTT ÁLLAPOTOK BIRTOKOLT TÁRGYAK

A korpuszkutatásban a második leggyakrabban előforduló metafora ez a sematikus metafora (342 előfordulás, 2 típus, 4 leképezés). Jelenlétét szinte valamennyi előfordulásában a *düh* szótól lévő birtokjel (pl. *dühöm, dűhe*) vagy ritkább esetben névutó jelzi (*düh nélkül*). A jelentésfókuszban az érzelem létezése áll.

12. A DÜH EMBERI LÉNY

Szintén kizárólag a korpuszalapú elemzésben volt megtalálható a düh megszemélyesített formája, viszont ott a harmadik legszaliensebb metaforaként szerepel. Megjelenik felnőttként és gyerekként (pl. *gyermeteg düh, dühök – saját gyermekeim*); tud sutogni, színészkedni, elkísérni valakit, a kezére

játszani valakinek valamit, és képes elrejtőzni is. A metafora leképezései a következő jelentéselemeket állítják a fókuszba: a düh okozása (pl. „szülés → a düh okozása” [pl. *dühöt szül, a düh valamiből született*]; „negatív emberi tulajdonságok → a düh okozói” [pl. *hiú düh, zavart düh, pajzán düh, ingerült düh, szenilis düh*]), a düh létezése (pl. „kísérő → a düh létezése” [pl. *egyedül van dühével, a düh kíséri*]), a düh morális aspektusai (pl. *rossz tanácsadó*), és az érzelem felett gyakorolt kontroll (pl. *kulturált düh, a düh alakoskodni tanul*).

13. A DÜH TÁRGY

A DÜH TÁRGY metafora a korpuszelemzés hatodik legszaliensebb metaforája (27 token, 24 típus, 15 leképezés), és érdekes módon ez a metafora szintén nem volt fellelhető a lexikai adatokban. Jelentésfókuszában az érzelem létezése, pontosabban annak felfedése vagy elrejtése áll (pl. *látni a dühöt, lenyeli a dühét, véka alá rejt a dühét, aszalt habpártává omlik dühöm*). Emellett néhány más dimenziót is ki tudunk fejezni vele, például az érzelem hasznát vagy hasznavehetetlenségét (pl. *szemétkosárba lehetett dobni a dühöt, dühből készült, dühből jött létre*), intenzitását (pl. *kemény düh, dühüket öklükben tartó*) és kellemetlenségét (pl. *az üzletemberi modor és a düh surlódása*).

14. A DÜH ELLENFÉL

AZ ELLENFÉL forrástartomány mindkét kutatásban azonosítható volt. A korpuszkutatásban hetedikként benne van az első tíz legszaliensebb metaforában (39 token, 22 típus és 11 leképezés), a lexikai kutatásban pedig tizenegyedikként éppen kiesik az első tizből. E metafora szerint az ellenféllel küzdő ember a dühös embernek feleltethető meg. A jelentésfókuszban az érzelem intenzitása (pl. *ostromol a düh, könyörtelenül nyomul előre a düh, harci düh, szorongatja a düh, felsőtestét felém feszítette görcsbe merevedett dühe*) és a kontroll elvesztése áll (pl. *nem bírt a dühökkel, nem tudta legyűrni a dühöt, felülkerekedik a düh*), de kifejezhető vele az érzelem veszélyessége is (pl. *ádáz düh, halál dühe, kövel szórsz, parittyáid lödözöd*).

A felsorolt legszaliensebb metaforákon túl megállapítható, hogy mind a lexikai, mind a korpuszalapú kutatásban kiemelkedően magas százalékban jelent meg a TERMÉSZETI ERŐ forrástartomány, azonban az ide tartozó kifejezések a taxonómiában alacsonyabb rendű kategóriákba (ÁRVÍZ, VIHAR, VULKÁN, VIHAROS VÍZ/HULLÁM) sorolódtak. Ha ezeknek a metaforáknak

a szalienciaszámításkor meghatározott értékeit összeadjuk, akkor azt látjuk, hogy a típusalapú elemzésben az ÁRVÍZ, VIHAR és VULKÁN forrástartományú metaforák összesített értéke 17,7, vagyis a második helyen áll a rangsorban, közvetlenül a NYOMÁS ALATT LÉVŐ ANYAG után, az ŐRÜLET forrástartományt megelőzve. Ezzel párhuzamosan, a tokenalapú elemzésben a VIHAR, VIHAROS VÍZ/HULLÁM és az ÁRVÍZ forrástartományok összesített értéke pedig 9,2, ami alapján a DÜH TERMÉSZETI ERŐ metafora a korpuszalapú kutatás tizenkettedik legszaliensebb metaforája. A tizenkettedik hely lényegesen hátrébb van, mint a típusalapú kutatásban betöltött második hely, tekintve azonban, hogy a korpuszkutatásban összesen 42 metaforát azonosítottunk a típusalapú kutatásban található 28-cal szemben, kijelenthető, hogy mind a szótárakban, mind pedig a korpuszban megtalálható DÜH-fogalomnak egy gyakran felhasznált, kidolgozott, markáns forrástartományát jelenti a TERMÉSZETI ERŐ. A metafora legszaliensebb típusaként azonosított ÁRVÍZ leképezései a következők a típusalapú elemzés alapján: „áradó víz → düh”, „árvízzel sújtott terület → dühös ember”, „áradás → a düh kifejlődése” (pl. *előnti a düh, előnti a vörös köd, előnti a [pulyka]méreg, előnti az epe, előnti a forráság, epeömlés, előnti az indulat*).

4. A DÜH konceptualizációja a cseh, horvát, orosz, szerb és ukrán nyelvben, összevetve a DÜH magyar konceptualizációjával

4.1. A cseh düh: HNĚV

A DÜH fogalmával kapcsolatos metaforákat a cseh nyelvben Palágyi (megjelenés alatt) vizsgálta meg a fentiekben leírt eljárással. A korpuszvizsgálathoz a *hněv* ('düh') kulcsszót alkalmazta.

Amennyiben összevetjük a cseh kutatás eredményeit a magyar kutatás eredményeivel, azonnal szembetűnik a jelentős különbség az azonosított metaforák számát illetően. Az eredmények ugyanis azt mutatják, hogy a magyar nyelvben azonosított metaforák száma a cseh metaforák számának több mint kétszeresét teszi ki mind a lexikai (cseh: 13, magyar: 28), mind a korpuszalapú vizsgálatban (cseh: 18, magyar: 42). Ez a számbeli különbség arra enged következtetni, hogy a magyar nyelvnek jelentős mértékben összetettebb lehet a DÜH fogalmával kapcsolatos metaforarendszere, mint a csehé. Amennyiben azonban megfigyeljük a két megközelítés segítségével kapott tíz legszaliensebb cseh metaforát (ld. a 2. táblázat adatait), azt tapasztalhatjuk, hogy a cseh nyelv beszélői elsősorban épp olyan metaforákat alkalmaznak a DÜH metaforikus konceptualizálására, amelyek a magyar konceptualizáció szempontjából is a legmeghatározóbbak.

2. táblázat: A cseh HNĚV ('düh') fogalom első 10 metaforikus forrástartománya szaliciencia alapján rangsorolva a lexikai és korpuszalapú elemzésben

Lexikai megközelítés	Rang a magyarban	Korpuszalapú megközelítés	Rang a magyarban
1. A DÜH VESZÉLYES ÁLLAT	3.	1. A DÜH NYOMÁS ALATT LÉVŐ ANYAG	5.
2. A DÜH TŰZ	5.	2. A DÜH TŰZ	12.
3. A DÜH TERMÉSZETI ERŐ	*	3. A DÜH TERMÉSZETI ERŐ	*
4. A DÜH ÖRDÖG	28.	4. A DÜH ELLENFÉL	7.
5. A DÜH NYOMÁS ALATT LÉVŐ ANYAG	1.	5. AZ INTENZITÁS MENNYISÉG	4.
6. A DÜH TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK	4.	6. A TULAJDONÍTOTT ÁLLAPOTOK BIRTOKOLT TÁRGYAK	2.
7. A DÜH ŐRÜLTSÉG	2.	7. A DÜH TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK	22.
8. A DÜH ELLENFÉL	11.	8. A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK	1.
9. A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK	6.	9. A DÜH FEGYVER	14.
10. AZ INTENZITÁS MENNYISÉG	8.	10. A DÜH VESZÉLYES ÁLLAT	9.

Lexikai megközelítés

A típusalapú, azaz lexikai megközelítés alapján azonosított tíz legszaliciensebb metafora közül nyolc a magyarban is az első tíz között szerepel: A DÜH NYOMÁS ALATT LÉVŐ ANYAG (1.), A DÜH ŐRÜLTSÉG (2.), A DÜH VESZÉLYES ÁLLAT (3.), A DÜH TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK (4.), A DÜH TŰZ (5.), A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK (6.), AZ INTENZITÁS MENNYISÉG (8.), valamint a DÜH TERMÉSZETI ERŐ metaforához sorolható specifikusabb metaforák (melyek összesítve a második helyet foglalják el; ld. a magyar fejezet végén található leírást erről). Ennek fényében csak két olyan

cseh metafora marad, amely a magyarban lejjebb helyezkedik el a rangsorban, méghozzá A DÜH ELLENFÉL ÉS A DÜH ÖRDÖG, melyek közül az első a magyarban a 11. helyen szerepel, tehát szalienciája szempontjából ez sem mutat lényeges eltérést. A másik, az ÖRDÖG-metafora⁶ azonban a magyarban a legkevésbé szaliens metaforaként a 28. helyet foglalja el, míg a cseh nyelvben a 4. legszaliensebb metaforaként kiemelkedő szerepet tölt be a DÜH konceptualizálásában.

Amennyiben megfigyeljük a tíz legszaliensebb metaforát a magyar lexikai kutatásban, megállapíthatjuk, hogy csupán háromnak nincs megfelelője a cseh kutatásban részletezett metaforák között, de ha alaposan szemügyre vesszük a cseh kutatásban feldolgozott egyes kifejezéstípusokat, akkor elszórtan (más fogalmi metaforákhoz sorolt kifejezéseknél) ezeknek a fogalmi metaforáknak a logikája is fellelhető: A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜLI TARTÁLYOK (*puknout vzteky* 'haragban tört ki'), AZ OKOK TARTÁLYOK (*v návalu vzteku* 'düh-rohamában [tesz vmit]') ÉS A RACIONÁLIS/NEM ÉRZELMI ÉN KANONIKUS HELYE A TESTTARTÁLYON BELÜL VAN (*vzteky vyletět/vylítnout/vyskočit z kůže* 'dühében kirepül/kiugrik a bőréből'). Ez azt jelenti, hogy a legszaliensebb cseh metaforák mind fellelhetők a magyarban, és a legszaliensebb magyar metaforák is mind fellelhetők a csehben. Továbbá az említett három magyar fogalmi metaforáról eltekintve a többi hét a csehben is az első tíz között szerepel, ami még inkább alátámasztja a két nyelv konceptualizációi között meglévő hasonlóságokat.

Vannak azonban mindkét nyelvben olyan metaforák is, amelyeket a másikban nem lehetett a lexikai módszer használatával identifikálni. A tizenhárom cseh metafora között található egy olyan metafora, amelynek a magyar metaforák között nincs megfelelője, méghozzá A DÜH FEGYVER. A huszonnyolc magyar metafora között viszont tíz olyan metafora szerepel, amely a csehben nem volt fellelhető: A DÜHÖS EMBER VULKÁN, A DÜHÖS EMBER EGY KÉSZÜLÉK, A DÜH TEHER, A DÜH AZ EGYENSÚLY ELVESZÍTÉSE, A DÜH GYILKOS, A DÜH OKA EGY ZAVARÓ DOLOG/KELLEMETLENSÉG, AZ OKOZOTT VÁLTOZÁS KÉNYSZERÍTETT MOZGÁS, A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜLI ANYAGOK, AZ INTENZITÁS SEBESSÉG ÉS FUNKCIONALITÁS FENT.

⁶ Azt hozzá kell tenni, hogy a magyarban az ÖRDÖG forrástartomány nem a düh érzelmét, hanem magát a dühös embert konceptualizálja ördöggként (A DÜHÖS EMBER ÖRDÖG). Azonban a cseh metaforához sorolt kifejezéstípusok a dühös emberre is és a düh érzelmére is vonatkoznak, ezért a magyar és a cseh metaforát egymásnak megfelelő metaforáknak tekintettük.

Korpuszalapú megközelítés

A tokenalapú megközelítés, azaz a korpuszvizsgálat eredményei hasonló tendenciáról tanúskodnak. A tíz legszaliensebb cseh metafora közül mindegyik jelen van a magyar nyelvben is (A DÜH TERMÉSZETI ERŐ metafora helyett újból több specifikusabb metaforáról olvashatunk), és közülük a következők hat a magyarban is az első tíz között szerepel: A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK (1.), A TULAJDONÍTOTT ÁLLAPOTOK BIRTOKOLT TÁRGYAK (2.), AZ INTENZITÁS MENNYISÉG (4.), A DÜH NYOMÁS ALATT LÉVŐ ANYAG (5.), A DÜH ELLENFÉL (7.) és A DÜH VESZÉLYES ÁLLAT (9.). A magyar metaforák, amelyek a cseh ekvivalenseikkel szemben nem kerültek a rangsor első tíz metaforája közé A DÜH TŰZ (12.), A DÜH FEGYVER (14.) és A DÜH TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK (22.), valamint A DÜH TERMÉSZETI ERŐ metaforának megfelelő magyar metaforák (A DÜH VIHAR [20.], A DÜH VIHAROS VÍZ/HULLÁM [28.] és A DÜH ÁRVÍZ [33.]) sem kapnak helyet (összesítve sem) a magyar rangsor legelején.

Ha a magyar eredmények felől közelítünk, azt láthatjuk, hogy a tíz legszaliensebb metafora közül csupán kettő híján mindegyik megtalálható a cseh korpuszban is, melyek közül hat a csehben éppúgy az első tíz között szerepel (A DÜH NYOMÁS ALATT LÉVŐ ANYAG [1.], A DÜH ELLENFÉL [4.], AZ INTENZITÁS MENNYISÉG [5.], A TULAJDONÍTOTT ÁLLAPOTOK BIRTOKOLT TÁRGYAK [6.], A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK [8.] és A DÜH VESZÉLYES ÁLLAT [10.]), kettő viszont a cseh rangsorban csak az első tíz után kap helyet (A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜLI TARTÁLYOK [11.] és AZ OKOK TARTÁLYOK [14.]). Viszont a két hiányzó metafora logikája is kismértékben ugyan, de jelen van az adatok között. Az egyik A DÜH EMBERI LÉNY, avagy a düh megszemélyesítése. Bár a korpusz nem tartalmazott olyan kifejezéseket, amelyek megfelelhetnének a metafora magyar változatánál előforduló sokszínű kifejezéseknek (pl. *düh kíséri*, *kulturált düh*, *a düh elkapja a tollat*), a megszemélyesítés logikája mégis szükséges alapját képezi egy specifikusabb metaforának, amely viszont a negyedik legszaliensebb a csehben – A DÜH ELLENFÉL. A másik látszólag hiányzó metafora A DÜH TÁRGY, egy kimondottan széles spektrumú metafora, melynek logikája megfigyelhető elszórtan egyes (más metaforákhoz is besorolható) kifejezéstípusoknál, pl. *jeho hmatatelné hněv* 'tapintható dühét' vagy *jejichž hněv a rozhořčení bylo tak hmatatelné* 'akinek dühé és felháborodása olyan tapintható volt'. Ezzel tulajdonképpen újból azt állapíthatjuk meg, amire már a típusalapú, azaz lexikai megközelítés eredményeinek összevetése is rámutatott: bár lényegesen több DÜH-metaforáról tanúskodik a magyar korpuszvizsgálat, a legjelentő-

sebb magyar metaforák mind megfigyelhetők a csehben, és fordítva, a legjelentősebb cseh metaforák is mind jelen vannak a magyarban.

Ha viszont figyelembe vesszük az összes cseh metaforát, akkor három olyat találunk, amely a magyarban nem fordult elő: A DÜH HIDEGSÉG, A DÜH EGY FOLYAMAT ÉS A DÜH EGY BÜDÖS ENTITÁS. Ezzel szemben a magyar metaforáknak több mint fele (összesen 22) nem található meg a cseh korpuszban: A DÜH EGY FELSŐBB RANGÚ SZEMÉLY, A DÜH EGY LAKÁSBAN LAKÓ SZEMÉLY, A DÜH TEHER, A DÜH ŐRÜLTÉG, A DÜH EGY GYLKOS, A DÜH MÉREG, A DÜH EGY INSPIRÁCIÓS ERŐ, A DÜH ISTENI LÉNY, A DÜH MÁMOR, A DÜH EGY HANGSZER, A DÜH EGY ESZKÖZ, A DÜH EGY NÖVÉNY, A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜLI ANYAGOK, AZ OKOK ALAPOK, AZ OKOK ERŐK, AZ OKOZOTT VÁLTOZÁS KÉNYSZERÍTETT MOZGÁS, A LÉTEZÉS ITT LEVÉS, AZ ERKÖLCS SZÉPSÉG, AZ INTENZITÁS SÖTÉTSÉG, AZ INTENZITÁS POKOL, AZ INTENZITÁS SZÁRAZSÁG ÉS FUNKCIONALITÁS FENT. Bár ezek a metaforák egyértelműen bizonyítják a DÜH fogalmával kapcsolatos konceptualizációk sokszínűségét és flexibilitását, gyakran kreativitását a magyar nyelvben, szalienciájuk szempontjából mégis kevésbé meghatározóak, mint azok a fentiekben tárgyalt metaforák, amelyeket a cseh korpuszvizsgálat is feltárt.

4.2. A horvát düh: LJUTNJA

A DÜH fogalmi metafora első átfogó lexikai és korpuszalapú vizsgálatát Brdar, Brdar-Szabó és Despot (megjelenés alatt) végezte a horvát nyelvben. Kutatásukat a fentiekben már ismertetett módszerre alapozták. Kiindulópontként a *ljutnja* ('düh') kulcsszót választották. Az alábbiakban a magyarral egybevetve tekintjük át a horvát nyelvre vonatkozó kutatási eredményeiket.

A DÜH fogalmi metafora horvát–magyar összehasonlító vizsgálata alapján a jelen tanulmányban figyelembe vett többi szláv nyelvhez hasonló kép rajzolódik ki. Megállapítást nyert, hogy a lexikai elemzés során azonosított metaforatípusok száma közel áll egymáshoz a magyarban és a horvátban (horvát: 23 metafora, magyar: 28 metafora), a korpuszalapú megközelítés azonban jelentős különbséget mutatott ki (horvát: 71, magyar: 42 metafora). A horvát nyelvben azonosított 10 legszaliensebb metafora tekintetében ugyanakkor megállapítható, hogy mindkét megközelítés alapján jelentős az egyezés a két nyelvben.

3. táblázat: A horvát LJUTNJA (‘düh’) fogalom első 10 metaforikus forrástartománya szaliencia szerint rangsorolva a lexikai és a korpuszalapú megközelítésben

Lexikai megközelítés	Rang a magyarban	Korpuszalapú megközelítés	Rang a magyarban
1. A DÜH TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK	4.	1. A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK	1.
2. A DÜH ELLENFÉL	11.	2. A DÜH ÉLŐLÉNY	/
3. A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK	6.	3. A DÜH ELLENFÉL	7.
4. A DÜH VESZÉLYES ÁLLAT	3.	4. AZ ÁLLAPOTOK HELYEK	30.
5. A DÜH TŰZ	5.	5. A DÜH VIZUÁLIS MEGJELENÍTÉSE KOMMUNIKÁCIÓ	/
6. A DÜH EGY NÖVÉNY	/	6. A DÜH (TARTÁLYBAN LÉVŐ) FOLYADÉK	/
7. A DÜH EGY ÉLŐLÉNY	/	7. A DÜH TÁRGY	6.
8. A DÜH ÓRÜLTÉG	2.	8. A DÜH VESZÉLYES ÁLLAT	9.
9. A DÜH TERMÉSZETI CSAPÁS	*	9. A DÜH TARTÁLY/HELY	/
10. A DÜH TEHER	18.	10. A DÜH NYOMÁS ALATT LÉVŐ ANYAG	5.

Lexikai megközelítés

A horvát szótáralapú elemzés alapján megállapított tíz legszaliensebb metafora közül részben vagy egészen hat a magyarban is megtalálható az első tíz között: A DÜH ÓRÜLTÉG (2.), A DÜH VESZÉLYES ÁLLAT (3.), A DÜH TARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK (4.), A DÜH TŰZ (5.), A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK (6.), valamint A DÜH TERMÉSZETI CSAPÁS metaforának megfelelő specifikus metaforák, melyek a magyar ranglistán összesítve a második helyen szerepnének. Két olyan metafora van a lexikai megközelítés tíz legszaliensebb horvát metaforái között, amelyek a magyar lexikai kuta-

tás alapján nem voltak beazonosíthatók. Ezek a horvát rangsorban a hatodik helyre besorolt A DÜH NÖVÉNY, valamint a hetedik helyet elfoglaló A DÜH EGY ÉLŐLÉNY metafora. Fontos különbség ezenkívül az is, hogy a horvát rangsor szerinti második forrástartomány, az ELLENFÉL a magyarban csak a 11. helyet foglalja el, illetve az, hogy a horvát rangsor szerinti tizedik forrástartomány, a TEHER a magyarban csak a 18. helyen szerepel.

Ha a magyar–horvát egybevetésben a szótáralapú kutatás tíz legszaliensebb DÜH-metaforájának a beazonosítását a magyar felől indítjuk el, akkor a magyar rangsorban négy olyan metaforát találunk az első tíz között, amely a horvátban egyáltalán nem fordul elő: A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜLI TARTÁLYOK, AZ INTENZITÁS MENNYISÉG, AZ OKOK TARTÁLYOK ÉS A RACIONÁLIS/NEM ÉRZELMI ÉN KANONIKUS HELYE A TESTTARTÁLYON BELÜL VAN. Érdekes körülmény, hogy ezek a horvátból teljesen hiányzó metaforatípusok a tízes szaliencia-rangsor utolsó négy helyét foglalják el a magyarban, ami ugyanakkor azt is jelenti, hogy a hat legfontosabb magyar típusnak van megfelelője a horvátban is. Az összesített magyar szaliencia-rangsorban szereplő, a horvátból azonban hiányzó metaforatípusok továbbá a következők: FUNKCIONALITÁS FENT, A DÜH OKOZÁSA ERŐTELJES MOZGÁS, A DÜHÖS EMBER EGY KÉSZÜLÉK, AZ OKOZOTT VÁLTOZÁS KÉNYSZERÍTETT MOZGÁS, AZ INTENZITÁS SEBESSÉG, A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜL LÉVŐ ANYAGOK, A DÜH AZ EGYENSÚLY ELVESZÍTÉSE.

A lexikai megközelítés által feltárt összes metafora horvát–magyar egybevető vizsgálata során a következő eredményre jutunk: a horvát szótárak alapján beazonosított 23 metafora közül a következő 9 nem található meg a magyarban: A DÜH EGY NÖVÉNY, A DÜH EGY ÉLŐLÉNY, A DÜH OLYAN LÉNY, AMELY ESZI/ROMBOLJA A SZEMÉLYT, A DÜH EGY FEGYVER, AZ ÉRZELEM ÉRINTÉS, A DÜH EGY ESZKÖZ, A DÜH MÉREG, A DÜHÖS SZEMÉLY TARTÁLYBAN LEVŐ ROBBANÉKONY/GYÚLÉKONY ANYAG, A DÜH IZGATOTTSÁG.

Korpuszalapú megközelítés

A horvát metaforák korpuszvizsgálat által létrehozott szaliencialistáján szereplő első tíz metafora közül három kivételével az összes azonosítható a magyar korpuszban is. A magyar korpuszalapú rangsorból hiányzó metaforák a következők: A DÜH EGY ÉLŐLÉNY, A DÜH VIZUÁLIS MEGJELENÍTÉSE KOMMUNIKÁCIÓ, valamint A DÜH (TARTÁLYBAN LÉVŐ) FOLYADÉK. Ezek közül az első és az utolsó lényegében a magyarban is rendelkezik megfelelővel, ha számításba vesszük az EMBERI LÉNY, illetve A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LEVŐ ANYAGOK metaforákat, amelyek ugyan más hierarchizációs

szinthez tartoznak, de részleges egyezés mindenképpen kimutatható mindkettőnél. A horvát korpuszalapú lista öt metaforája a magyarban is a rangsor élén helyezkedik el, így tehát a legfontosabb tíz metafora közé sorolható. Ezek a következők: A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK (1.), A DÜH NYOMÁS ALATT LEVŐ ANYAG (5.), A DÜH TÁRGY (6.), A DÜH ELLENFÉL (7.), A DÜH VESZÉLYES ÁLLAT (9.).

A magyar nyelv oldaláról indítva a vizsgálódást, a korpuszalapú megközelítés első tíz legszaliensebb metaforájához kivétel nélkül lehet horvát megfelelőt találni azzal a megszorítással, hogy ezek közül egy a horvátban nem rendelkezik közvetlen, illetve tökéletes megfelelővel, mivel AZ OKOK TARTÁLYOK metaforához a horvátban csak a más hierarchizációs szinten levő A DÜH TARTÁLY/HELY⁷ korpuszvizsgálatra alapozott metaforát lehet hozzárendelni. A DÜH TARTÁLY/HELY metafora a horvát szalencia-rangsorban megtalálható a tízes listán belül, pontosabban a kilencedik helyen. Emellett AZ INTENZITÁS MENNYISÉG korpuszalapú metaforának is van megfelelője, viszont a horvátban hátrább helyezkedik el, pontosabban a 15. helyet foglalja el.

Ha a horvát nyelvben a korpuszvizsgálat során beazonosított összes, 71 metaforát figyelembe vesszük, akkor megállapítható, hogy közülük 45 nem szerepel a magyar korpuszalapú szalencia-rangsorban, amely összesen 42 beazonosított metaforatípust foglal magába. A magyarban nem dokumentált, a horvátban viszont korpuszalapú módon kimutatott metaforák csökkenő szalencia szerint rendezve a következők: A DÜH ÉLŐLÉNY, A DÜH VIZUÁLIS MEGJELENÍTÉSÉNEK KINYILVÁNÍTÁSA KOMMUNIKÁCIÓ, A DÜH (TARTÁLYBAN LÉVŐ) FOLYADÉK, A DÜH KONTROLLÁLHATATLAN ERŐ, A DÜH FOGVAEJTŐ, DÜHÖSNEK LENNI SZEREPET JÁTSZANI / ÁLARCOT VISELNI, A DÜH GÉP, A DÜHPUSZTÍTÓ ERŐ, A DÜH TÁPLÁLÉK, A DÜH MOZGÁS AKADÁLYOZÁSA, A DÜH EGY ÉPÜLET, A DÜH SZENVEDÉS, A DÜH FIGYELMEN KÍVÜL HAGYÁS, A DÜH EGY ESEMÉNY, A DÜH IZGATOTTSÁG, A DÜH ELEKTROMOSSÁG, A DÜH ÖSVÉNY, A DÜH NYOMÁS, A DÜH VESZÉLY, A DÜH TISZTÁTALANSÁG / AZ ERKÖLCSTELEN PISZKOS, A DÜH FÁJDALOM, A DÜH SZELLENTÉS, A DÜH FÜGGŐSÉG, A DÜH MOZGATÓERŐ, A DÜH BŰN, A DÜH LENT VAN / A ROSSZ LENT VAN, A DÜH VILLAMOSSÁG, A DÜH A GONOSZ, A DÜH FOJTOGATÓ ERŐ, A DÜH SUGÁRZÁS, A DÜH ZAJ, A DÜH ÖSZTÖN, AZ OKOZATI KAPCSOLATOK CSALÁDI KAPCSOLATOK / AZ OKOZÓ SZÜLŐ, A DÜH HIDEGSÉG, A DÜH SZÖVET / A BEAVATKOZÁS FONÁS, A DÜH EGY MEGMENTŐ, A DÜH EGY PROBLÉMA, HASONLÓNAK LENNI FIZIKAI MEGKÖTÖTTség / AZ OKOZAT KAPCSOLAT, A DÜH EGY FELHŐ, A DÜH BURKOLAT, A DÜH VONZÓERŐ,

⁷ A horvát korpuszvizsgálat keretében beazonosított a DÜH TARTÁLY/HELY metafora a hozzá sorolt kifejezéstípusai alapján egyszerre két magyar metafora megfelelője: AZ OKOK TARTÁLYOK ÉS A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜLI TARTÁLYOK.

A DÜH SZEMÉT, A DÜH KERESZTAPA / VALAMINEK A MEGENGEDŐJE KERESZTAPA, A DÜH LUXUS / A KIVÁLTSÁG LUXUS, AZ EMLÉKEZETBE VÉSÉS ÍRÁS, A DÜH TITOK, A DÜH KÍNZÓ. Fontos hangsúlyozni, hogy a DÜH TARTÁLYBAN LÉVŐ FOLYADÉK metafora a magyar kifejezésekben is előfordul, csak ott ezek a BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK metafora alá lettek besorolva. Összességében megállapítható, hogy az alacsony szalienciájú metaforák általában egyéni különbségek megjelenítői, és többnyire kreatív nyelvhasználat során jönnek létre.

4.3. Az orosz düh: GNEV

A DÜH fogalmát az orosz nyelvben Rommel Anna (megjelenés alatt) vizsgálta meg a fentiekben megfogalmazott módszerrel. Kutatásához a *двух* ('düh', a továbbiakban *gnev*) kulcsszót választotta. Az alábbiakban az orosz és a magyar metaforakutatás eredményeit vetjük össze egymással.

Az eredmények tükrében elmondható, hogy az azonosított metaforák száma nagyon közel áll egymáshoz a magyarban és az oroszban, mind a típus- (mindkét nyelvben 28 metafora), mind pedig a tokenalapú elemzésben (orosz: 41, magyar: 42 metafora). Ha az orosz nyelvben előforduló 10 legszaliensebb metaforát vesszük számba, akkor szintén elmondható, hogy nagymértékű az egyezés a két nyelvben, mindkét megközelítés alapján.

4. táblázat: Az orosz GNEV ('düh') fogalom első 10 metaforikus forrástartománya szaliencia alapján rangsorolva a lexikai és korpuszalapú elemzésben

Lexikai megközelítés	Rang a magyarban	Korpuszalapú megközelítés	Rang a magyarban
1. A DÜH VESZÉLYES ÁLLAT	3.	1. A DÜH TÁRGY	6.
2. A DÜH TŰZ	5.	2. A DÜH TŰZ	12.
3. AZ ÁLLAPOTOK HELYEK		3. AZ ÁLLAPOTOK HELYEK	30.
4. A DÜH ŐRÜLET	2.	4. A TULAJDONÍTOTT ÁLLAPOTOK BIRTOKOLT TÁRGYAK	2.

Lexikai megközelítés	Rang a magyarban	Korpuszalapú megközelítés	Rang a magyarban
5. A RACIONÁLIS/NEM ÉRZELMI ÉN KANONIKUS HELYE A TESTTARTÁLYON BELÜL VAN	10.	5. A DÜH VESZÉLYES ÁLLAT	9.
6. A DÜH TARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK	4.	6. A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK	1.
7. A DÜH TERMÉSZETI ERŐ	*	7. A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜLI TARTÁLYOK	10.
8. BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK	6.	8. A DÜH TERMÉSZETI ERŐ	*
9. A DÜH ÖRDÖG	28.	9. A DÜH EMBERI LÉNY	3.
10. A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜLI TARTÁLYOK	7.	10. A DÜH FEGYVER	14.

Lexikai megközelítés

Az orosz típusalapú elemzés alapján megállapított tíz legszaliensebb metafora közül nyolc a magyarban is az első tíz között szerepel: A DÜH ŐRÜLET (2.), A DÜH VESZÉLYES ÁLLAT (3.), A DÜH TARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK (4.), A DÜH TŰZ (5.), A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK (6.), A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜLI TARTÁLYOK (7.), A RACIONÁLIS/NEM ÉRZELMI ÉN KANONIKUS HELYE A TESTTARTÁLYON BELÜL VAN (10.), valamint A DÜH TERMÉSZETI ERŐ metaforának megfelelő specifikus metaforák (összesítve a második helyen szerepelnének). Egyetlen olyan metafora van csak a típusalapú megközelítés tíz legszaliensebb orosz metaforái között, amely a magyar lexikai kutatás alapján nem volt azonosítható, ez az orosz rangsorban harmadikként megjelölt AZ ÁLLAPOTOK HELYEK metafora. Továbbá az orosz lista szerinti kilencedik forrástartomány, az ÖRDÖG a magyarban csak a 28. helyen áll.⁸

Ha magyar–orosz összehasonlításban a lexikai kutatás tíz legfontosabb DÜH-metaforáját a magyar felől közelítjük meg, akkor azt láthatjuk, hogy a magyarban szintén két olyan metafora szerepel az első tíz között, amely az

⁸ Az orosz A DÜH ÖRDÖG metaforát a magyar A DÜHÖS EMBER ÖRDÖG metafora megfelelőjének tekintettük annak ellenére, hogy eltérnek a céltartományok, mivel az oroszban előfordulnak mind a düh érzelmére, mind a dühös emberre vonatkozó példák.

orosz rangsorban egyáltalán nem, vagy csak hátrébb kapott helyet: AZ OKOK TARTÁLYOK ÉS AZ INTENZITÁS MENNYISÉG. Ezek közül az OKOK TARTÁLYOK a magyarban a 9., az oroszban pedig a 27. helyen áll, az INTENZITÁS MENNYISÉG metafora pedig nem szerepel az orosz típusalapú megközelítés metaforái között. Érdekes, hogy mindkét nyelv típusalapú megközelítéssel feltárt metaforái között van tehát egy általánosabb, nem csak a DÜH fogalmára vonatkozó metafora, amely a másik nyelvből hiányzik: az oroszban ez az ÁLLAPOTOK HELYEK, a magyarban pedig az INTENZITÁS MENNYISÉG.

Ha a lexikai kutatás által azonosított összes metaforát számításba vesszük, akkor a következőt állapíthatjuk meg. Az orosz szótárakban felfedezett 28 metafora közül a következő 11 nem található meg a magyarban: AZ ÁLLAPOTOK HELYEK, A DÜH TÁRGY, A DÜH FEGYVER, A DÜH A SZÍVTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAG, A DÜH TARTÁLYBAN LÉVŐ FOLYADÉK, A KONTROLL BIRTOKLÁS, A DÜH EMBERI LÉNY, A DÜH EGY INSPIRÁCIÓS ERŐ, A DÜH MÉREG, A DÜH EGY ESZKÖZ, AZ INTENZITÁS NEHÉZSÉG. A TARTÁLYBAN LÉVŐ FOLYADÉK metafora a magyarban is megtalálható, csak ott a BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK metafora alá vannak besorolva az ide tartozó kifejezések.

A magyar szaliencialistán felsorolt, az orosz listán azonban nem azonosítható metaforák száma 13, ezek a következők: AZ INTENZITÁS MENNYISÉG, A DÜH ÁRVÍZ, FUNKCIONALITÁS FENT, A DÜH OKOZÁSA ERŐTELJES MOZGÁS, A DÜHÖS EMBER EGY KÉSZÜLÉK, A DÜH TEHER, A DÜHÖS EMBER VULKÁN, A DÜH KESERŰSÉG, A DÜH BETEGSÉG, AZ OKOZOTT VÁLTOZÁS KÉNYSZERÍTETT MOZGÁS, AZ INTENZITÁS SEBESSÉG, A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜL LÉVŐ ANYAGOK, A DÜH AZ EGYENSÚLY ELVESZÍTÉSE.

Korpuszalapú megközelítés

Az orosz metaforák tokenalapú szaliencialistáján szereplő első 10 metafora közül az összes megtalálható a magyar korpuszban is. Közülük hat metafora a magyarban is a lista elején, az első 10 metafora között szerepel (A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK [1.], A TULAJDONÍTOTT ÁLLAPOTOK BIRTOKOLT TÁRGYAK [2.], A DÜH EMBERI LÉNY [3.], A DÜH TÁRGY [6.], A DÜH VESZÉLYES ÁLLAT [9.], A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜLI TARTÁLYOK [10.]), négy azonban csak csak hátrébb kapott helyet a magyar rangsorban (A DÜH TŰZ [12.], AZ ÁLLAPOTOK HELYEK [30.], A DÜH FEGYVER [14.], illetve a A DÜH TERMÉSZETI ERŐ metaforának megfelelő metaforák [összesítve a tizenkettedik helyen szereplőnek]).

A magyar nyelv oldaláról nézve, a tokenalapú megközelítés első 10 legszaliensebb metaforája közül a következő négy kisebb szalienciaértékkel

rendelkezik az orosz listán: A DÜH ELLENFÉL (15.), AZ OKOK TARTÁLYOK (16.), AZ INTENZITÁS MENNYISÉG (17.), A DÜH NYOMÁS ALATT LÉVŐ ANYAG (20.).

Ha az orosz nyelvben meglévő összes, 41 metaforát számba vesszük, közülük a következő 12 nem szerepel a magyar korpuszalapú szaliencialistán: A DÜH TARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAG, A DÜH HANG, A DÜH IJESZTŐ SZEMÉLY, AZ INTENZITÁS KEMÉNYSÉG, A DÜH ÖRDÖG, A DÜH OKA EGY ZAVARÓ DOLOG/ KELLEMETLENSÉG, AZ ÉRZELEM ÉRINTÉS, A DÜH A SZÍVTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAG, A DÜH IZGATOTTSÁG, A RACIONÁLIS/NEM ÉRZELMI ÉN KANONIKUS HELYE A TESTTARTÁLYON BELÜL VAN, AZ OKOZÁS KAPCSOLÓDÁS, A DÜH A LÉLEKBE VAN. Fontos azonban megjegyezni, hogy a DÜH A SZÍVBEN VAN és A DÜH TARTÁLYBAN LÉVŐ FOLYADÉK metafora a magyar kifejezésekben is megtalálható, csak ott ezek a BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK metafora alatt kaptak helyet.

A magyar nyelvben a korpuszkutatás során 42 metaforát azonosítottunk. Az orosz korpuszalapú szaliencialistán ezek közül a következő 15 hiányzik: A LÉTEZÉS ITT LEVÉS, AZ OKOK ERŐK, A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜLI ANYAGOK, A DÜH EGY LAKÁSBAN ÉLŐ SZEMÉLY, A DÜH EGY HANGSZER, A DÜH VIHAROS VÍZ/HULLÁM, A DÜH MÁMOR, AZ OKOK ALAPOK, A DÜH ÁRVÍZ, A DÜH MÉREG, A DÜH ISTENI LÉNY, A DÜH KESERŰSÉG, AZ INTENZITÁS POKOL, AZ ERKÖLCSÖS SZÉP, AZ INTENZITÁS SZÁRAZSÁG. Bár Rommel nem azonosította ezeket a metaforákat, kettő közülük mégis tetten érhető más metaforák alatt felsorolt kifejezésekben. A LÉTEZÉS ITT LEVÉS metafora például a TÁRGY forrástartomány alatt felsorolt néhány kifejezésben lelhető fel: *улетучился гнев* (*uletuchilsya gnev*) 'a düh eltűnt'; *гнев исчез* (*gnev ischez*) 'a düh eltűnt', *часть гнева улетучилась* (*chast' gneva uletuchilas'*) 'a düh egy része elszállt'. A VIHAROS VÍZ/HULLÁM forrástartomány pedig megtalálható az *омут гнева* (*omut gneva*) 'a düh örvénye' kifejezésben, amelyet Rommel a taxonómiában feljebb lévő TERMÉSZETI ERŐ forrástartományhoz sorolt.

4.4. A szerb düh: BES

Az adatbázisunkba foglalt szerb nyelvű lexikai és korpuszalapú vizsgálattal Papišta (megjelenés alatt) foglalkozott. A korpuszvizsgálatot a *bes* ('düh') kulcsszóra alapozta.⁹

Az azonosított metaforák számát illetően azt láthatjuk, hogy a szerb és a magyar lexikai vizsgálatok szinte ugyanannyi metaforát identifikáltak

⁹ A szerb nyelvben két szót tekinthetünk a DÜH-fogalom kontextusában központi értékűnek. Ezek egyrészt a már említett *bes*, másrészt pedig a *ljutnja*, amely a horvát korpuszvizsgálat keretében került alkalmazásra. A részletes indoklásért, hogy miért esett a döntés a szerb kutatásban a kettő közül a *bes* kulcsszóra ld. Papišta (megjelenés alatt, [2. Methodology]).

(szerb: 29, magyar: 28). A korpuszalapú kutatások eredményei között viszont van jelentősebb számbeli különbség, ugyanis a szerb vizsgálat tizenöt-tel több metaforát azonosított (szerb: 57, magyar 42).

Összevetésünk kiindulópontjaként a szerbben a két megközelítés segítségével azonosított tíz legszaliensebb metafora szolgál (ld. 5. táblázat).

5. táblázat: A szerb BES ('düh') fogalom első 10 metaforikus forrástartománya szaliencia alapján rangsorolva a lexikai és korpuszalapú elemzésben

Lexikai megközelítés	Rang a magyarban	Korpuszalapú megközelítés	Rang a magyarban
1. A DÜHÖS VERBÁLIS CSELEKVÉS ERŐSZAKOS FIZIKAI CSELEKVÉS	/	1. A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK	1.
2. A DÜH TŰZ	5.	2. A DÜH TÁRGY	6.
3. A DÜHÖS EMBER VESZÉLYES ÁLLAT	3.	3. A TULAJDONÍTOTT ÁLLAPOTOK BIRTOKOLT TÁRGYAK	2.
4. AZ ÁLLAPOTOK HELYEK	/	4. A LÉTEZÉS ITT LEVÉS	13.
5. A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK	6.	5. A DÜH IRÁNYÍTOTT ERŐ	/
6. AZ ÉRZELEM ÉRZÉKELES	/	6. A DÜH VESZÉLYES ÁLLAT	9.
7. A DÜH ÓRÜLTÉG	2.	7. A DÜH ELLENFÉL	7.
8. A DÜH VESZETTSÉG	/	8. AZ ESEMÉNYEK MOZGÁSOK	/
9. A DÜHÖS ÁLLAPOT MAGÁN KÍVÜL (ÉS ÖNMAGÁTÓL TÁVOL) LÉT	10.	9. A DÜH EMBERI LÉNY	3.
10. A DÜHÖS EMBER FEGYVER	/	10. A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜLI ANYAGOK	19.

Lexikai megközelítés

Ha a lexikai megközelítéssel azonosított legszaliensebb szerb metaforákból indulunk ki, arra leszünk figyelmesek, hogy a két nyelv között viszonylag kevés

a megegyezés. A tízből fele megtalálható a magyarban is a feltüntetett metaforák között, szintén az első tíz között. Ezek a következők: A DÜH ÓRÜLTÉG (2.), A DÜHÖS EMBER VESZÉLYES ÁLLAT¹⁰ (3.), A DÜH TŰZ (5.), A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK (6.) ÉS A DÜHÖS ÁLLAPOT MAGÁN KÍVÜL (ÉS ÖNMAGÁTÓL TÁVOL) LÉT¹¹ (10.). A másik fele azonban nem található meg a feltüntetett metaforák között: A DÜHÖS VERBÁLIS CSELEKVÉS ERŐSZAKOS FIZIKAI CSELEKVÉS, AZ ÁLLAPOTOK HELYEK¹², AZ ÉRZELEM ÉRZÉKELÉS, A DÜH VE SZETTSÉG¹³ ÉS A DÜHÖS EMBER FEGYVER.¹⁴ A legszaliensebb metafora a szerb lexikai kutatás szerint A DÜHÖS VERBÁLIS CSELEKVÉS ERŐSZAKOS FIZIKAI CSELEKVÉS olyan kifejezéstípusokkal, mint *dati nekome po nosu* 'orron üt vkit', *uzimati nekoga na zub* 'fogra vesz vkit', *lomiti koplja* 'lándzsát tör [vkivel]', *bacati na nekoga drvlje i kamenje* 'fával és kővel dobál vkit' vagy *otvoriti/*

¹⁰ A szerb A DÜHÖS EMBER VESZÉLYES ÁLLAT metafora elnevezésében más a céltartomány (DÜHÖS EMBER), mint a magyar megfelelőjének esetében (DÜH). A szerbben ugyanis szükség mutatkozott két metafora megkülönböztetésére, mivel a lexikai elemzésben 20 kifejezéstípusból 19 a dühös embert konceptualizálja állatként (pl. *podivaljti* 'megvadul', *dići rogova* 'emeli szarvait', *izlajati se* 'kiugatja magát'), és csak egyetlen kifejezésben magát az érzelmet (*probuditi bes* 'felébreszti a dühöt'). Ezzel szemben a korpuszvizsgálatban kizárólag a DÜH céltartomány fordult elő a VESZÉLYES ÁLLAT forrástartománnyal, bizonyítva, hogy két külön jelenségről van szó a szerb nyelvben. Mivel azonban a magyarban található kifejezéstípusok is hasonló megkülönböztetést engednek meg, a lexikai vizsgálatok összevetésekor a DÜHÖS EMBER VESZÉLYES ÁLLAT metaforát a magyar metafora megfelelőjének tekintették.

¹¹ Bár a magyarban ilyen név alatt nem szerepel metafora, ez tulajdonképpen A RACIONÁLIS/NEM ÉRZELMI ÉN KANONIKUS HELYE A TESTTARTÁLYON BELÜL VAN metafora megfelelője (pl. *biti izvan sebe* 'mágán kívül van', *iskočiti iz kože* 'kiugrik a bőreből', *izvesti nekoga iz živaca* 'kihoz vkit az idegeiből'). A magyar metafora azonban magába foglal olyan kifejezéstípusokat is, amelyek a szerb kutatásban A DÜH VALAMELY NORMÁTÓL VALÓ ELTÉRÉS (pl. *izvesti nekoga iz takta* 'kihoz vkit a taktusból', *izbaciti nekoga iz ravnoteže* 'kidob vkit az egyensúlyból') metaforának felelnének meg.

¹² Bár AZ ÁLLAPOTOK HELYEK metafora hiányzik a magyar lexikai kutatás eredményeiben, megtalálható azonban a korpuszalapú kutatásban, valamint a lexikai kutatásban logikája szempontjából szoros kapcsolatban áll AZ OKOK TARTÁLYOK metaforával.

¹³ Még ha nem is azonosította a magyar lexikai kutatás ezt a metaforát, A DÜH VESZÉLYES ÁLLAT metaforánál található egy példa (*veszettség*), amely tükrözi ezt a konceptualizációt. A szerbben erre azonban lényegesen több példa található, valamint azt is ki kell hangsúlyozni, hogy maga a szerb *besan* (= veszett) ('dühös') melléknév is – az egyik alapvető dühvel kapcsolatos melléknév a szerb nyelvben – ehhez a metaforához sorolható, ami bizonyítja ennek a metaforának a jelentőségét a szerb nyelvben a DÜH metaforikus konceptualizálása szempontjából.

¹⁴ A magyarban csak a korpuszvizsgálatnál találjuk A DÜH FEGYVER metaforát. Ennél a szerb metaforánál azonban eltér a céltartomány, mivel nem az érzelmet, hanem magát a dühös embert konceptualizálja fegyverként (*preseći nekoga okom/pogledom* 'átvág vkit szemével/tekintetével', *biti kao zapeta/napeta/nabita puška* 'olyan, mint a töltött puská').

oboriti/osuti/sasuti vatru/paljbu na nekoga 'tűzet nyit vkire'. Ez a metafora arra vezethető vissza, hogy a dühös állapotban elhangzott sértő szavak érzelmi fájdalmat okozhatnak, ezt az érzelmi sérülést pedig az ehhez a metaforához tartozó kifejezések fizikai sérülésként konceptualizálják. A tény, hogy ez a metafora kimagasló szalienciája ellenére a magyar kutatásban egyáltalán nem fordul elő, arra utal, ahogyan Kövecses és munkatársai ([Conclusions] megjelenés alatt) is feltételezik, hogy a szerb nyelvben kevésbé szigorú az érzelmi kommunikáció társadalmi szabályozása más nyelvekhez (ebben az esetben a magyarhoz) viszonyítva, így a szerb nyelv beszélői talán kisebb nyomást érezhetnek annak kapcsán, hogy mit és hogyan mondanak dühük kifejezésekor. Ez megmagyarázhatja ennek a metaforának a magas szalienciáját a szerb nyelvben.

Amennyiben fordított irányból közelítjük meg a szerb és magyar lexikai kutatások eredményeinek összevetését, azaz az első tíz magyar metaforából kiindulva kiderül, hogy ezekből csupán egy metafora hiányzik a szerbben, még hozzá AZ OKOK TARTÁLYOK. A hátralévő kilenc közül öt a szerbben is az első tíz között szerepel (A DÜH TŰZ [2.], A DÜH VESZÉLYES ÁLLAT¹⁵ [3.], A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK [5.], A DÜH ÖRÜLTÉG [7.] és A RACIONÁLIS/NEM ÉRZELMI ÉN KANONIKUS HELYE A TESTTARTÁLYON BELÜL VAN¹⁶ [9.]), négy viszont csak lejjebb a szaliencia-ranglistán (A DÜH NYOMÁS ALATT LÉVŐ ANYAG [16.], A DÜH TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK [24.], A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜLI TARTÁLYOK [25.], valamint AZ INTENZITÁS MENNYISÉG [28.]).

Ha viszont figyelembe vesszük a két nyelv összes metaforáját, az sül ki, hogy mind a szerbben, mind a magyarban van tizenkét olyan metafora, amely a másik nyelvben hiányzik. A szerb metaforák, amelyek nem fordulnak elő a magyar lexikai kutatásban a következők: a fentiekben tárgyalt öt metafora, továbbá A KONTROLL HATALOMGYAKORLÁS, A KONTROLL BIRTOKLÁS, A DÜH OKA TÚL SOK ANYAG A TESTTARTÁLYBAN, AZ INTENZITÁS HANGOSSÁG, AZ INTENZITÁS MÉRET, valamint A DÜH ÖRDÖG és A DÜHÖS EMBER EGY GYLKOS. Az utolsó kettőt azért érdemes kiemelni, mert bár a forrástartományok szempontjából van párjuk a magyar metaforák között, a céltartományuk más. Míg a szerbben a düh érzelme jelenik meg ördöggént (*ušao đavo u nekoga* 'ördög bújt vkibe', *ušao đavo nekome pod kožu* 'az ördög vkinek a bőre alá bújt', *ušlo sto besova u nekoga* 'száz ördög bújt vkibe'), addig a magyarban a dühös ember az, aki a dühös állapotának következtében ördögi lényvé válik (*fúria*).

¹⁵ A céltartomány a szerbben A DÜHÖS EMBER, de ld. a 10. lábjegyzetben adott magyarázatot.

¹⁶ A szerb kutatásban A DÜHÖS ÁLLAPOT MAGÁN KÍVÜL (ÉS ÖNMAGÁTÓL TÁVOL) LÉT név alatt szerepel, de ld. a 11. lábjegyzetben adott magyarázatot.

Úgyszintén, míg a magyarban a düh érzelmét konceptualizáljuk gyilkosként (*fojtogatja a düh*), addig a szerbben a dühös ember vesz fel mások szemében gyilkos jellemet (*biti žedan nečije krvi* 'szomjazik vki vérére', *biti željan nečije krvi* 'vagyik vki vérére', *želeti nečiju krv* 'vki vérét kívánja').

Azok a metaforák, amelyek a lexikai vizsgálat szerint a magyarban előfordulnak, a szerbben viszont nem a következők: A DÜH BETEGSÉG, A DÜH TEHER, A DÜH ÁRVÍZ, A DÜH VIHAR, A DÜHÖS EMBER EGY VULKÁN, A DÜHÖS EMBER EGY KÉSZÜLÉK, AZ INTENZITÁS SEBESSÉG, AZ OKOK TARTÁLYOK, A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜLI ANYAGOK, FUNKCIONALITÁS FENT, valamint az imént említett A DÜH GYILKOS ÉS A DÜHÖS EMBER ÖRDÖG.

Korpuszalapú megközelítés

A szerb korpuszvizsgálat tíz legszaliensebb metaforáját összevetve a magyar korpuszvizsgálat eredményeivel az bizonyosodik be, hogy a hasonlóság a két nyelv között nagyobb, mint ahogyan azt a lexikai kutatások eredményei mutatják. Az első tíz szerb metafora közül ugyanis hat a magyarban éppúgy az első tíz között kap helyet: A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK (1.), A TULAJDONÍTOTT ÁLLAPOTOK BIRTOKOLT TÁRGYAK (2.), A DÜH EMBERI LÉNY (3.), A DÜH TÁRGY (6.), A DÜH ELLENFÉL (7.) és A DÜH VESZÉLYES ÁLLAT (9.). Ami még inkább szembeütő, hogy a rangok néhány esetben megegyeznek. Mindkét nyelvben a korpuszvizsgálat szerinti legszaliensebb metafora A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK, továbbá A DÜH ELLENFÉL metafora mindkét nyelvben a hetedik helyet foglalja el, és az, hogy a szerbben A TULAJDONÍTOTT ÁLLAPOTOK BIRTOKOLT TÁRGYAK metafora a harmadikon, a szerbben viszont a második helyen szerepel, szintén jelentős hasonlóság. Főleg azért, mert a szerbben a második helyen A DÜH TÁRGY metafora szerepel, amely ugyanolyan TÁRGY-ontológiával ölti fel a DÜH fogalmát, mint A TULAJDONÍTOTT ÁLLAPOTOK BIRTOKOLT TÁRGYAK metafora. Ezek szerint a TÁRGY-ontológia általi konceptualizáció mindkét nyelvben hasonló jelentőséggel bír. További két metafora megtalálható a magyar szaliencia-ranglistán, azonban nem az első tíz között: A LÉTEZÉS ITT LEVÉS (13.) és A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜLI ANYAGOK (19). Végül pedig két metafora nem szerepel a magyarban azonosított metaforák között, viszont ha az egyes típusoknak a megfelelőit keressük, fellelhető ezeknek a logikája is: A DÜH IRÁNYÍTOTT ERŐ (*ráereszti felgyűlt dühét vkire, rázúdítja a dühét, dühét vmibe tereli, beleviszi a dühét a zenébe*), illetve AZ ESEMÉNYEK MOZGÁSOK (*elszáll a düh, a düh hozza vhová, a düh elviszi vmeddig, átfut vkin a düh*). Így tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a tíz legszaliensebb szerb metafora közül mind fellelhető a magyar nyelvben is.

Hasonló következtetésre jutunk, amennyiben a tíz legszaliensebb magyar metaforát keressük a szerbben, ugyanis egy híján mindegyik megtalálható az azonosított szerb metaforák között. Ilyen iránylatban is ugyanaz a hat metafora szerepel az első tíz között, amelyeket a fentiekben megtárgyaltunk: A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK (1.), A DÜH TÁRGY (2.), A TULAJDONÍTOTT ÁLLAPOTOK BIRTOKOLT TÁRGYAK (3.), A DÜH VESZÉLYES ÁLLAT (6.), A DÜH ELLENFÉL (7.) és A DÜH EMBERI LÉNY (9.). További három metafora megtalálható a szerbben, de alacsonyabb helyen a szaliencia-rangsorban: AZ INTENZITÁS MENNYISÉG (18.), A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜLI TARTÁLYOK (19.), valamint A DÜH NYOMÁS ALATT LÉVŐ ANYAG (20.). Az egyetlen hiányzó metafora AZ OKOK TARTÁLYOK, mely név szerint ugyan nem szerepel az azonosított metaforák között, viszont a nyolcadik helyen szereplő AZ ESEMÉNYEK MOZGÁSOK metaforának „a mozgás kiindulópontja → az esemény oka” leképezésénél található erre is példa (*iz besa* 'dühből'). Ezek szerint az mondható el, hogy a két különböző megközelítés szembeötlően eltérő képet adhat arról, hogy milyen mértékben különbözik vagy hasonlít két nyelv egy adott fogalommal kapcsolatos leggyakoribb konceptualizációit illetően.

Amennyiben a két nyelv összes azonosított metaforáját vetjük össze egymással, mindkét nyelvben számos olyan (elsősorban alacsony szalienciájú) metaforát találunk, amely a másik nyelvben nincs jelen. A szerb adatbázis összesen 26 ilyen metaforát tartalmaz: kilenc intenzitást konceptualizáló metaforát (AZ INTENZITÁS MÉRET, AZ INTENZITÁS ERŐSSÉG, AZ INTENZITÁS HANGOSSÁG, AZ INTENZITÁS TÁVOLSÁG, AZ INTENZITÁS AGITÁCIÓ, AZ INTENZITÁS KEMÉNYSÉG, AZ INTENZITÁS EGY NEGATÍV PSZICHOLÓGIAI JELENSÉG, AZ INTENZITÁS DESTRUKTIVITÁS, AZ INTENZITÁS IDŐ); további négy metaforát, melynek a céltartományát nem a DÜH fogalma képezi (AZ ÉRZELEM ÉRZÉKELÉS, A DÜHÖS ÁLLAPOT MAGÁN KÍVÜL [ÉS ÖNMAGÁTÓL TÁVOL] LÉT¹⁷, A BEFOLYÁSOLÁS KONTROLL és AZ ÖSSZPONTOSÍTÁS HIÁNYA VAKSÁG); valamint tizenhárom olyan metaforát, amely közvetlenül a DÜH fogalmát strukturálja (A DÜH EGY NYOMÁS ALATT LÉVŐ ANYAG EGY TESTEN KÍVÜLI TARTÁLYBAN, A DÜH EGY HIDEG ANYAG, A DÜH EGY ESEMÉNY, A DÜH EGY KIELÉGÍTENDŐ SZÜKSÉGLET, A DÜH KIMERÜLT-SÉG, A DÜH EGY URALKODÓ, A DÜH EGY ERŐFORRÁS, A DÜH ÉLELEM, A DÜH KÖD, A DÜH EGY KÉSZÜLÉK, A DÜH EGY ÉKSZER, A DÜH EGY NYELV és A DÜH EGY SZALMASZÁL [AMELYBEN KAPASZKODNI LEHET]).

Ezzel szemben a magyar kutatásban 13 metaforát találhatunk, amely a szerb korpuszalapú kutatásban nem fordult elő: A DÜH ŐRÜLT-SÉG, A DÜH VIHAR, A DÜH ÁRVÍZ, A DÜH MÉREG, A DÜH EGY GYLKOS, A DÜH EGY INSPIRÁCIÓS

¹⁷ Az ennek megfelelő A RACIONÁLIS/NEM ÉRZELMI ÉN KANONIKUS HELYE A TESTTARTÁLYON BELÜL VAN metafora a magyarban csak a lexikai kutatás metaforái között szerepel.

ERŐ, A DÜH MÁMOR, A DÜH EGY HANGSZER, AZ ERKÖLCS SZÉPSÉG, AZ INTENZITÁS SZÁRAZSÁG, AZ OKOK ALAPOK, AZ OKOZOTT VÁLTOZÁS KÉNYSZERÍTETT MOZGÁS ÉS FUNKCIONALITÁS FENT.

4.5. Az ukrán düh: HNIV és ZLIST

Az ukrán nyelv DÜH-metaforáiról Pinich és Morozova (megjelenés alatt) kutatásában olvashatunk. A vizsgálatuk módszere részben eltér az előzőleg tárgyalt szláv vizsgálatoktól abból a szempontból, hogy a korpuszvizsgálathoz nem egy, hanem két kulcsszót választottak, amely a DÜH fogalmának különböző aspektusait hozza előtérbe. Az egyik kulcsszó *гнів* ('düh, harag', a továbbiakban *hniv*), a másik *злість* ('rosszindulat', a továbbiakban *zlist*).¹⁸

Ha összevetjük az ukrán nyelvben identifikált metaforák számát a magyarban azonosított metaforák számával, azt láthatjuk, hogy a lexikai megközelítés szinte ugyanannyi metaforát eredményezett a két nyelvben (ukrán: 23, magyar: 28), míg a korpuszalapú vizsgálat annak ellenére, hogy a magyarban egyetlen, az ukránban pedig két kulcsszóból indult ki, mégis lényegesen több metaforát azonosított a magyarban (ukrán: 27, magyar: 42).

Mint ahogyan az előző nyelvpárok egybevetésénél, ezúttal is a két megközelítés segítségével fellelt tíz legszaliensebb ukrán metafora felől közelítjük meg az ukrán és a magyar eredmények összehasonlítását (ld. 6. táblázat).

6. táblázat: Az ukrán HNIV ('düh, harag') és ZLIST ('rosszindulat') fogalmak első 10 metaforikus forrástartományá szaliencia alapján rangsorolva a lexikai és korpuszalapú elemzésben

Lexikai megközelítés	Rang a magyarban	Korpuszalapú megközelítés	Rang a magyarban
1. A DÜH VESZÉLYES ÁLLAT	3.	1. A DÜH ELLENFÉL	7.
2. A DÜH TŰZ	5.	2. A DÜH ERŐFORRÁS	
3. A DÜH OKA EGY ZAVARÓ DOLOG/KELLEMETLENSÉG	17.	3. A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK	1.

¹⁸ A kulcsszavak kiválasztásának részletes indoklásához ld. Pinich és Morozova (megjelenés alatt, [2. Methodology]).

4. A DÜH TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK	4.	4. A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜLI TARTÁLYOK	10.
5. A DÜH KESERŰSÉG/ SAVANYÚSÁG	20.	5. A DÜH TERMÉSZETI ERŐ	*
6. A DÜH ŐRÜLTÉG	2.	6. A DÜH TŰZ	12.
7. A DÜH TERMÉSZETI ERŐ	*	7. A DÜH EGY INSPIRÁCIÓS ERŐ	34.
8. A DÜH ÖRDÖG	28.	8. A DÜH EMBERI LÉNY	3.
9. A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK	6.	9. A DÜH BETEGSÉG	21.
10. A DÜH SZÍV		10. A DÜH TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK	22.

Lexikai megközelítés

Mint ahogyan az a 6. táblázat alapján kiderül, a tíz legszaliensebb ukrán metafora közül összesen hat a magyarban is az első tíz között kap helyet: A DÜH ŐRÜLTÉG (2.), A DÜH VESZÉLYES ÁLLAT (3.), A DÜH TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK (4.), A DÜH TŰZ (5.), A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK (6.), valamint azoknak a specifikus metaforáknak az összessége, amelyek a A DÜH TERMÉSZETI ERŐ ekvivalensei (összesítve a második helyet foglalják el). Három metafora, amely az ukránban magas szalienciával rendelkezik a magyarban csak a szaliencia-rangsor vége felé vagy a legvégén szerepel: A DÜH OKA EGY ZAVARÓ DOLOG/KELLEMETLENSÉG (17.), A DÜH KESERŰSÉG/SAVANYÚSÁG (20.), illetve A DÜHÖS EMBER ÖRDÖG¹⁹ az utolsó helyen (28.). Ezek közül A DÜH KESERŰSÉG/SAVANYÚSÁG kapcsán említést érdemel, hogy az ukrán és a magyar forrástartományok különböznek abból a szempontból, hogy a magyarban a DÜH fogalmát csak a KESERŰSÉG forrástartomány segítségével konceptualizáljuk, míg az ukránban a SAVANYÚSÁG az elsődleges forrástartomány, a KESERŰSÉG pedig csak másodlagos szerepet kap. Az egyetlen ukrán metafora az első tíz közül, amely a magyarban nem fedezhető fel, az A DÜH SZÍV. Itt érdemes megemlíteni, hogy (bár a magyar lexikai kutatás nem) a magyar korpuszalapú kutatás talált olyan kifejezéstípusokat, amelyek a düh érzelmét a szívbe helyezik,

¹⁹ Akárcsak a cseh kutatás, az ukrán kutatás is egybevonta egyetlen metafora alá azokat a típusokat, amelyek a dühös embert és a düh érzelmét konceptualizálják ördöggként. Ezért úgy tekintettük, hogy az ukrán A DÜH ÖRDÖG és a magyar A DÜHÖS EMBER ÖRDÖG metaforák egymás megfelelőiként kezelhetők.

mint pl. A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK metaforához sorolt *(fel)gyűlik szívében a düh* vagy *kellett a dühnek indulata szívembe*, illetve A DÜH NYOMÁS ALATT LÉVŐ ANYAG metaforához sorolt *robban a szív a dühtől*. Ezek azonban markánsan eltérnek az ukrán A DÜH SZÍV metaforától, mivel az ukránban a szív nem csupán a düh tartályaként jelenik meg, hanem (metonimikus mechanizmusok segítségével) maga a metaforikusan megtestesült düh, amit olyan példák illusztrálnak, mint *з серцем* (*z sertsem*) [= szívvel] 'dühösen', illetve *мату серце на козось* (*maty sertse na kohos*) [= szíve van vkire] 'dühös vkire'.²⁰

Amennyiben a tíz legszaliensebb magyar metaforát vesszük az összehasonlítás alapjaként, első pillantásra azt láthatjuk, hogy hat metafora az ukránban is jelen van, négy metaforát viszont nem azonosított az ukrán lexikai kutatás. A hat meglévő metafora közül öt az első tíz között szerepel (A DÜH VESZÉLYES ÁLLAT [1.], A DÜH TÚZ [2.], A DÜH TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK [4.], A DÜH ŐRÜLTÉG [6.] és A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK [9.]), egy pedig a szaliencia-ranglistán hátrébb szerepel (A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜLI TARTÁLYOK [17.]). Miután azonban alaposan összevetettük a magyar metaforákhoz sorolt kifejezéstípusokat az ukrán adatokkal, az derült ki, hogy tulajdonképpen lehet találni olyan kifejezéseket az adatok között, amelyek a négy hiányzó metafora logikáját (is) tükrözik: A DÜH NYOMÁS ALATT LÉVŐ ANYAG (*взбукховуї характер* [*vybukhovyi kharakter*] 'robbanékony karakter'), AZ INTENZITÁS MENNYISÉG (*повна торба злости* [*povna torba zlosti*] 'teli táskányi harag'), AZ OKOK TARTÁLYOK (*з серця* [*z sertsia*] [= szívből] 'dühből') és végül A RACIONÁLIS/NEM ÉRZELMI ÉN KANONIKUS HELYE A TESTTARTÁLYON BELÜL VAN (*вивесту з мерцяю* [*vyvesty z terptsiu*] 'kihoz a béketűrésből'). Más szóval mindegyik a tíz legszaliensebb magyar metafora közül megtalálható kisebb-nagyobb mértékben az ukrán nyelvben is.

Hogyha figyelembe vesszük az összes metaforát, kiderül, hogy a lexikai megközelítés mindkét nyelvben nagyjából ugyanannyi metaforát identifkált, amennyi a másik nyelvben hiányzik. Az ukránban a már említett A DÜH SZÍV metafora mellett további hét metafora található (tehát összesen nyolc), amelyet a magyarban nem identifkált ez a módszer: A DÜH FEGYVER, A DÜH

²⁰ Tulajdonképpen az oroszban is ezt figyelhetjük meg. Bár Rommel (megjelenés alatt) A DÜH A SZÍVTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAG formában fogalmazza meg ezt a metaforát, egyes kifejezéstípusok az oroszban is arra utalnak, hogy A TARTÁLY A TARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAG HELYETT metonímia közrejátszásával a düh maga a szívként (nem pedig a szív tartalmaként) jelenik meg: *сделать что-то в сердцях* (*sdelat' chto-to v serdtsakh*) [= szívekben cselekszenek] 'dühben cselekszenek', *с сердцес* (*s serdtsov*) [= szívekből] 'dühből', *свободно сердце* (*sorvat' serdtse*) [= szabadjára engedí szívét] 'szabadjára engedí dühét'.

NÖVÉNY, A DÜH EGY FELSŐBB RANGÚ SZEMÉLY, A DÜH EGY VONÓS HANGSZER, A DÜH EGY INSPIRÁCIÓS ERŐ, A DÜH EGY FOGOLY ÉS A DÜH EGY BIRTOKOS.²¹ A magyarban összesen kilenc olyan metafora van (tehát csupán eggyel több), amely az ukránban nem fordult elő: A DÜHÖS EMBER VULKÁN, A DÜH ÁRVÍZ, A DÜH TEHER, A DÜH GYLKOS, A DÜH OKOZÁSA ERŐTELJES MOZGÁS, AZ OKOZOTT VÁLTOZÁS KÉNYSZERÍTETT MOZGÁS, A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜLI ANYAGOK, AZ INTENZITÁS SEBESSÉG, valamint A FUNCIONALITÁS FENT.

Korpuszalapú megközelítés

A korpuszalapú vizsgálatok eredményeinek összevetése a szaliencia szempontjából jelentősebb különbségeket tár fel a két nyelv között, mint a lexikai eredmények esetében. A tíz legszaliensebb ukrán metafora közül ugyanis csupán négy szerepel a magyarban is az első tíz között: A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK (1.), A DÜH EMBERI LÉNY (3.), A DÜH ELLENFÉL (7.) és A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜLI TARTÁLYOK (10.). További öt megtalálható ugyan a magyarban is, azonban alacsonyabb szalienciaértékekkel, hátrébb a rangsorban: A DÜH TŰZ (12.), A DÜH BETEGSÉG (21.), A DÜH TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK (22.), A DÜH EGY INSPIRÁCIÓS ERŐ (34.) és végül a DÜH TERMÉSZETI ERŐ metaforának megfelelő szűkebb spektrumú metaforák (melyek összesítve a tizenkettedik helyen szerepelnének). Ami különös figyelmet érdemel az ukrán eredményeket illetően, az A DÜH ERŐFORRÁS metafora, a második legszaliensebb az ukrán korpuszalapú adatbázisban. Ez a metafora nem szerepel a magyar metaforák között, azonban az ehhez a metaforához sorolt kifejezéstípusok alapos összevetése az összes magyar adattal azt mutatja, hogy vannak olyan kifejezéstípusok a magyarban, amelyek az ukrán kifejezések megfelelői. Ezek egyrészt A DÜH TÁRGY (*leplezte dühét, véka alá rejtí dühét*), másrészt pedig A TULAJDONÍTOTT ÁLLAPOTOK BIRTOKOLT TÁRGYAK (*dühö-m/-d/-e* [stb.], *düh nélkül*) metaforánál találhatók meg. Viszont az említett magyar metaforák csupán arra szolgálnak, hogy a DÜH-nek egy általános fizikai ontológiát adjanak. Az ukrán A DÜH ERŐFORRÁS metafora ennél lényegesen specifikusabb, mivel számos egyéb példát is magába foglal, mely arról tanúskodik, hogy az ukránban a DÜH sok esetben nem csupán egy kimondottan értékes tulajdon, hanem egy olyan befektetés, melynek értéke idővel növekedhet, és a tulajdonos hasznára válhat. Ezt többek között a következő példák szemléltetik: *добротна злість* (*dobrotna zlist*) 'minőséges düh', *непідробний гнів* (*nepidrobnyi hniv*) 'nem hamisított düh', *занаси злості* (*zapasy zlosti*)

²¹ Azt azonban ki kell hangsúlyozni, hogy a magyar korpuszalapú vizsgálat az említett nyolc metafora közül az utolsó kettő kivételével mindegyiket fellelte a korpuszban.

'düh tartalékok', *копити/накопичувати/акумуляувати злість/гнів* (*koruty/nakopychuvaty/akumuliuvaty zlist/hniv*) 'spórolja/felhalmozza dühét', *вкладати злість* (*vkkladaty zlist*) 'befekteti dühét', *злість закладена* (*zlist zakladena*) 'elzálogosított düh', *віддати частку гніву* (*viddaty chastku hnyvu*) 'részeseledést ad el a dühből'.

Fordított irányban, a legszaliensebb magyar metaforákból kiindulva azt látjuk, hogy négy metafora az ukránban is az első tíz között kap helyet: A DÜH ELLENFÉL (1.), A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK (3.), A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜLI TARTÁLYOK (4.) ÉS A BELSŐ ÁLLAPOT EMBERI LÉNY (8.). További három az ukránban nem került az első tíz közé: A DÜH VEZÉLYES ÁLLAT (11.), A DÜH NYOMÁS ALATT LÉVŐ ANYAG (13.) ÉS AZ INTENZITÁS MENNYISÉG (17.). A hátralévő három nem szerepel az ukrán metaforák listáján, azonban ha egyes kifejezéstípusok alapján keressük a metaforákat, megtaláljuk logikájukat. Mint ahogyan azt a fentiekben már említettük, A DÜH TÁRGY metaforának vannak nyomai az ukránban, ám ezek kizárólag a specifikusabb A DÜH ERŐFORRÁS metaforánál kaptak helyet: *затаїти злість* (*zataity zlist*) 'rejtegeti dühét', *приховати злість/гнів* (*prykhovaty zlist/hniv*) 'elrejtí dühét', *прикрита/приховувана/укрита злість* (*prykritya/prykhovuvana/ukryta zlist*) 'rejtett/elfedett düh'. Ugyanez jellemző A TULAJDONÍTOTT ÁLLAPOTOK BIRTOKOLT TÁRGYAK metafora logikájára is: *чиясь* (*батьківський, материн, Божий*) *злість/гнів* (*chyias [batkivskyi, materyn, Bozhyi] zlist/hniv*) 'vki (az apa, az anya, Isten) dühé', *народний гнів* (*narodnyi hnyv*) 'a nép dühé'. Hasonlóan AZ OKOK TARTÁLYOK metaforát is felismerhetjük az adatok között, viszont olyan kifejezéstípusoknál, amelyek A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜLI TARTÁLYOK metaforánál találhatóak: *з(і) злості/гніву* (*z[i] zlosti/hnyvu*) 'dühből [cselekszik]', *у гніві* (*u hnyvi*) 'dühben [cselekszik]', *у стані гніву* (*u stani hnyvu*) 'düh állapotában [cselekszik]'. Így tehát újból azt a következtetést vonhatjuk le, akárcsak a lexikai kutatások összevetése kapcsán, hogy a tíz legszaliensebb magyar metaforának mindegyike felismerhető az ukrán nyelvben is.

Miután megvizsgáltuk, hogy az összes ukrán és magyar metafora közül melyek hiányoznak a másik nyelvben, arra a következtetésre jutottunk, hogy összesen kilenc ilyen metaforát számol az ukrán korpuszalapú kutatás, a magyar pedig tizennégyet. A szóban forgó ukrán metaforák, a már megtárgyalt A DÜH ERŐFORRÁS mellett a következők: A DÜH EGY BIRTOKOS, A DÜH EGY FOGOLY, A DÜH EGY KÉSZÜLÉK, A DÜH EGY KÖNYV, A DÜH ÖRDÖG, A DÜH FÉNY, A DÜH HIDEGSÉG, valamint AZ INTENZITÁS ERŐSSÉG.

Az ukránban hiányzó, a magyarban viszont meglévő metaforák pedig: A DÜH EGY LAKÁSBAN LAKÓ SZEMÉLY, A DÜH EGY HANGSZER, A DÜH KESERŰ-

SÉG, A DÜH TEHER, A DÜH MÁMOR, A DÜH ISTENI LÉNY, AZ ERKÖLCS SZÉPSÉG, AZ INTENZITÁS SÖTÉTSÉG, AZ INTENZITÁS POKOL, AZ INTENZITÁS SZÁRAZSÁG, AZ OKOK ERŐK, AZ OKOK ALAPOK, AZ OKOZOTT VÁLTOZÁS KÉNYSZERÍTETT MOZGÁS ÉS VÉGÜL FUNKCIONALITÁS FENT.

5. Következtetések

5.1. *Lexikai megközelítés*

Az alábbiakban táblázatszerűen összefoglaljuk a szaliencia-rangsorok szerinti összevetéseket a magyar és az egyes szláv nyelvű lexikai elemzéseket illetően. A táblázat a magyar nyelvben beazonosított metaforákból indul ki, és azt mutatja, hogy a magyarban beazonosított metaforáknak vannak-e megfelelőik az adott szláv nyelvben, és ha igen, melyik helyet töltik be az adott nyelv szaliencia-rangsorában. Amennyiben a magyar metaforának a szláv nyelvben nincs párja, ezt a cella áthúzásával jelöljük. Amennyiben viszont van párja, kétféle jelölést különböztetünk meg. Azokban az esetekben, ahol a szláv kutatásban is megtalálható az adott metafora, feltüntetjük az adott nyelvű kutatás szaliencia-rangsorában betöltött helyét. Azokban az esetekben, ahol a metafora az adott szláv kutatásban nem szerepel, hanem csak elszórtan találhatunk meg a magyar metaforához hasonló metaforikus logikát a szláv nyelv egyéb metaforáinak kifejezéstípusainál, úgy tekintettük, hogy megfigyelhető részleges megfelelés a két nyelv között, amit csillaggal (*) jelölünk. Továbbá csillaggal (nem pedig sorszámossal) jelöljük a magyar oszlopban A DÜH TERMÉSZETI ERŐ metaforát, tekintettel arra, hogy ilyen formában a magyar kutatásban nem fordul elő, hanem a specifikusabb ÁRVÍZ, VIHAR, VULKÁN formájában. Az összehasonlítás kedvéért azonban ilyen formában is feltüntetjük a táblázatban azon a helyen a szaliencia-rangsorban, ahol a specifikus metaforák összességben szereplnének. Ezáltal megfeleltettük a specifikus metaforákat a szláv kutatások rangsorában szereplő A DÜH TERMÉSZETI ERŐ metafora specifikussági szintjének, és így lehetővé tesszük, hogy a szláv rangokkal összevethetőek legyenek. Meghagytuk azonban a ranglistán a specifikusabb metaforákat is, és amennyiben a szláv fejezetekben vannak ezeknek a típusainak megfelelő kifejezések, azt csillaggal jelöljük.

7. táblázat: A magyar DÜH-vel kapcsolatos fogalmi metaforáknak megfelelő fogalmi metaforák jelenléte a cseh, horvát, orosz, szerb és ukrán nyelvben (típusalapú elemzés)

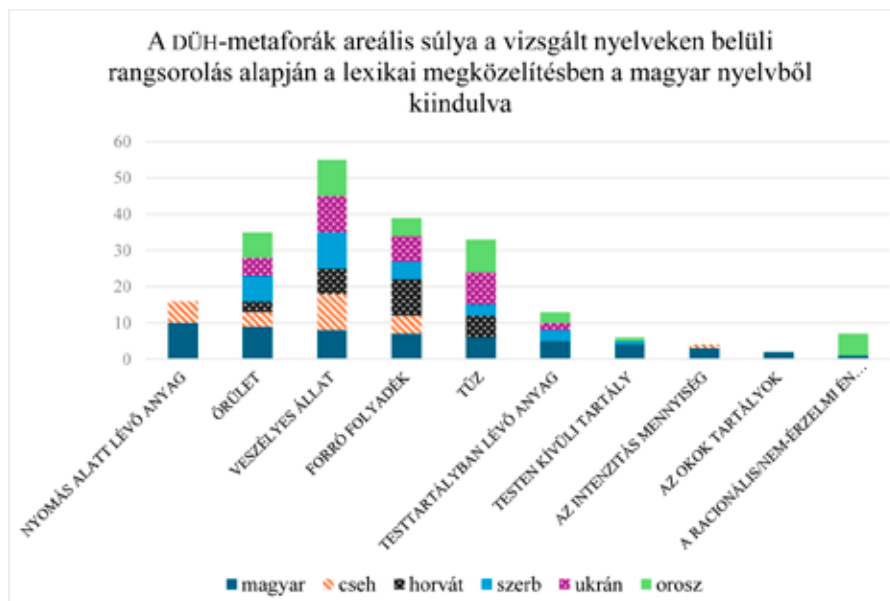
MAGYAR (össz. 28)	CSEH (össz. 13)	HORVÁT (össz. 23)	OROSZ (össz. 28)	SZERB (össz. 29)	UKRÁN (össz. 23)
1. A DÜH NYOMÁS ALATT LÉVŐ ANYAG	5.	13.	12.	16.	*
* A DÜH TERMÉSZETI ERŐ (ÁRVÍZ+VIHAR+VULKÁN)	3.	9.	7.	/	7.
2. A DÜH ŐRÜLTÉG	7.	8.	4.	7.	6.
3. A DÜH VESZÉLYES ÁLLAT	1.	4.	1.	3.	1.
4. A DÜH TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK	6.	1.	18.	24.	4.
5. A DÜH TŰZ	2.	5.	2.	2.	2.
6. A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK	9.	3.	8.	5.	9.
7. A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜLI TARTÁLYOK	*	/	10.	25.	17.
8. AZ INTENZITÁS MENNYISÉG	10.	/	/	28	*
9. AZ OKOK TARTÁLYOK	*	/	27.	/	*
10. A RACIONÁLIS/NEM ÉRZELMI ÉN KANONIKUS HELYE A TESTTARTÁLYON BELÜL VAN	*	/	5.	9.	*
11. A DÜH ELLENFÉL	8.	2.	17.	12.	16.
12. A DÜH ÁRVÍZ	*	/	/	/	/
13. FUNKCIONALITÁS FENT	/	/	/	/	/
14. A DÜH VIHAR	*	*	*	/	*
15. A DÜH OKOZÁSA ERŐTELJES MOZGÁS	*	*	/	*	/
16. A DÜHÖS EMBER EGY KÉSZÜLÉK	/	/	/	/	14.

17. A DÜH OKA EGY ZAVARÓ DOLOG/ KELLEMETLENSÉG		*	11.	14.	3.
18. A DÜH TEHER		10.			
19. A DÜHÖS EMBER VULKÁN					
20. A DÜH KESERŰSÉG	13.	12.		22.	5.
21. A DÜH BETEGSÉG	12.	15.			13.
22. AZ OKOZOTT VÁLTOZÁS KÉNYSZERÍTETT MOZGÁS		*		4.	
23. AZ INTENZITÁS SEBESSÉG					
24. AZ INTENZITÁS HŐ	*	*	28.	18.	15.
25. A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜLI ANYAGOK					
26. A DÜH GYLKOS		18.	21.		
27. A DÜH AZ EGYENSÚLY ELVESZÍTÉSE				*	18.
28. A DÜHÖS EMBER ÖRDÖG	4.	23.	9.		8.

Továbbá a következő ábra a tíz legszaliensebb metaforát jeleníti meg vizuálisan a magyarból kiindulva az areális súlyukat illetően. Figyelembe véve e tíz forrástartomány relatív rangsorolását a hat nyelvben, az areális súlyukat úgy számítjuk ki, hogy a legkiemelkedőbb 1-es tartomány 10 pontot kap, a 2-es tartomány 9 pontot és így tovább. A 10-es rangú doména 1 ponttal végződve hasonló képet eredményez.

Ha a lexikai megközelítés eredményeit a magyar szaliencia-rangsorból kiindulva szemügyre vesszük, akkor az első tíz magyar forrástartomány között négy olyat találunk, amely a vizsgált szláv nyelvek mindegyikében a tíz legszaliensebb forrástartomány között szerepel: a VESZÉLYES ÁLLAT, a TŰZ, az ŐRÜLTSG és a BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK. Ezen túl a tizből egy további metafora található meg mind a hat nyelv lexikai elemzésében: A DÜH TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK.

Az összesített rangsorokat figyelembe véve az első helyen a VESZÉLYES ÁLLAT metafora áll (a magyarban 3., a csehben 1., a horvátban 4., az oroszban 1., a szerbben 3., az ukránban 1.). Mivel ez a forrástartomány, ahogy a nevé-

1. ábra

ből is kiolvasható, a fókuszban lévő érzelem veszélyességére és nehéz kontrollálhatóságára helyezi a hangsúlyt, elmondható, hogy a szótárak tanúsága alapján a vizsgált kultúrákban a düh egy kerülendő, félelmet keltő, negatív érzelemként konceptualizálódik.

A TÜZ forrástartomány szintén nagyon fontos helyet tölt be az összes vizsgált nyelvben. Mindegyikben az első öt között szerepel, így az össze-sített ranglistán a második. A tűz elsősorban az érzelem intenzitását, az érzelmet átélő ember életében betöltött domináns hatását fejezi ki, amely az előbb tárgyalt forrástartományhoz hasonlóan az érzelem veszélyességét is hangsúlyozza, amely képes a pusztításra is.

Az ÖRÜLET forrástartomány az összesített rangsorolásban a harmadik helyet foglalja el. Ahogy az örült ember kiszámíthatatlan viselkedése miatt veszélyforrást jelent a környezete számára, úgy a düh által kiváltott dühös viselkedés is veszélyes lehet másokra nézve.

Az azonosított metaforikus forrástartományok tükrében ezek alapján megállapítható, hogy a magyar és a szláv nyelvek közötti egyik leglényege-sebb egyezést a düh negatív, félelmet kiváltó, veszélyes aspektusa adja.

Figyelemre méltó, hogy az első tíz legszaliensebb magyar metafora között hat, tartállyal kapcsolatos forrástartomány is szerepel. Míg az A BELSŐ ÁLLAPO-TOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK metafora mind a hat vizsgált nyelvben az első tíz legszaliensebb metafora között szerepel (a magyarban 6., a csehben 9.,

a horvátban 3., az oroszban 8., a szerbben 5., az ukránban 9.), addig a TARTÁLY-metforák nyomás- vagy hőmérséklet-növekedéssel kapcsolatos változatának szalienciája nagy szórást mutat. A DÜH NYOMÁS ALATT LÉVŐ ANYAG a magyarban a legszaliensebb metafora, azonban a szláv nyelvek közül csak a csehben szerepel az első tíz között (5.). Az ukránban nem szerepelt az azonosított metaforák között (csupán a *взбукховий характер* [vybukhovyi kharakter] 'robbanékony karakter' típusban látható a logikája), a horvátban a 13., az oroszban a 12., a szerbben pedig a 16. helyen áll. A magyarban a negyedik legszaliensebb metaforaként azonosított A DÜH TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK pedig három szláv nyelvben mutat magas szalienciát: a csehben a 6., a horvátban az 1., az ukránban a 4., az oroszban azonban csak a 18., a szerbben pedig a 24. helyen áll. A RACIONÁLIS/NEM ÉRZELMI ÉN KANONIKUS HELYE A TESTTARTÁLYON BELÜL VAN, ami a magyarban 10. a rangsorban, épp e két utóbbi szláv nyelvben került csak azonosításra, ezekben viszont az első tíz legdominánsabb metafora között szerepel (az oroszban 5., a szerbben 9.). A BELSŐ ÁLLAPOTOK A TESTEN KÍVÜLI TARTÁLYOK, amely a magyarban a 7., a szláv nyelvek közül csak az oroszban szerepel az első tíz között (10.), a horvátban nem volt azonosítható, a csehben csupán egy kifejezéstípusban látható a logikája (*puknout vzteky* 'haragban tört ki'), a szerbben a 25., az ukránban a 17. helyen áll. Az OKOK TARTÁLYOK metafora pedig a magyaron kívül, ahol a 9. legszaliensebb metafora, kizárólag az orosz metaforák között található meg, a 27. helyen, míg a csehben és az ukránban csak egyes kifejezéstípusokban láthatjuk a metafora logikáját.

Míg tehát a magyarban hat, tartállyal kapcsolatos forrástartomány szerepel az első tíz legdominánsabb metafora között, ezek együtt egyetlen szláv nyelvben sincsenek jelen a tíz legszaliensebb metafora között: a csehben, a horvátban és az oroszban három, a szerbben és az ukránban pedig mindössze kettő található meg. Ezenkívül egy, a TARTÁLY-metforákkal szoros kapcsolatban álló, általánosabb metafora is helyet kap a magyar szaliencia-rangsor első tíz metaforája között, a nyolcadik helyen, ez az INTENZITÁS MENNYISÉG. Az elemzett szláv nyelvek közül ez kettőben került azonosításra: a csehben a 10., a szerbben a 28. helyen áll.

A TERMÉSZETI ERŐ metafora a magyar DÜH-fogalom elemzésében különféle specifikusabb alcsoportokra bontva szerepel (ÁRVÍZ, VIHAR, VULKÁN, VIHAROS VÍZ/HULLÁM), de ha összesítjük ezeket, akkor a lexikai elemzésben a TERMÉSZETI ERŐ a második legszaliensebb forrástartomány. Figyelemre méltó, hogy a szerb szaliencialistán egyáltalán nem található meg ez a metafora, a horvátban pedig TERMÉSZETI CSAPÁS néven szerepel. A magyarban felsorolt specifikusabb forrástartományok közül főként a VIHAR azonosítható a szláv

nyelvekben, az ÁRVÍZ és a VIHAROS VÍZ/HULLÁM pedig csak a cseh elemzésben van megnevezve. Ez összefüggésben lehet az ÁRVÍZ magyar szerelmes népdalokban betöltött szerepével, ahol általában az érzelemfogalmak (SZERELEM/SZERETET) forrástartományaként definiálható (ld. pl. Szelid 2007).

Miután a magyar metaforák rangsorából kiindulva elvégeztük a magyar és a szláv nyelvek domináns DÜH-metaforáinak összehasonlítását, érdemes most megfordítani a perspektívát, és a szláv nyelvek első tíz legfontosabb forrástartománya felől közelítve megvizsgálni a magyar forrástartományokat. Vajon van-e a legszaliensebb szláv DÜH-metaforák között olyan, amely a magyarban egyáltalán nem szerepel vagy csak nagyon marginálisan?

Az ÖRDÖG forrástartomány szerepe figyelemre méltó ebben a tekintetben. A magyarban ugyanis A DÜHÖS EMBER ÖRDÖG metafora egyáltalán nem kap hangsúlyos szerepet (a lexikai kutatásban a 28. helyen szerepel, tehát a legalacsonyabb szalienciával rendelkező metafora). Ezzel szemben az ÖRDÖG-metafora (nyelvtől függően A DÜHÖS EMBER ÖRDÖG, illetve A DÜH ÖRDÖG) a szláv nyelvek közül háromban az első tíz között szerepel a lexikai megközelítésben: a cseh nyelvben a 4. helyet tölti be, az oroszban a 9. helyet, az ukránban pedig a 8. helyet. A horvátban és a szerbben is jelen van a metafora, azonban alacsonyabb szalienciával: a szerbben a 19. helyen található meg összesen 29-ből, így közepes szalienciával rendelkezik, míg a horvátban az utolsó (23.) helyen szerepel, tehát a legkevésbé szaliens metafora, akárcsak a magyar ÖRDÖG-metafora. Átlagban azonban elmondható, hogy az ÖRDÖG forrástartomány a szláv nyelvekben jelentősen nagyobb szerephez jut, mint a magyarban. Azonban ahhoz, hogy megértsük ezt a tendenciát, szükséges különböző tényezőket figyelembe venni. A magyarban ugyanis csak egyetlen kifejezéstípus tükrözta az ÖRDÖG-metaforát (*fúria*) annak ellenére, hogy a magyar nyelvben számos szólás és közmondás van, amely a lexikális szinten az *ördög* összetevőt tartalmazza (pl. *Vigyé el az ördög!*; *Fekete kutya, tarka eb, mind egy ördög*; *Nem jó az ördögöt a falra festeni* stb.). Ez magyarázható azzal, hogy ugyan a kereszténység által biztosított fogalmi-kognitív kontextus mind a magyarban, mind a szláv nyelvekben erős hatást gyakorolt a nyelvhasználatra és az adott nyelvek beszélőinek világmésképe, a különbség abban rejlik, hogy a szláv nyelvekben nagyobb arányban történt ez specifikusan a DÜH fogalmával kapcsolatban. Ha például figyelembe veszünk olyan gyakori szláv nyelvi metaforákat, mint az orosz *черт вселился* (*chert vselilsya*) 'beleköltözött az ördög', az ukrán *біс вселівся/поселівся в кого-небудь* (*bis vselývsia/poselývsia v koho-nebud*) 'vkibe beköltözött egy démon' vagy a szerb *ušao đavo u nekoga* 'ördög bújt vkibe' kifejezéseket, arra leszünk figyelmesek, hogy rendkívül hasonlítanak olyan magyar kifejezésekre, mint pl. *az ördög*

bíjt belé, bujkál benne a kisördög vagy akár *az ördög egyenest áll benne*. A különbség azonban az, hogy míg a szláv példák mind specifikusan a düh állapotáról szólnak, addig a magyar kifejezések ugyanezzel a figuratív elképzeléssel (a testtartályban lévő ördög képével) egy rosszindulatú személyt, esetleg rosszkedő gyermeket írnak le, aki viselkedésével felborítja a rendet. Tulajdonképpen hasonló a helyzet a némettel is, amely akárcsak a szláv nyelvek, a monarchia idején nagy hatást gyakorolt a magyar nyelvre. A jelen tanulmányban felhasznált magyar és szláv elemzésekkel párhuzamosan elvégzett német kutatásban (Oster, megjelenés alatt) ugyanis csupán egyetlen kifejezéstípusban rejtőzködik az ÖRDÖG-metafora: *fuchsteufelswild werden* 'megvadul, mint egy róka-ördög'. Ennek ellenére a fent említett testtartályban lévő ördögről szóló elképzelés a német nyelvben is fellelhető, azonban épp úgy, mint a magyarban, egyéb, nem feltétlenül dühvel kapcsolatos negatív viselkedésformákat ragad meg: *den Teufel im Leib haben* [= ördög van a testében] 'vadul viselkedik' vagy akár *ein Teufel in Menschengestalt* [= ördög emberalakban] 'gonosz ember'. A szláv nyelveknek tehát az a jellegzetessége, hogy a magyarral, és mint láthatjuk, egyes más európai nyelvekkel szemben az ördögök/démonok/rossz szellemek általi megszállottságot elsősorban a dühvel hozzák párhuzamba. Ezt a tényt tulajdonképpen a szláv nyelvek szókészlete is tükrözi. Például a szerb korpuszvizsgálathoz felhasznált *bes* ('düh') kulcsszó, melynek a horvátban is van megfelelője a *bijes* ('düh') főnév alakjában, az összsláv **běsь* szóra vezethető vissza. Ennek eredeti jelentése feltehetően 'démon' illetve 'ördög' lehetett (Pronk 2012: 12–3), és ez azzal a szláv népi hiedelemmel van összhangban, miszerint az ember attól esik dühbe, illetve az állat attól veszik meg, hogy ördög száll belé (így a szerbben és a horvátban a veszettséggel kapcsolatos szavak, mint pl. *besan/bijesan* 'veszett' vagy *besnilo/bjesnilo* 'veszettség' is szoros kapcsolatban állnak a DÜH és az ÖRDÖG fogalmával).

A fenti megfigyelés megmagyarázhatja a jelen kutatás egy másik érdekes eredményét is, amely szerint a VESZETTSÉG mint a DÜH forrástartománya a szerb nyelvben a nyolcadik a ranglistán, míg a magyar lexikai elemzésben ez a forrástartomány nem szerepel. Ha azonban ez a magyarázat, akkor mi lehet az oka annak, hogy néhány veszettséggel kapcsolatos idióma a magyar lexikai korpuszban is megtalálható, viszont ezekben a VESZÉLYES ÁLLAT forrástartomány (pl. *veszekedett dühös, veszettség*) vagy az ŐRÜLET forrástartomány és a HABZÓ SZÁJ A DÜH HELYETT metonímia (pl. *tajtézkik*) került azonosításra? Feltételezhető, hogy az adott szláv nyelvet anyanyelvi szinten beszélő elemző jelentéskalkulációját befolyásolta a fent bemutatott összsláv szó 'ördög'-gel kapcsolatos jelentése, amelyre a 'düh' mint főnév több mai szláv

nyelvben meglévő alakja etimológiailag visszavezethető. Mivel azonban a magyar *düh* szavunk nem sugall ördöggel kapcsolatos jelentést, érthető, hogy a dühöt jelentő VESZETTSEG fogalmát a magyar anyanyelvű elemző egy veszélyes állat jellemzőjeként fogja fel és sorolja be.

Érdeemes továbbá kitérni a szív szerepére a szláv nyelvek forrástartományaiban. Bár elvértve a magyar nyelvben is felfedezhetőek a dühöt kifejező szívvel kapcsolatos kifejezések (igaz, elsősorban a korpuszalapú kutatásban), ezek inkább marginális szerepet kapnak a DÜH fogalomalkotásában, és rendszerint egyes TARTÁLY-metaforák példáiként találkozunk velük (ld. pl. BELSŐ ÁLLAPOTOK TARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK – *felgyűlik szívében a düh*). Míg a magyarban az érzelmek tartálya elsődlegesen a fej, különösen az agy (pl. *elborul az agya/elméje, elszáll az agya, agyvérzést kap, agyában gerjesztett düh*), a szláv nyelvekben a szív kapja a nagyobb szerepet. Az oroszban például Rommel megkülönböztet egy A DÜH A SZÍVTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAG metaforát, amely a szaliencialista 15. helyét foglalja el a lexikai elemzésben, és még ennél is figyelemre méltóbb, hogy az ukrán nyelvben a szív nemcsak tartálya lehet a dühnek, hanem annak megtestesülése is. A DÜH SZÍV metafora az ukránban a szaliencialista 10. helyén áll. A szív forrástartomány fontossága a fentebb tárgyalt ÖRDÖG forrástartományhoz hasonlóan szintén visszavezethető a szláv eredetű, dühvel kapcsolatos kifejezések etimológiájára. Brdar–Brdar-Szabó–Despot (megjelenés alatt, 255) írja, hogy a *srd-* tő, amely megtalálható a *srditi se* 'haragszik' és a *srdžba* 'harag, düh' kifejezésekben, kapcsolatban áll *srce* 'szív'-vel, amely a szláv nyelvekben általában az érzelmek helyeként szolgál. A düh locusának fejben/agyban történő konceptualizációja a magyarban a görög filozófiára, Platón cerebrocentrizmusára vezethető vissza, és ellentétben a szláv nyelvekkel, ahol a szívközpontúság dominál, úgy tűnik, hogy a ráció kontrolláló képességének csökkenését helyezi előtérbe az érzelm túlcsoordulásának kifejezése helyett. A szláv nyelvekben az érzelmek túlcsoorduló kifejezésének hipotézisét támasztja alá az is, hogy a szerb nyelvben a típusalapú kutatás legszaliensebb metaforája A DÜHÖS VERBÁLIS CSELEKVÉS ERŐSZAKOS FIZIKAI CSELEKVÉS, amely a magyarban nem volt azonosítható.

Két további metaforikus forrástartomány, amely a típusalapú elemzés eredményei szerint az egyik szláv nyelvben, nevezetesen a horvátban magas szalienciával rendelkezik, a magyar lexikai kutatásban pedig nem azonosítható, a NÖVÉNY (6.) és az ÉLŐLÉNY (7.) forrástartomány. Ezek hiánya a magyar nyelvben meglepő, tekintve a népdaloknak a magyar kultúrában betöltött fontos szerepét, és ezek hatását a fogalomalkotásra. A magyar népdalok bővelkednek természeti képekben, ennek oka pedig a természeti képek mögötti rejtett mondanivaló: segítségükkel visszafogottan, szimbolikus nyelven kifejezhetőek

a mély érzések, összetett emberi kapcsolatok. Azonban míg a szláv nyelvekben megtalálható *gnjev* Pronk (2012) szerint a puffadással és a rothadással áll összefüggésben, addig a magyar *düh* szónak és szinonimáinak nincs ehhez hasonló etimológiai eredete. A rothadás, burjánzás az ERKÖLCSI ROMLÁS forrástartományaként azonosítható, semmint a dühvel. Az is elképzelhető, hogy a düh magyar kulturális modelljében ez a negatív érzelm nem számít erkölcsi kategóriának, a szláv eredetű nyelvekben azonban igen. Ha ez így van, akkor a magyarban arra helyezük a hangsúlyt, hogy az érzelmeiről nem tehet az érzelmet átélő egyén, a szláv eredetű kultúrákban viszont az érzelmenek a személyt romboló hatása jut inkább kifejezésre a metaforikus gondolkodásban. Ez a feltételezés magyarázhatja a fent tárgyalt ÖRDÖG-metafora fontos szerepét is a szláv nyelvekben, valamint a szív fontosságát az aggyal ellentétben, hiszen ha valaki a szívében romlott, az lelki, erkölcsi értékvesztést feltételez.

Egy további szempont alapján is érdemes szemügyre venni a tíz legszaliensebb metaforát a lexikai elemzésekben, mégpedig az alapján, hogy egy adott metaforikus forrástartomány vajon mennyire specifikus a vizsgált nyelv DÜH fogalmára. Bizonyos forrástartományok számos céltartományhoz kapcsolódnak, míg mások kevés vagy kisszámú céltartományhoz. Az előbbieket *szűk*, az utóbbiakat *tág spektrumú* metaforának nevezzük (a szűk és tágabb spektrumú metaforák definiálásához ld. még Kövecses–Benczes–Rommel–Szelid [Conclusions] megjelenés alatt). Míg például a TŰZ, a VESZÉLYES ÁLLAT vagy a TARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK szűk, a BELSŐ ÁLLAPOTOK TARTÁLYOK vagy az INTENZITÁS MENNYISÉG metaforák tág spektrumúnak nevezhetőek. A magyar szótári elemzés alapján felállított szaliencia-rangsorban öt szűkebb és öt tágabb spektrumú metafora azonosítható. Figyelemre méltó, hogy az első öt legszaliensebb metafora (A DÜH NYOMÁS ALATT LÉVŐ ANYAG, A DÜH ŐRÜLTÉG, A DÜH VESZÉLYES ÁLLAT, A DÜH TARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK, A DÜH TŰZ) szűk spektrumú. Érdekes adat, hogy az első felsorolt metafora kivételével a többi az összes vizsgált szláv nyelvben is az első 10 legszaliensebb metafora között szerepel. Vagyis a szaliencia-rangsor élén szereplő és mind a hat nyelvben megtalálható öt metafora közül négy szűk spektrumú, másként kifejezve a DÜH fogalmára nézve specifikus. Az orosz lexikai elemzésben, a magyarhoz hasonlóan, szintén öt szűk spektrumú forrástartomány került azonosításra: a VESZÉLYES ÁLLAT, a TŰZ, az ŐRÜLTÉG, a TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK, valamint az ÖRDÖG. A többi szláv nyelvben az első tíz legdominánsabb metafora között ennél is több a szűk spektrumú: a horvátban és a szerbben 6 (horvát: TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK, ELLENSÉG, VESZÉLYES ÁLLAT, TŰZ, ŐRÜLTÉG, TEHER; szerb: A DÜHÖS VERBÁLIS CSELEKVÉS ERŐSZAKOS FIZIKAI CSELEKVÉS, TŰZ, VESZÉLYES ÁLLAT,

ŐRÜLTÉG, VESZETTSÉG, FEGYVER), a csehben 7 (VESZÉLYES ÁLLAT, TŰZ, ÖRDÖG, NYOMÁS ALATT LÉVŐ ANYAG, TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK, ŐRÜLTÉG, ELLENFÉL), az ukránban pedig 8 (VESZÉLYES ÁLLAT, TŰZ, ZAVARÓ DOLOG/KELLEMETLENSÉG, TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK, KESERŰSÉG/SAVANYÚSÁG, ŐRÜLTÉG, ÖRDÖG, SZÍV) ilyen forrástartományt azonosítottak az adott nyelveket elemző szerzők.

5.2. Korpuszalapú megközelítés

Az alábbi táblázat a korpuszalapú szaliciencia-rangsorok szerinti összevetéseket foglalja össze a magyar és az egyes szláv nyelvű kutatásokat illetően.

8. táblázat: A magyar DÜH-vel kapcsolatos fogalmi metaforáknak megfelelő fogalmi metaforák jelenléte a cseh, horvát, orosz, szerb és ukrán nyelvben (tokenalapú elemzés)

MAGYAR (össz. 42)	CSEH (össz. 18)	HORVÁT (össz. 71)	OROSZ (össz. 41)	SZERB (össz. 57)	UKRÁN (össz. 27)
1. A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK	8.	1.	6.	1.	3.
2. A TULAJDONÍTOTT ÁLLAPOTOK BIRTOKOLT TÁRGYAK	6.	28.	2.	3.	*
3. A DÜH EMBERI LÉNY	*	12.	9.	9.	8.
4. AZ INTENZITÁS MENNYISÉG	5.	15.	17.	18.	17.
5. A DÜH NYOMÁS ALATT LÉVŐ ANYAG	1.	10.	20.	20.	13.
6. A DÜH TÁRGY	*	7.	1.	2.	*
7. A DÜH ELLENFÉL	4.	3.	15.	7.	1.
8. AZ OKOK TARTÁLYOK	14.	*	16.	*	*
9. A DÜH VESZÉLYES ÁLLAT	10.	8.	5.	6.	11.
10. A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜLI TARTÁLYOK	11.		7.	19.	4.

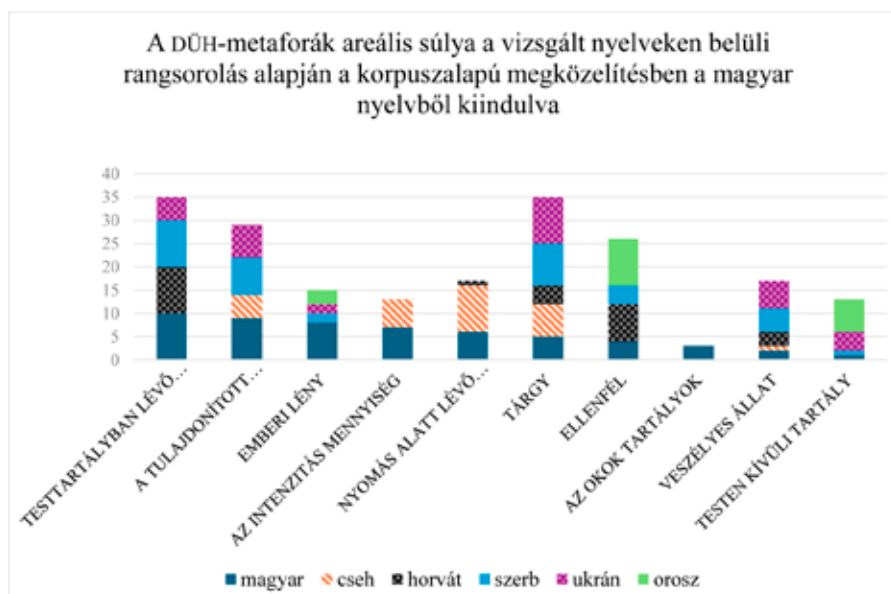
11. A DÜH ÓRÜLTSG		30.	13.		14.
* A DÜH TERMÉSZETI ERŐ (VIHAR+VIHAROS VÍZ/ HULLÁM+ÁRVÍZ)	3.	19.	8.	*	5.
12. A DÜH TŰZ	2.	11.	2.	12.	6.
13. A LÉTEZÉS ITT LEVÉS		*		4.	*
14. A DÜH FEGYVER	9.	32.	10.	13.	16.
15. FUNKCIONALITÁS FENT			39.		
16. A DÜH EGY FELSŐBB RANGÚ SZEMÉLY		20.	22.	44.	18.
17. AZ OKOK ERŐK		*		*	
18. A DÜH EGY ESZKÖZ			28.	35.	*
19. A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜLI ANYAGOK				10.	*
20. A DÜH VIHAR	*	*	*		*
21. A DÜH BETEGSÉG	13.	13.	25.	32.	9.
22. A DÜH TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK	7.	27.	21.	22.	10.
23. A DÜH EGY NÖVÉNY		21.	36.	34.	15.
24. A DÜH EGY LAKÁSBAN LAKÓ SZEMÉLY				*	
25. A DÜH EGY HANGSZER					
26. AZ OKOZOTT VÁLTOZÁS KÉNYSZERÍTETT MOZGÁS		46.	23.		
27. AZ INTENZITÁS HŐ	*	*	26.	38.	*
28. A DÜH VIHAROS VÍZ/ HULLÁM	*			*	*
29. A DÜH EGY GYLKOS			11.		*

30. AZ ÁLLAPOTOK HELYEK	*	4.	3.	15.	*
31. A DÜH MÁMOR	/	/	/	/	/
32. AZ OKOK ALAPOK	/	/	/	/	/
33. A DÜH ÁRVÍZ	*	*	/	/	*
34. A DÜH EGY INSPIRÁCIÓS ERŐ	/	/	24.	/	7.
35. A DÜH MÉREG	/	33.	/	/	25.
35. A DÜH ISTENI LÉNY	/	/	/	54.	/
37. A DÜH KESERŰSÉG	15.	52.	/	45.	/
38. A DÜH TEHER	/	22.	32.	27.	/
39. AZ INTENZITÁS SÖTÉTSÉG	/	/	/	/	/
40. AZ INTENZITÁS POKOL	/	/	/	46.	/
41. AZ ERKÖLCS SZÉPSÉG	/	/	/	/	/
42. AZ INTENZITÁS SZÁRAZSÁG	/	/	/	/	/

A magyar kutatás legszaliensebb metaforáinak areális súlya viszont a 2. ábrán látható. A metaforák súlyának a pontozása ugyanolyan eljárással történt, mint az 1. ábra esetében.

Összességében elmondható, hogy az elemzett nyelvek megoszlanak abból a szempontból, hogy a korpuszalapú adatok szaliencia-ranglistáin az első tíz metafora között a szűkebb vagy a tágabb spektrumú metaforák dominálnak-e. Azok a nyelvek, amelyekben a tágabb spektrumú metaforák vannak többségben, a magyar (7/10), a horvát (6/10), az orosz (7/10) és a szerb (8/10). Az egyetlen nyelv, amelyben a szűkebb spektrumúak élveznek számbeli előnyt a cseh (6/10), az ukránban viszont ugyanolyan arányban fordulnak elő szűk és tág spektrumú metaforák (5 szűk és 5 tág spektrumú figyelhető meg).

A tágabb spektrumú metaforák ezek között a következők: A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK (mind a hat nyelvben), A TULAJDONÍTOTT ÁLLAPOTOK BIRTOKOLT TÁRGYAK (a magyarban, csehben, oroszban és szerbben), A DÜH TÁRGY (a magyarban, horvátban, oroszban és szerbben),

2. ábra

A DÜH EMBERI LÉNY (a magyarban, oroszban és szerbben), A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTEN KÍVÜLI TARTÁLYOK (a magyarban, oroszban és ukránban), A DÜH TERMÉSZETI ERŐ (a csehben, oroszban és ukránban), AZ INTENZITÁS MENNYISÉG (a magyarban és csehben), AZ ÁLLAPOTOK HELYEK (a horvátban és oroszban), AZ OKOK TARTÁLYOK (a magyarban), A DÜH ELŐLÉNY (a horvátban), A DÜH (TARTÁLYBAN LÉVŐ) FOLYADÉK (a horvátban), A DÜH TARTÁLY/HELY (a horvátban), A LÉTEZÉS ITT LEVÉS (a szerbben), A DÜH IRÁNYÍTOTT ERŐ (a szerbben), AZ ESEMÉNYEK MOZGÁSOK (a szerbben) és A DÜH ERŐFORRÁS (az ukránban). Amint látható, a legjelentősebb metafora abból a szempontból, hogy a korpuszvizsgálati adatok szerint hány nyelvben van kimagasló szerepe a DÜH konceptualizálásában A BELSŐ ÁLLAPOTOK TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ ANYAGOK. Tulajdonképpen a hatból három nyelvben, pontosabban a magyarban, horvátban és a szerbben a szaliencia-lista legelején helyezkedik el, ami további bizonyítéka a metafora rendkívüli jelentőségének. Továbbá, ha együtt tekintjük A TULAJDONÍTOTT ÁLLAPOTOK BIRTOKOLT TÁRGYAK, A DÜH TÁRGY és A DÜH ERŐFORRÁS metaforákat, melyek mind a TÁRGY-ontológia segítségével konceptualizálják a DÜH fogalmát, arra a következtetésre jutunk, hogy valójában mind a hat elemzett nyelvben kulcsfontosságú szerepe van az ANYAG és a TÁRGY képi sémáknak, melyek a DÜH fogalmát a legalapvetőbb szinten egy kimondottan sematikus és ennek köszönhetően igazán flexibilis

ontológiával ruházzák fel. Nem utolsósorban azt is ki kell emelnünk, hogy a felsorolt metaforákban igencsak meghatározó szerepe van egy harmadik képi sémának is, méghozzá a TARTÁLY sémának, mely segítségével vagy az emberi testet konceptualizáljuk a düh tartályaként, vagy pedig az érzelmet konceptualizáljuk olyan tartályként, melyben tartózkodhatunk, melybe be-, illetve melyből kijuthatunk – e két sematikus logika számos érzelmekkel kapcsolatos metaforikus kifejezés értelmezésének az előfeltétele. A képi sémák tulajdonképpen a testesültségnek alappillérei, ugyanis a világról alkotott legalapvetőbb tapasztalatainkat ragadják meg és teszik kognitívan elérhetővé, ami megmagyarázza, hogy miért fordulhatnak elő ugyanazok (vagy legalább nagyon hasonló) tágabb spektrumú metaforák mind a magyarban, mind a szláv nyelvekben (a képi sémák fogalmához ld. Kövecses és Benczes 2010: 133–43, Kövecses 2021; Johnson 1987).

A szűkebb spektrumú metaforák, amelyek a korpuszvizsgálatok első tíz metaforái között szerepelnek viszont: A DÜH VESZÉLYES ÁLLAT (a magyarban, csehben, horvátban, oroszban és szerbben), A DÜH ELLENFÉL (a magyarban, csehben, horvátban, szerbben és ukránban), A DÜH NYOMÁS ALATT LÉVŐ ANYAG (a magyarban, csehben és horvátban), A DÜH TŰZ (a csehben, oroszban és ukránban), A DÜH FEGYVER (a csehben és oroszban), A DÜH VIZUÁLIS MEGJELÉNÉSE KOMMUNIKÁCIÓ (a horvátban), A DÜH EGY INSPIRÁCIÓS ERŐ (az ukránban), A DÜH BETEGSÉG (az ukránban) és A DÜH TESTTARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK (az ukránban). Bár a DÜH VESZÉLYES ÁLLAT metafora az ukránban nincs az első tíz metafora között, azt mégis figyelembe kell venni, hogy éppen csak kicsúszik az első tizből, és a tizenegyedik helyet foglalja el a szalencia-rangsorban. Ennek tekintetében újból azt mondhatjuk, hogy van egy metafora, amely mind a hat vizsgált nyelv korpuszalapú adataiban kimagaslóan fontos szerephez jut. Hasonlóan jelentős a DÜH ELLENFÉL metafora is, mely szintén csak egy nyelv híján mind a hatban előfordul, azonban az oroszban a tizenötödik helyre csúszott (ami azonban az első tízhez szintén igen közel van, tehát hasonló tendenciáról van szó, mint a DÜH VESZÉLYES ÁLLAT METAFORÁNÁL). A szűk spektrumú metaforáknál is természetesen szerepet játszik a testesültség, ugyanis a felsorolt metaforák olyan fogalmakat, illetve tapasztalatokat használnak forrástartományként, amelyek jól meg tudják ragadni a düh hevességét, valamint a dühös személyre gyakorolt lecsújtó hatását. Azt azonban nem állíthatjuk ebben az esetben, hogy ez elegendő magyarázat lenne arra, hogy miért ismétlődnek ugyanazok a metaforák a szalencia-ranglisták élén. A szűkebb spektrumú metaforáknak ugyanis az a jellegzetessége, hogy a magukba foglalt sematikus jelentésszinteket igencsak specifikus kognitív tartalmakkal öltik fel. Ugyanazt a sematikus alapot

viszont számtalanul különbözőképpen lehet ilyen módon konkretizálni. Így például nem tudjuk minden továbbiak nélkül megítélni, hogy miért volnának mondjuk a FEGYVER és az ELLENFÉL, melyek a hat vizsgált nyelv mind-egyikében megtalálhatóak a lista felső részén, jobb forrástartományok a DÜH konceptualizálására, mint mondjuk a kizárólag a horvátban előforduló (és azt is a legutolsó, 71. helyen szereplő) A DÜH KÍNZÓ vagy az orosz legutolsó (41. helyen szereplő) metaforája, A DÜH A LÉLEKBEN VAN. Mégis azt látjuk, hogy bizonyos szűk spektrumú fogalmak jelentős előnyt élveznek mind a hat nyelv DÜH-konceptualizációjában. Ez arra enged következtetni, hogy jelentős mértékben a nyelvek közötti érintkezés is szerepet játszik.

Amennyiben ugyanis megfigyeljük a nyolcadik táblázatban az egyes metaforák nyelvenként feltüntetett rangját, egyértelmű tendenciákat figyelhetünk meg nemcsak az első tíz, hanem az összes metafora pozícióját illetően. Minél lejjebb haladunk a táblázatban, annál több magyar metafora hiányzik a szláv nyelvekből. Minél lejjebb haladunk, annál alacsonyabbak is átlagban a rangok. Továbbá a táblázat alján jelentősen több a szűk spektrumú metafora, mint a tág spektrumú. Ha például megfigyeljük a DÜH TŰZ metaforát, azt láthatjuk, hogy a metafora rangjai az egyes nyelvekben meglehetősen közel vannak egymáshoz (magyar: 12., cseh: 2., horvát: 11., orosz: 2., szerb: 12., ukrán: 6.), és ugyanez mondható például a valamivel kevésbé szaliens A DÜH BETEGSÉG metaforáról is (magyar: 21., cseh: 13., horvát: 13., orosz: 25., szerb: 32., ukrán: 9.). Amennyiben teljesen véletlenszerű lenne a szűk spektrumú metaforák szalienciája, nem ezt várnánk.

Ha viszont azt is tudjuk, hogy pont az előzőleg említett két metafora, tehát a DÜH TŰZ és a DÜH BETEGSÉG bizonyult a Kövecses és munkatársai (megjelenés alatt) által vezetett 25 nyelvet átfogó impozáns méretű projektben az átlagban első és második legszaliensebb metaforának, melyek egyben közel univerzális jellegűek (a 25 nyelvből 24-ben megfigyelhetőek), akkor közvetetten egy további lényeges bizonyítékot találunk a magyar–szláv areális érintkezésre a DÜH-metaforákat illetően. Bár a TŰZ forrástartomány valóban viszonylagos magas helyet kap az általunk vizsgált hat nyelvben, a BETEGSÉG forrástartományra ez nem mondható (talán az ukrán kivételével). Ha viszont látjuk, hogy a BETEGSÉG forrástartomány mégis nagyjából hasonló viszonylagos rangot élvez ezekben a nyelvekben (átlagban a szaliencia-ranglisták közepe táján), akkor arra következtethetünk, hogy a vizsgált hat nyelvben az areális közelségnek nagyobb hatásmagyságot kell tulajdonítanunk, mint a metafora (közel)univerzalitásának és a világ nyelveiben elfoglalt átlagos szalienciájának.

A fentiekből ítélve tehát az a hipotézis kristályosodik ki, mint a legvalószínűbb válasz a tanulmány elején felvetett kérdéseinkre, hogy a magyar–szláv DÜH-vel kapcsolatos metaforikus konceptualizációk közötti nagymértékű hasonlóságokat illetően a testesültségen alapuló közös emberi tapasztalaton túl az ezredéven át tartó egymás mellett és együtt való élés is jelentősen befolyásolta és alakította a magyarok és a szlávok metaforikus felfogását a dühről, és feltehetőleg más, mindannyiunknak közös fogalmakról is.

Ha ez így van, akkor különös jelentőséggel bírhat egy új, a jövőben elvégzendő kutatás, amely a magyar és szláv nyelvek által lefedett területen található DÜH-felfogást összevetné a dél-, nyugat-, és észak-európai nyelvek DÜH-felfogásával. Választ kaphatnánk arra a kérdésre, hogy a testi univerzalizitás és a regionális közelség hasonlóan működik-e ahhoz, mint amit a magyar és a szláv nyelvek esetében láttunk.

Szakirodalom

- Bachrach, Jay E. 1971. Type and token and the identification of the work of art. *Philosophy and Phenomenological Research* 415–20.
<https://doi.org/10.2307/2105721>
- Brdar, Mario – Brdar-Szabó, Rita – Despot, Kristina (megjelenés alatt). Anger in Croatian. "Wrestling with anger in us". In: Kövecses Zoltán – Benczes Réka – Szelid Veronika (szerk.): *Metaphors of ANGER across Languages. Universality and Variation*. De Gruyter Mouton.
- Cameron, Lynne – Deignan, Alice 2006. The emergence of metaphor in discourse. *Applied Linguistics* 671–90. <https://doi.org/10.1093/applin/aml032>
- Espósito, Joseph L. 2007. Type and token. In: Bouissac, Paul (ed.): *Encyclopedia of Semiotics*. Oxford University Press. Oxford.
- Evison, Jane 2010. What are the basics of analysing a corpus. In: O’Keeffe, Anne – McCarthy, J. Michael (eds.): *The Routledge Handbook of Corpus Linguistics*. Routledge. London/New York. 122–35.
<https://doi.org/10.4324/9780203856949-10>
- Furner, Jonathan 2016. Type–token theory and bibliometrics. In: Sugimoto, R. Cassidy (ed.): *Theories of Informetrics and Scholarly Communication*. De Gruyter Saur. 119–47. Berlin/Boston.
<https://doi.org/10.1515/9783110308464-009>
- Johnson, Mark 1987. *The body in the mind. The bodily basis of meaning, imagination, and reason* University of Chicago Press. Chicago.
<https://doi.org/10.7208/chicago/9780226177847.001.0001>
- Kövecses, Zoltán 2002/2010. *Metaphor. A practical introduction*. 2nd ed. Oxford University Press. Oxford. <https://doi.org/10.1093/oso/9780195145113.001.0001>
- Kövecses, Zoltán 2005. *Metaphor in Culture. Universality and Variation*. Cambridge University Press. Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511614408>

- Kövecses Zoltán 2021. Testesültség (embodiment) a nyelvben és gondolkodásban. Kognitív nyelvészeti megközelítés. *Replika* 49–61.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kövecses, Zoltán – Benczes, Réka – Rommel, Anna – Szelid, Veronika 2024. Universality versus variation in the conceptualization of ANGER. A question of methodology. *Russian Journal of Linguistics* 55–79.
- Kövecses, Zoltán – Benczes, Réka – Szelid, Veronika (szerk.) (megjelenés alatt). *Metaphors of ANGER across Languages. Universality and Variation*. De Gruyter Mouton.
- Kövecses, Zoltán – Benczes, Réka – Szelid, Veronika – Rommel, Anna (megjelenés alatt). Conclusions. In: Kövecses, Zoltán – Benczes, Réka – Szelid, Veronika (szerk.): *Metaphors of ANGER across Languages. Universality and Variation*. De Gruyter Mouton.
- Krause, Thomas – Lüdeling, Anke – Odebrecht, Carolin – Zeldes, Amir 2012. Multiple tokenizations in a diachronic corpus. In: *Exploring Ancient Languages through Corpora Conference, EALC 2012. Book of Abstracts*. Oslo. 1–3.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press. Chicago.
- Oravecz, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: Calzolari, Nicoletta – Khalid, Choukri – Declerck, Thierry – Loftsson, Hrafn – Maegaard, Bente – Mariani, Joseph – Asunción, Moreno – Odijk, Jan – Piperidis, Stelios (eds.): *LREC 2014 – Ninth International Conference on Language Resources and Evaluation*. European Language Association (ELRA). Lisbon. 1719–23. http://mnsz.nytud.hu/index_eng.html
- Oster, Ulrike (megjelenés alatt). Anger in German. "You are driving me up the palm tree". In: Kövecses, Zoltán – Benczes, Réka – Szelid, Veronika (szerk.): *Metaphors of ANGER across Languages. Universality and Variation*. De Gruyter Mouton.
- Palágyi László (megjelenés alatt). Anger in Czech. "That would piss off a dead man". In: Kövecses, Zoltán – Benczes, Réka – Szelid, Veronika (szerk.): *Metaphors of ANGER across Languages. Universality and Variation*. De Gruyter Mouton.
- Papišta, Žolt (megjelenés alatt). Anger in Serbian. "A hundred devils under my skin". In: Kövecses, Zoltán – Benczes, Réka – Szelid, Veronika (szerk.): *Metaphors of ANGER across Languages. Universality and Variation*. De Gruyter Mouton.
- Peirce, Charles Sanders 1958. *The Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. Vol. 8. Edited by A. Burks. Harvard University Press. Cambridge, Mass.
- Pinich, Iryna – Morozova, Olena (megjelenés alatt). Anger in Ukrainian. "He is getting into a bottle". In: Kövecses, Zoltán – Benczes, Réka – Szelid, Veronika (szerk.): *Metaphors of ANGER across Languages. Universality and Variation*. De Gruyter Mouton.
- Pragglejaz Group 2007. MIP. A method for identifying metaphorically used words in discourse. *Metaphor and Symbol* 1: 1–39.
<https://doi.org/10.1080/10926480709336752>

- Pronk, Tijmen 2012. Odakle su nam emocije? O etimologiji i semantičkom razvoju hrvatskih riječi koje se odnose na emocije [Honnan származnak érzelmeink? Az érzelmekkel kapcsolatos horvát szavak etimológiájáról és szemantikai fejlődéséről]. In: Kapetanović, Amir (ed.): *Poj željno! Iskazivanje i poimanje emocija u hrvatskoj pisanoj kulturni srednjega i ranoga novoga vijeka*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb. 1–24.
- Rommel, Anna (megjelenés alatt). Anger in Russian. "To tease the geese". In: Kövecses, Zoltán – Benczes, Réka – Szelid, Veronika (szerk.): *Metaphors of ANGER across Languages. Universality and Variation*. De Gruyter Mouton.
- Schlauadt, Oliver 2020. Type and token in the prehistoric origins of numbers. *Cambridge Archaeological Journal* 629–46. <https://doi.org/10.1017/S0959774320000165>
- Sharpe, Robert Augustus 1979. Type, Token, Interpretation and Performance. *Mind* 437–40.
- Simon Gábor – Bajzát Tímea – Ballagó Júlia – Havasi Zsuzsanna – Roskó Mira – Szlávich Eszter 2019. Metaforaazonosítás magyar nyelvű szövegekben. Egy módszer adaptálásáról. *Magyar Nyelvőr* 223–47.
- Stefanowitsch, Anatol – Gries, Stefan Th. (eds.) 2006. *Corpus-Based Approaches to Metaphor and Metonymy*. Mouton de Gruyter. Berlin.
- Szelid Veronika 2007. *Szerelem és erkölcs a moldvai déli csángó nyelvhasználatban*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, doktori disszertáció. Budapest.
- Szelid, Veronika – Szabó, Réka (megjelenés alatt). Anger in Hungarian. "Rolling into anger". In: Kövecses, Zoltán – Benczes, Réka – Szelid, Veronika (szerk.): *Metaphors of ANGER across Languages. Universality and Variation*. De Gruyter Mouton.
- Zeldes, Amir 2020. Corpus architecture. In: Paquot, Magali–Gries, Stefan Th. (eds.): *A Practical Handbook of Corpus Linguistics*. Springer. Cham. 49–73. https://doi.org/10.1007/978-3-030-46216-1_3.

Szótárak és korpuszok

Magyar szótárak

- Kövecses Zoltán 2003. *Magyar–angol kifejezéstár*. Magyar Könyvklub Kiadó. Budapest.
- Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. 2. kiadás. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Tótfalusi István (szerk.) 1997. *Színes szinonimatór*. Háttér Kiadó. Budapest. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-szines-szinonimatar-F9792/>

Magyar korpuszok

- Arcanum Digitheca (Arcanum Digitális Tudástár)*. <https://adt.arcanum.com/en/>
- Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSz2)*. http://clara.nytud.hu/mtsz/run.cgi/first_form
- Magyar történeti szövegtár*. <https://nagyszotar.nytud.hu/corpus.html>

Cseh szótárak

- Čermák, František 1988. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné* [Cseh frazeológiai szótár. Nem verbális kifejezések]. Academia. Praha.
- Čermák, František 1994. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné A–P* [Cseh frazeológiai szótár. Igei kifejezések A–P]. Academia. Praha.
- Čermák, František 1994. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné R–Ž* [Cseh frazeológiai szótár. Igei kifejezések R–Ž]. Academia. Praha.
- Čermák, František – Hronek, Jiří 1983. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Příkladová* [Cseh frazeológiai szótár. Hasonlatok]. Academia. Praha.
- Klégr, Aleš 2008. *Tezauru jazyka českého* [Cseh szinonimaszótár]. Nakladatelství Lidové noviny. Praha.
- Slovník českých synonym* [Cseh szinonimák szótára]. www.nechybujte.cz

Cseh korpusz

Czech National Corpus (CNC). <https://korpus.cz/clarin>

Horvát szótárak

- Anić, Vladimir 2006. *Veliki rječnik hrvatskoga jezika* [A horvát nyelv nagyszótára]. Novi Liber. Zagreb.
- Anić, Vladimir – Brozović Rončević, Dunja – Goldstein, Ivo – Goldstein, Slavko – Jojić, Ljiljana – Matasović, Ranko – Pranjković, Ivo 2002. *Hrvatski enciklopedijski rječnik* [Horvát enciklopédiai szótár]. Novi Liber. Zagreb.
- Iveković, Franjo – Broz, Ivan 1901. *Rječnik hrvatskoga jezika* [A horvát nyelv szótára]. Štamparija Karla Albrechta. Zagreb.
- Šonje, Jure – Diklić, Ana – Dobričević, Tatjana – Marković, Barbara – Šunjić, Ankica – Videk, Nevenka – Vlatković, Dijana – Blagus Bartolec, Goranka 2000. *Rječnik hrvatskoga jezika* [A horvát nyelv szótára]. Leksikografski zavod Miroslav Krleža & Školska knjiga. Zagreb.
- Vajs Vinja, Nada – Zečević, Vesna – Jojić, Ljiljana – Nakić, Anuška – Ott, Ivan – Cvitanušić Tvico, Jelena – Đurđević, Ranka – Gligorić, Igor Marko – Korajac, Aida – Kotarac, Ines 2015. *Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika* [A horvát irodalmi nyelv nagyszótára]. Školska knjiga. Zagreb.
- Hrvatski jezični portal* [Horvát nyelvi portál]. <https://hjp.znanje.hr/>
- Školski rječnik hrvatskoga jezika* [Horvát iskolai szótár]. <https://rjecnik.hr/>

Horvát korpusz

Croatian Web Corpus (hrWaC 2.2, RFTagger). <http://nlp.ffzg.hr/resources/corpora/hrwac/>

Orosz szótárak

- Abramov, Naum (ed.) 1999. *Slovar' Sinonimov i Skhodnykh po Smyslu Vyrzhenii* [Orosz szinonimaszótára]. Russian dictionaries. Moscow. URL: <http://slovari.ru>

Kuznetsov, Sergey (ed.) 2008. *Bol'shoi Tolkovyi Slovar' Russkogo Yazyka* [Az orosz nyelv nagy értelmező szótára]. Norint. St. Petersburg. <http://www.gramota.ru/slovari>

Teliya, Veronika (ed.) 2006. *Frazeologicheskii Slovar' Russkogo Yazyka* [Orosz frazeológiai szótár]. Astrel, AST. Moscow. <http://rus-yaz.niv.ru/doc/phraseological-dictionary>

Frazeologicheskii Slovar' Vyřzhenii Chuvstv i Emocii [Érzésekkel és érzelmekkel kapcsolatos kifejezések frazeológiai szótára]. <https://psylist.net/slovar/aaa.html>

Orosz korpusz

Russian National Corpus (*Natsional'nyi Korpus Russkogo Yazyka*) <https://ruscorpora.ru/en/>

Szerb szótárak

Otašević, Đorđe 2012. *Frazeološki rečnik srpskog jezika* [Szerb frazeológiai szótár]. Prometej. Novi Sad.

Vujanić, Milica – Gortan-Premk, Darinka – Dešić, Milorad – Dragičević, Rajna – Nikolić, Miroslav – Nogo, Ljiljana – Pavković, Vasa – Ramić, Nikola – Stijević, Rada – Radović-Tešić, Milica – Fekete, Egon 2011. *Rečnik srpskoga jezika* [A szerb nyelv szótára]. Matica Srpska. Novi Sad.

Szerb korpusz

Corpus of Contemporary Serbian (version SrpKor2013). <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus/>

Ukrán szótárak

Palamarchuk, Leonid – Vynnyk, Vasyl – Bilonozhenko, Vira – Diatchuk, Valentyna – Yurchuk, Lidiia – Hnatiuk, Iryna (eds.) 1993. *Словник фразеологізмів української мови* [Az ukrán frazeológia szótára]. Наукова думка. Київ.

Uzhchenko, Viktor – Uzhchenko, Dmytro 1998. *Фразеологічний словник української мови* [Ukrán frazeológiai szótár]. “Освіта”. Київ.

Vynnyk, Vasyl (ed.) 2003. *Словник фразеологізмів української мови* [Az ukrán frazeológia szótára]. Наукова думка. Київ.

Ukrán korpusz

General Regional Annotated Corpus of Ukrainian (ГРАК). <http://uacorpora.org/Kyiv/ua>

Kövecses Zoltán
professor emeritus, az MTA doktora
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Angol-Amerikai Intézet
Amerikanisztika Tanszék
<https://orcid.org/0000-0002-9642-4662>

Szelid Veronika
egyetemi adjunktus
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Angol-Amerikai Intézet
Amerikanisztika Tanszék
<https://orcid.org/0000-0002-1899-8345>

Brdar-Szabó Rita
egyetemi tanár
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Germanisztikai Intézet
Német Nyelvészeti Tanszék
<https://orcid.org/0000-0001-7052-1379>

Brdar Mario
egyetemi tanár
Eszéki Josip Juraj Strossmayer
Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Angol Nyelvészeti Tanszék
<https://orcid.org/0000-0002-9582-4285>

Pápista Zsolt
egyetemi docens
Újvidéki Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Német Nyelv és Irodalom Tanszék
<https://orcid.org/0000-0002-7490-7073>

Abstract

KÖVECSES, ZOLTÁN – SZELID, VERONIKA – BRDAR-SZABÓ, RITA – BRDAR,
MARIO – PÁPISTA, ZSOLT

THE METAPHORICAL CONCEPTUALIZATION OF ANGER IN HUNGARIAN AND IN SLAVIC LANGUAGES

The aim of this study is to answer the question as to how the metaphor system of a language belonging to a given language family may be affected when surrounded by languages and cultures of another language family. The languages chosen for this purpose are Hungarian, the only Uralic language spoken in Central Europe, as well as five members of the Slavic language family, namely Czech, Croatian, Russian, Serbian, and Ukrainian. By comparing and contrasting the metaphors regarding the concept of ANGER found in Hungarian with the metaphors found in the aforementioned Slavic languages, gathered from both type-based and token-based datasets, the study uncovers, on the one hand, to what extent the Hungarian language shares its metaphorical conceptualizations regarding this emotion concept with the Slavic

languages, and, on the other, how the salience-rankings of the shared metaphors relate to each other. In doing so, it is concluded that these languages have a high degree of similarity when it comes to their respective most salient metaphors, and that this similarity has to be seen as a result of both shared embodied experiences, as well as centuries of linguistic and cultural contact.

Keywords: anger, conceptual metaphor, metaphoric salience, Hungarian, Slavic languages

AZ INFORMATIKAI KIFEJEZÉSEK MAGYARÍTÁSAI MINT NEOLOGIZMUSOK

Kivonat

A szómagyarítás a középkortól napjainkig jelen lévő nyelvhasználói szándék. A 2009-től óta működő Szómagyarító honlapon bárki beírhatja az adott idegen szóra javasolt magyarítását, és ezek sorában kiemelkedő számban szerepelnek az informatikai kifejezések. A tanulmány a magyarítás történetének felvázolása után ezek közül vizsgál harmincat, feltérképezi a jellemzőit, és bemutatja a neologizmusokkal való kapcsolatát. Arra a kérdésre igyekszik választ adni, hogy az elsősorban angol eredetű kifejezések fonetikus átírása mitől függ, milyen mértékben tekinthető tendenciának, illetve mennyire terjednek el a köznyelvben a tudatos szóalkotással létrejött kifejezések.

Kulcsszavak: magyarítás, informatikai kifejezések, játékos purizmus, neologizmus, fonetikus átírás, szóalkotási módok, szomagyarito.hu

1. Az idegen eredetű szavak magyarítása végigkísérte nyelvünk történetét, és napjainkban is érvényesülő tendencia. Magyarításra a legnagyobb szükség a szaknyelvekben van. Ebben a szociolektusban a kifejezések először neologizmusok, majd ezután válhatnak szótáréretté. Elterjedésük, meghonosodásuk, meggyökeresedésük mindig is kérdéses volt, és az is marad. A sok tényező közül meghatározó a fontosság, a közizlés, majd az, hogy ez alapján a sajtóorgánumok elterjesztik-e, vagy sem. Ezek a kifejezések először a nyelv szókincsének a peremszókészletben helyezkednek el, majd gyakoriságuknál fogva bekerülhetnek az alapszókincsbe (Minya 2005: 47). Mindez teljességgel érvényes az informatikai kifejezésekre is (Balázs 2002, 2009, 2023: 138, 148; Szűts 2018: 277–80; Bódi 2004, 2011).

A tanulmány az alábbi kérdésekre keresi a választ. Milyen magyarítások születtek az idegen, elsősorban angol eredetű informatikai kifejezésekre? A fonetikus átírás mint félmagyarítás mennyire jellemző? Milyen számban született egy-egy idegen szóra magyarítás a szomagyarito.hu honlapon? A neologizmusok új rendszerzésében hol foglalnak helyet ezek a kifejezések? Milyen szóalkotási móddal keletkeztek? Mennyire terjedtek el? Mi befolyásolja ezt a folyamatot?

2. Napjainkban az angol szavak beáramlása nem csak a magyar nyelvre jellemző, és az sem, hogy elsősorban az informatikai tartalmú kifejezések

jelentkeznek nagy számban, hiszen ez a leggyorsabban változó és fejlődő iparág. „Az angol a világ eszperantója.” Ez a mondat két tételt foglal magában. Egyrészt azt, hogy az angol világnyelv, lingua franca, másrészt pedig azt, hogy az eszperantónak ezt a szerepet nem sikerült betöltenie. Az angol a politika, az üzleti élet, a kereskedelem, az informatika, a média, a bank-szektor, a technológia, a popkultúra, a turizmus és a sport legfőbb kommunikációs eszköze (Medgyes 2022: 619).

Külön kiemelhető az angol mint rétegnyelv a fiatal, multinacionális cégeknél dolgozó, angolul tudó korosztály számára. Náluk presztízst jelent az angol szavak használata (pl. *meeting*), illetve az angol szavakkal történő kommunikáció. Például: „Szükséges egy *call*, hogy a *brief* alapján eldöntsük a *deadline*-t, de egyelőre sok az *issue*.” Magyarul körülbelül erről van szó: „Szükséges egyeztetni az ügyféllel, hogy a projekt leírása alapján eldöntsük, mi lesz a munka elkészítésének a határideje.”

Ezenkívül a tudományban is gyakran szinte teljességgel áttérnek az angol nyelv használatára, és ha ezeknek az anyanyelvi terminológiája nem alakul ki, a kommunikáció hatékonysága csökkenhet. A felsőoktatásban egyre inkább terjed az a nézet, hogy a tudományos életben kizárólag angol nyelven lehet előre jutni, az angolnyelvűség prioritásával szembesülhetünk még abban az esetben is, ha nyilvánvalóan magyar nyelven közölhető a kutatás (pl. magyar neologizmusok, magyar helységnevek stb.)

3. A Szómagyarító című közösségi portál (www.szomagyarito.hu) 2009-től működik, ezen a fórumon bárki beírhatja az adott idegen szóra javasolt magyarítását, kiegészítheti magyarázattal és példamondattal, véleményezheti a mások által beküldött szavakat. Ez tulajdonképpen egy folyamatosan bővülő digitális szótár. Jelenleg 15 175 szó 20 732 magyarítása olvasható az oldalon (2024. 07. 14-ei adat). A honlap korántsem oldja meg az idegen szavak okozta esetleges kommunikációs zavart, azonban enyhíthet rajta. A javasolt magyarítás elterjedésére semmiféle garancia nincs, azonkívül ez játéknak is tekinthető. Megmosolyoghatunk egy-egy érdekes, netán setesuta kifejezést, de kigúnyolni semmiképpen nem szükséges a szó kitalálóját. (Időnként ironia tárgya is lehet a magyarítás, a legenda szerint a *grapefruitra* alkotott *citrancs* szóra valaki azt mondta, hogy nem *citrantok*.) A Szómagyarító honlap legfontosabb tanulsága, hogy sokakban elevenen él a magyar nyelv folyamatos figyelésének, megújításának a vágya. Haszna, hogy felszabadítja a szóalkotó kedvet az alól a félelem alól, amelyet mindenki érezhet, ha új magyar szót van kedve alkotni. Esetenként pedig bizonyos szövegtípusban, stílusrétegben akár megfelelő is lehet az ott javasolt új és egyedi szó. A tanulmányban az

ezen a honlapon olvasható 102 angol, informatikai tárgyú eredetű kifejezés magyarításait vizsgáltuk meg, ezen belül az alábbiakban 30 szó 661 magyarítását vettük górcső alá. Ezek a következők: *AI* (11), *avatar* (18), *bluetooth* (9), *chat* (7), *clickbait* (28), *e-mail* (137), *file* (18), *GPS* (10), *hacker* (25), *hardware* (10), *hotspot* (13), *influencer* (9), *like-ol* (14), *laptop* (9), *link* (18), *notebook* (4), *pendrive* (174), *QR-kód* (15), *router* (3), *smiley* (23), *spam* (6), *streaming* (7), *scanner* (5), *software* (22), *tablet* (15), *touchpad* (12), *virtuális* (14), *webdesigner* (7), *webshop* (9), *wifi* (7). (A zárójelben a magyarítások számát adtuk meg.) A részletes vizsgálat előtt azonban érdemes felvázolni a magyarítás rövid történetét.

4. Az első magyarításokra már a középkorban lehet példát találni:

„[...] a mai értelemben vett nyelvművelésről még lehetetlen beszélni, kétségtelenül neológusoknak, mégpedig sokszor ügyes és merész újítóknak kell tekintenünk azokat a szerzeteseket, akik a latinból való fordítás során igen gyakran kényszerültek az új, ismeretlen fogalmaknak magyar nevet adni, ha csak nem akarták az idegen szót átvenni” (Fábián–Lőrincze 1999: 13).

Ilyen például a *címerlet* 'titulus', *éneklet* 'zsoltár', *szorgalmatos* 'serény', *szellet* 'lélek' (Tolnai 1929: 28).

A nyelvújítás korában nyilvánvalóan jellemző volt a magyarítás, akkorra tehető az első szómagyarító pályázat kiírása is. A Hírnök 1843. december 24-i számában Nyitra-Szerdahelyi Lőrinc egy arany jutalmat tűzött ki annak, aki a *primásra* 'az ország első főpapja' jelentésben jó magyar megfelelőt ajánl. Ő maga mindjárt alkotott néhányat: *elsnök*, *elsöd*, *elsödnök*, *elsöddor*, *födornok*. Ezenkívül még a következő szavakat javasolták: *áldornok*, *paperceg*, *honvédszentőr*, *üdvelőr*, *hitnagy*, *honérsek* (Fábián–Lőrincze 1999: 32). Nagyot ugorva az időben, az 1930-as évek nyelvművelő mozgalmának legnagyobb eredménye a legtöbb sportág magyar szókincsének a megteremtése volt, és ez is tulajdonképpen magyarítást jelentett. A következő mondat jól illusztrálja az akkori szókincset:

„A jobb back rüszttel passzolt a centerhalfhoz, az stoppolta a labdát, egyet driblizett, passzát a jobbszélső becenterezte, a centert hiába faultolta az ellenfél backje, kapura lőtt. A labdát a kapus robinsonáddal cornerre mentette, de a taccsbíró intésére a bíró taccsdobást ítélt” (Feleki 1978: 3).

A magyarító mozgalom kezdeményezője Vadas Gyula, a Nemzeti Sport főszerkesztője volt. Az első magyarításra buzdító felhívás 1931 áprilisában

jelent meg a sportújságban, ez még sikertelen volt, viszont a szeptemberi felhívás, amelyet pályázati formában hirdettek meg, szép sikerrel zárult. Többek között a következő szavak születtek meg: *corner/korner = szöglet*, *back = hátvéd*, *dribliz = cselez*, *hands = kezezés*.

A magyarítás fogalma szorosan összefügg a purizmus fogalmával. A purizmus a nyelvi változásokban, különösen az idegen nyelvekben negatívumot lát. Képviselői, a puristák szerint az idegen nyelvi hatásoktól, elemektől meg kell védeni a nyelvet. A purista attitűd az átlag nyelvhasználó részéről abból fakad, hogy az idegen nyelvi elemekkel szemben teljes intoleranciát tanúsít (Minya 2011: 107). A purizmus első képviselőjének Szécsi Ferenc tekinthető, aki erőteljesen magyarított. 1941-ben jelentette meg saját költségén az *Új magyar szavak szótára* című kis szógyűjteményét, amelyben a következő, már meggyökeresedett idegen szavakra, már-már jövevényszavakra szerepelnek magyarítások, többek között: *hallucináció = képlátás, véllátás, képhallás, képézés*; *harmonika = huzolc*. Hasonló felfogásban jelentette meg Molnos Angéla *Magyarító könyvecskéjét* (1998). Ebben a következő szavak magyarításai szerepelnek. Például: *bakfis = futri*, *bár = ivószoba*, *fotómodell = képalany*, *kabaré = dalcsarnok*, *notesz = jegyzőkönyvecske*. (A Szómagyarító honlapon található javaslatok a játékos purizmus jegyében születtek, hiszen többen csupán szóalkotó kreativitásuk megmutatására alkotnak új kifejezéseket. Ezt igazolják a Mellékletben olvasható példák.)

Természetesen a közelmúltban is írtak ki szómagyarító pályázatot. A *snowboard* kifejezésre a következő változatokat javasolták: *csúszdeszka*, *csuszika*, *egynyomú*, *egytalpi*, *guggolósdí*, *hegykeléc*, *hódeszka*, *hósáru*, *hótiprász*, *talpancs*, *úti lapu*. A *Pay Pass* kártya és a fizetési mód megnevezésére pedig a következők születtek: *add-vidd kártya*, *csippantó*, *csúszka*, *csúsztató*, *elhúzó*, *énkártya* (ti. érintés nélküli), *huss*, *kincsem*, *közelkártya*, *lehúzó*, *odatartókártya*, *okoskártya*, *passzkártya*, *pitypetákpittyentő*, *röppentő*, *Rubik*, *surrantó*, *szellőkártya*, *tapinttárca*, *tedd-vedd kártya*, *tüsténtkártya*, *villámkártya*, *villancs*, *vizsla*. Végül az *érintőkártya* terjedt el.

5. Az idegen szavak fonetikus átírása egy folyamat, és csupán a kiejtés és a leírás problémáját oldja. A vizsgált szavakat illetően elmondható, hogy a két szélső példapár a *bluetooth* (9 670 000), *blútusz* (213) és a *hardware* (1 580 000), *hardver* (4 880 000). (A zárójelben az internetes találatok száma szerepel itt és a Mellékletben.) Míg az első szópár esetében alig történt meg a fonetikus átírás, addig a második esetben a magyar ejtésnek megfelelő szóalak a több, a jellemzőbb. A fonetikus átírást elsősorban az a tény befolyásolja, hogy ritkán vagy gyakran használatos a kifejezés; elterjedt vagy alkalmi

a neologizmus. Másodsorban befolyásoló tényező ezzel szoros kapcsolatban az, hogy mennyire régen került nyelvünkbe az adott idegen szó. Harmadsorban az a meghatározó, hogy az egész szótestet érinti az átírás vagy csak egy-egy betűt. Nyilvánvaló, ha gyakran használatos a szó, régen bekerült nyelvünkbe, és csak egy (esetleg két) betűt érint az átírás, akkor gyorsabban térünk át a kiejtésnek megfelelő írásmódra. Ezt jól igazolja a már említett *hardver*; valamint a *software* (5 780 000,) *szoftver* (7 020 000). (Ez a két szó a legrégebbi informatikai kifejezések sorába tartozik, így volt idejük meghonosodni.)

A fentebb felsorolt kritériumok sorrendje is fontos, mert hiába csak egyetlen betűt érint az átírás a *hotspot* (395 000) szó esetében, nagyon kevés a fonetikusán átírt alak, a *hospot* (32) Hasonlóképpen: *router* (2 400 000), *riiter* (6660). Egyetlen betűt jelent az átírás az *influencer* esetében, jóval gyakoribb kifejezés, mint az előzőek, így az átírt alak már bekerülhet a következő helyesírási szótárba: *influencer* (563 000), *influenszer* (450 000). A magyaros írásmódot nem feltétlen befolyásolja az a tény, hogy a Magyar helyesírási szótár (2017) már tartalmazza a fonetikusán átírt alakot. Például az *e-mail* szónak jóval nagyobb az előfordulása (62 100 000), mint az *ímélé* (118 000), hiába szótározott az utóbbi. Még egy szempont figyelembe vehető: melyik korosztály kifejezése az adott szó. A *smiley* (614 000), *szmájli* (38 900) első sorban a fiatalabb nemzedék által használatos kifejezés, ők egyértelműen előnyben részesítik az angol alakot, ezért kevés a fonetikusán átírt alak. Kifejezetten a helyesírási könnyebbség a motiváló erő a *lájkol* (80 700), *like-ol* (4460) esetében, hiszen a néma hangot jelölő betű miatt minden toldalékot kötőjellel kell kapcsolni a szótóhoz. Hasonló okok miatt történhetett meg az átírás a *file* (4 830 000) szó esetében: *fájl* (5 320 000).

A helyesírási szótárakban szereplő, fonetikusán átírt szavak csak egy pillanatnyi helyzetet tükröznek, hiszen az idegen szavak alakjai gyorsan át-mehetnek a fonetikus átírás folyamatán. Így ezen kifejezések esetében nem tekinthető minden esetben mérvadónak a szótár.

6. A neologizmusok és a magyarítások szorosan összekapcsolódnak, hiszen egy-egy idegen szóra alkotott, megfelelőnek tűnő új kifejezés csakis egyszeri, alkalmi lehet kezdetben. Erre bizonyíték például az, hogy hiába kitűnő magyarítás az *aerobikra* a *tánc torna*, a *szoláriumra* a *fényfürdő*, a *franchiesera* a *rendszerbérlet*, nem maradt fenn és nem terjedt el. Nagy-nagy többsége megmarad okkaszionalizmusnak. A neologizmusok különböző szempontok szerinti rendszerezésében (Minya 2022: 478–82) a következő releváns kategóriákba sorolhatók be a magyarítások: (1) a szóalkotás módja szerint, (2) neologizmusok a létrejöttének célja szerint (szükségyszerű és stilisztikai neo-

logizmusok), (3) a gyakoriságuk szerint (alkalmi és elterjedt neologizmusok), (4) a szándékoltásuk szerint (spontán és tudatos neologizmusok). A fent említett szempontok alapján megvizsgálhatjuk egy-egy angol szó magyarításait, így például egy főnévét, a *pendrive*-ét.

1. táblázat: A *pendrive* szó magyarításai

	Szóösszetétel	Szóképzés	Szórövidítés és -képzés	Szóferdítés	Szóösszerántás	Ikerítés
Szükségszerű	<i>memória-kulcs</i>	–	–	–	–	–
Stilisztikai	<i>hangya-bögyörő, agyitalicska</i>	<i>hurcika, dugomány</i>	<i>pendi, pendri</i>	<i>betoll</i>	<i>motár (mobil adattár)</i>	<i>dugiluki</i>
Elterjedt	<i>USB-kulcs, adathordozó</i>	–	–	–	–	–
Alkalmi	<i>adattoll, bitbatár</i>	<i>dugacs, tárka</i>	–	<i>betoll</i>	<i>motár (mobil adattár)</i>	<i>izé-bizé</i>
Spontán	–	–	–	–	–	–
Tudatos	<i>bitbatár</i>	<i>tollacs</i>	<i>memóka</i>	<i>betoll</i>	<i>motár (mobil adattár)</i>	<i>dugiluki</i>

Szükségszerűnek és elterjedtnek abban az esetben tekintettük a magyarításokat mint neologizmusokat, amennyiben 1000 felett van a találatuk az interneten. Ilyen az *USB-kulcs* (22 000) és a *memóriakulcs* (5500). (Az *adathordozó* összefoglaló elnevezés, más eszközre is használatos, így nem tekinthető valós adatnak az 568 000 előfordulás.) A stilisztikai neologizmusok egyértelműen a játékos magyarítás jegyében születtek, a táblázatban felsoroltakon kívül ide tartozik: a *zsebfuvaros*, az *adattaxi*, a *bitbatár* és az *e-flaska* többek között. Nyilvánvaló, hogy minden magyarítás tudatos, hiszen kifejezett céllal születtek. A legnagyobb számban szóösszetétellel jött létre magyarítás, 116 (l. a Mellékletben), majd szóképzéssel és egyéb szóalkotási módokkal. Szinte minden idegen szó esetében megtörténik, hogy a magyarítás során már meglévő szó jelentésbővülésével történik, ebben az esetben pl.: *cumi*, *csoki*, *szúnyog* stb.

2. táblázat: A *lájkol* szó magyarításai

	Szóösszetétel és szóképzés	Szóképzés	Elvonás
Szükségszerű	–	<i>tetszikel</i>	–
Stilisztikai	<i>szeretetteljesíthetőségesít</i>	<i>kedvencesít</i>	<i>kalaplenget</i>
Elterjedt	–	<i>tetszikel</i>	–
Alkalmi	<i>kedvjelez</i>	<i>kedvencez</i>	–
Spontán	–	–	–
Tudatos	<i>szeretetteljesíthetőségesít</i>	<i>tetszikel</i> <i>tetszikez</i>	<i>kalaplenget</i>

Elterjedt és szükségszerű neologizmusnak csupán a *tetszikel* (10 400) ige tekinthető. A -z képzős szóalak, a *tetszikez* (967) jóval kevésbé használatos. A többi magyarítás stilisztikai és alkalmi. Csak a szójáték kedvéért alkotta meg az egyik nyelvhasználó a *szeretetteljesíthetőségesít* kifejezést, nyilvánvalóan stilisztikai neologizmusként.

3. táblázat: Az *e-mail* szó magyarításai

	Szóösszetétel	Szóképzés	Szórövidítés és képzés	Szóössze-rántás	Szándékos szóferdítés
Szükségszerű	<i>villanyposta,</i> <i>villámposta</i>	–	–	–	–
Stilisztikai	<i>köbükilevél,</i> <i>hálóröppeny</i>	<i>pötyörge,</i> <i>postalan</i>	<i>sebi,</i> <i>elevér</i>	<i>netvél,</i> <i>motár</i>	<i>nyombany,</i> <i>delejél</i>
Elterjedt	<i>villámlevél,</i> <i>drótposta</i>	–	–	–	–
Alkalmi	<i>ígalamb,</i> <i>madzagposta</i>	<i>röpi,</i> <i>röpecs</i>	<i>méli</i>	<i>delejél,</i> <i>mentok</i>	<i>rögtöny,</i> <i>emil</i>
Spontán	–	–	–	–	–
Tudatos	<i>légirat,</i> <i>hálóröppeny</i>	<i>vively,</i> <i>enteres</i>	<i>villó</i>	<i>vimél,</i> <i>evél</i>	<i>emij,</i> <i>ezenet</i>

A leggyakrabban használt magyarítás az *elektronikus levél* (680 000) szó szerkezet. A szükségszerű és elterjedt neologizmusok gyakorisági sorrendben a következők: *drótposta* (25 000), *villámposta* (14 300), *villanyposta* (3760), *villámlevél* (2060). A többi alkalmi és stilisztikai neologizmus. Nyilvánvaló, hogy azok, a Mellékletben olvasható magyarítások nem terjednek el, amelyek nem transzparenssek, azaz nem vehető észre sem az, hogy milyen szóalkotási móddal keletkeztek, sem az, hogy milyen szóelemekből kívánták

megalkotni. Ilyen például a *pöstyé*, az *ilevőc*, az *iroma*, az *emity*, az *írnyé* és a *röpögy*.

7. A tanulmány helyzetképet kívánt bemutatni az informatikai kifejezések magyarításáról. Megállapítható, hogy a szomagyarito.hu az egyetlen „hivatalos” fórum, ahol az idegen szavakat magyarítani lehet, korábban különböző szervezetek, egyesületek foglalkoztak ezzel széttagolódva, egymástól függetlenül. Itt egységes keretet kapott a szókincsbővítő kreativitás, amely nem csupán a nyelvhasználók leleményességét dicséri, hanem azt is, hogy a magyar nyelv szóalkotási módjai igen nagy számban állnak rendelkezésre.

Bár a magyarítások többsége nem terjedt el és nem is fog, azonban a játékos purizmus, valamint a szóalkotó kreativitás kibontakoztatásának nagyszerű színtere. A magyarítások mint tudatos neologizmusok abban az esetben válhatnak a köznyelv részévé, ha azok minél hamarabb megszületnek. Az elterjedésük pedig sok mindentől függ: a közízléstől a sajtótól és a szerencsétől.

A vizsgálat tovább folytatható a Mellékletben szereplő összes szó táblázatos és ennek alapján a magyarítási kísérletek jellemzőinek még alaposabb bemutatásával.

Melléklet

AI, MI: *agymű, emmi, gépagy, mesi, mesterséges intelligencia, mestia, műértelmesség, műész, műgondol, netész, robész*

avatar (8 100 000), **avatár** (107 000): *acrmás, alak, álarc, arc, arcmány, arctermék, hálca, hálóc, hálomás, hálózsák, képmás, megjelenítő, megtestesülés, netarc, netprofi, profilkép, világhálarc, webarc*

bluetooth (9 670 000), **blútusz** (213): *adattovábbító, brutusz, dróttalanság, dzsedikapcsi, kékfog, kékháló, légkapocs, lidérc, telefog*

chat (9 950 000), **cset** (132 000): *beszélj, csetelés, csevegés, csevegő, géppofázás, hálócsevej, virtuális beszélgetés*

clickbait (44 000), **klikbét** (29): *beszédítő, bóklászfogó, bökcáli, böngészőhalász, böngészvadász, címhír, csalínk, egérfogó hivatkozás, hiénalínk, honlapdekoltázs, horogablak, kacáli, kakukktójáskatt, kattakna, kattcsáli, kattcsapda, kattfogó, katticsáli, kattintáscsalogató, kattintásvadász, kattvadászat, klikkcsáli, klikkcsapda, légyapírkatt, mágnestartalom, netlasszó, szirénhivatkozás, szirénlap*

e-mail (62 100 000), **ímél** (118 000): *bitlevél, dejevél, deléj, delejcs, deleje, delejél, delejes levél, delejlevél, delejvél, d-levél, drótgálamb, drótlevél, drótposta, égi posta, égposta, elek, elektrolevél, elektromos levél, elektronikus levél, elevé, elevél, e-levél, é-levél, elevér, ellevél, eme, emél, emele, emeled, emény,*

- emigy, emíj, emik, emil, emilió, emity, emma, emmel, emmevél, enteres, epista, éterküldemény, éterlevél, evél, ewél, ezenet, fénylevél, fényposta, géplevél, gyorslevél, gyorsony, hálólevél, hálóröppen, ígalamb, í-levél, ilevőc, illevél, ime, imele, imi, imike, immel, immus, ira, irma, írmál, írmél, írmély, írnyé, iroma, iromél, ironya, ivél, izibeny, kattony, képlevél, köbükilevél, légirat, léglevél, legot, lemél, lémi, lemme, levele, levill, madzagposta, méjes, mél, méle, méli, mélli, mil, mile, netvél, nyombany, okoslevél, pillány, posttalan, pöstyé, pötyörge, részfejlesztés, ripszropsz, rögtöny, rögvestlevél, röpecs, röpi, röpitme, röplevél, röpögy, sebes, sebi, sebtébeny, sürgöny, szigony, tüstél, tüsteny, úrlevél, üzennet, vépé, vilevél, villámlevél, villámposta, villámröp, villanlevél, villány, villanycsomag, villanyküldemény, villanylevél, villanyposta, ville, villevél, villó, villü, vimél, vivegy, vively, viveny*
- file** (8 130 000), **fájl** (5 970 000): *adatállomány, adatok, akta, állomány, állománynév, bitlap, darab, dolgozat, fájl, fal, filcse, filé, füzet, iktatvány, irány, irat, munka, tok*
- GPS**: *arra menny, e-térkép, földi helymeghatározó rendszer, har (helyazonosító rendszer), helymeghatározó, iránygép, mnb (műholdas navigációs berendezés), navigátor, tájékoztatógép, villanytérkép*
- hacker** (1 210 000), **hekker** (65 200): *adatrabló, besurranó, bittörő, bootonálló, e-betörő, e-mackós, feltörő, hálóbáló, hálókáló, illegális információgyűjtő, infótör, kiberbűnöző, kiberharamia, kiberlator, kiberrabló, kiberzsivány, kódtörő, nettör; piszka, r@blonc, rendszerfeltörő, szájbegyerek, törönc, villanybetyár, webmetsző*
- hardware** (1 580 000), **hardver** (4 880 000): *csontmű, gépeny, gépmű, géptest, hordó, kemély, számíték, számítógép-felépítmény, vas, vázmű*
- hotspot** (395 000), **hotszpot** (32): *csathely, csatlakozási pont, elérési pont, gyorskapcsolat, gyorspont, hálókápcstér, hálókápu, hálópont, internetállomás, jelhely, kapcsolatpont, kapocshely, netpont*
- influencer** (563 000), **influenszer** (450 000): *befolyász, hangadó, hatásgyakorló, hatásvadász, mintaadó, példaképez, példász, véleményvezér, videószónok*
- like-ol** (4460), **lájkol** (80 700): *bír, díjaz, kalaplenget, kedvel, kedvencel, kedvencesít, kedvencez, kedvjelez, szeretetteljesíthetőségesít, teccel, tetszez, tetszikel, tetszikez, tetszjelez*
- laptop** (10 100 000) **leptop** (22 900): *csukkantós, hordozható számítógép, lapgép, lapitapi, lapos, lapsi, ölgép, öltető, táskagép*
- link**: *átkapcs, átkapocs, célhely, címlánc, dobbantó, e-ösvény, hírpapent, hivatkozás, hivatkozomány, internetösvény, kapcsolat, kapcsolatpont, klikkencs, pattintás, ugracs, ugrató, ugrony, ugrópont*
- notebook** (5 690 000), **nótbuk** (360): *noteszgép, noti, okostáska, zsebszámítógép*

pendrive (1 750 000), **pendrájv** (6850): *adatbatyu, adatbot, adatcerka, adatesat, adaték, adatfityó, adatfityi, adathasáb, adathordár, adathordó, adathordozó, adatkulcs, adatkulcsjár, adatpoggyász, adatpöcök, adatrudi, adatsérpa, adatsíp, adatszิปacs, adatszิปka, adatszívacs, adattár, adattárca, adattároló, adattározó, adattaxi, adattok, adattoll, adatzseb, adattyú, agybatyu, agyszopacs, agyitalicska, aktahordár, aktahordozó, babszemtár, bájtok, batyuka, bedugható agyrudacska, betoll, bitbatár, bitbogár, bitbot, bitdominó, bittarisznya, botmemória, bottár, böktár, bütyök, cerka, certár, ceruzamemória, ceruzatár, cumi, csoki, csutka, digitok, digitoll, dugacs, dugancs, dugany, dugiluki, dugitár, dugla, dugóka, dugomány, dugtár, e-ceruza, e-flaska, elektroszatyor, emlékörző, e-notesz, eszementokja, e-tár, e-téka, e-toll, fájlartó, fityi, gépdugó, gyorstár, hajtika, hangyabögyörő, hasábmemória, hordár, hordtár, hurcika, hüvelyktár, infotár, ízébizé, jeltár, kisagy, könnyű adattároló → kat, kulcsjár, kütyü, maroktár, memóka, memóriakulcs, memoriapálcika, memórúd, memo-toll, memtok, miniadattár, minikuki, minimeghajtó, motár (mobil adattár), nudli, palágy, pálcátár, péde, pendelypender, penderítő, pendi, pendike, pendri, pennahajtány, petár, petráj, pidu, pilicka, pinyó, pióca, pöcök, pöcsdrájv, pödördrájv, pöndi, pötyösz, pucúr, rögzí, röpítár, számzsák, szipacs, szmtok, szúnyog, táltosfog, talyutár, tárbusz, tárcerka, táriron, tárka, tárkulcs, társzeg, társzívó, tártű, tetű, tokoska, tollacs, tollhajtó, tollhordó, tollmeghajtó, tolltár, tolltartó, töltény, töltőtök, tudatkulcs, túratár, tücsökpöcs, túpolc, tútár, USB-ceruza, USB-kulacs, USB-kulcs, USB-s tárka, vakuhajtás, villámtár, zsebadattároló, zsebemle, zsebfuvaros, zsebmeghajtó, zsebmemória, zsebpöcök, zsebtár, zsebtárhely, zsebvincseszter*

QR-kód: *2D árujegy, 2D azonosító, árurendszám, e-címke, elektronikus árcédula, képkód, kockakód, kukkerkód, mozaikkód, négyzetárjel, négyzetjel, négyzetkód, négyzetleltárkód, négyzetvonalkód, rácskód*

router (2 400 000), **rúter** (6660): *hálózati útválasztó, ruttyantó, terelő*

smiley (614 000), **szmájli** (38 900): *csíz, emotikon, érzelmjel, érzentyű, érzikon, érzjel, hangulatjel, hisztikon, kacifej, mosipofi, mosoly, mosolygi, mosolygó, mosolyjel, mosolyka, mosolykód, pofacs, pofika, somoly, vigyó, vigyora, vigyori, vigyorka*

spam (9 490 000), **szpem** (2850): *elektrofelesleg, gyem, gyomlevél, levélgyom, levélszemét, zaklatmány*

streaming (5 440 000), **sztríming** (361): *adatáram, árlás, élő közvetítés, hálóközvetítés, közlésfolyam, multimédia-átvitel, özőnítés*

scanner (967 000), **szkenner** (814 000): *átfotózó, lapbeolvasó, lapmásoló, lapoló, lapolvasó*

software (5 780 000), **szoftver** (7 020 000): *alkalmazáskészlet, eszközeg, észmű, gépprogram, gépvelő, gépvezérlő, jelmű, jelszer, kódmű, kódreteg,*

lágysz, lágymű, műszaki szellemi termék, parancsfüzet, puhálmány, puhály, rendutamű (rendezett utasításokból készített mű), számmű, számszellem, utaműrend (utasítások művi rendje), utasítássor, vasravaló

tablet: *cipelke, digitábla, képgép, lapcsa, lapgép, lapka, táblagép, tábla-PC, táblaszámítógép, tablet, taggép, tapicskolós gép, tapképernyőgép, tapogató számítógép, villanydeszka*

touchpad (233 000), **tácsped** (208): *érintőfelület, érintőlap, érintőpárna, lapegér, lapusz, similap, simogatony, tapicska, tapilap, tapipad, tapizda, tapusz (tapogató mouse)*

virtuális: *álvalós, csalódi, élelmes, képzeletbeli, képzetes, látlagos, látszólagos, lenneszerű, megéli, minthavolnás, műkép, telilátszó, tünemény, vélelmetes*

webdesigner (55 800), **webdizájner** (16 900): *arcuattervező, hálóformázó, honlapművész, honlaptervező, látványtervező, nettervező, webpók*

webshop: *á(l)ruház, e-áruház, e-bolt, hálóbolt, légbolt, netbolt, távbolt, vh-bolt (világháló), vilbolt (viláruház)*

wifi: *légháló, léginternet, rezgeny, térinternet, venha, vezeték nélküli hálózat, vezet*

Szakirodalom

- Balázs Géza 1996. Egy lehetséges magyar nyelvstratégia körvonalai. *Magyar Nyelvőr* 250–63.
- Balázs Géza 1999. A magyar nyelvművelés állapota. Tudománypolitikai áttekintés, javaslatok. (Tanulmány az MTA Magyar Nyelvi Bizottság felkérésére.) *Magyar Nyelvőr* 9–27.
- Balázs Géza 2002. Milyen a számítógépes szövegelés? *Számítástechnika* XVIII/44. 24–5.
- Balázs Géza 2009. Az informatika hatása a nyelvre. In: Bárdosi Vilmos (szerk.): *Quo vadis philologia temporum nostrorum? Korunk civilizációjának nyelvi képe.* Tinta Könyvkiadó. Budapest. 23–42.
- Balázs Géza 2023. *Az internet népe. Internet – társadalom – kultúra – nyelv. A kulturális és a tervezett evolúció határán.* Nemzeti Közszerológati Egyetem, Ludovika Egyetemi Kiadó. Budapest.
- Bódi Zoltán 2004. *A világháló nyelve. Internetezők és internetes nyelvhasználat a magyar társadalomban.* Gondolat Kiadó. Budapest.
- Bódi Zoltán 2011. Az írás és a beszéd viszonya az internetes interakcióban. *Magyar Nyelvőr* 286–94.
- Fábián Pál – Lőrincze Lajos 1999. *Nyelvművelés.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Feleki László 1978. A rajttól a röplabdáig. *Magyar Nyelvőr* 1–8.
- Medgyes Péter 2022. Az angol nyelv és a globalizáció. *Educatio* 31. 618–32.

- Minya Károly 2005. A magyaráítás motivációi és nehézségei. Emlékszám Lőrincze Lajos születésének 90. évfordulójára. *Magyar Nyelvőr* 47–53.
- Minya Károly 2011. Purizmus, magyaráítás és neologizmus. In: Pethő József (szerk.): *Mesterfüzet II.* Bessenyei György Könyvkiadó. Nyíregyháza. 107–19.
- Minya Károly 2022. A neologizmusok hálózatos rendszere. *Magyar Nyelvőr* 476–88.
- Molnos Angéla 1998. *Magyarító könyvecske. (A magyar nyelvvisztaújítás kis szójegyzéke.* Debrecen.
- Tolnai Vilmos 1929. *A nyelvújítás: a nyelvújítás elmélete és története.* Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.

Minya Károly

nyelvész, főiskolai tanár
Nyíregyházi Egyetem

Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

E-mail: minya.karoly@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2421-3580>

Baku Laura

magyar–ének-zene szakos hallgató
Nyíregyházi Egyetem

Abstract

MINYA, KÁROLY – BAKU, LAURA

EXPLANATIONS OF INFORMATION TECHNOLOGY TERMS AS NEOLOGISMS

The concept of 'word explanation' has been present in language use from the Middle Ages to the present day. Since 2009, any individual has been permitted to submit their proposed explanation for a foreign word on the Word Explainer (Szómagyaráító) website, which has been operating since that time. It is notable that IT terms feature prominently in the submitted explanations. The paper begins by outlining the history of the explanations, before examining 30 of these in detail. It explores the characteristics of these explanations and shows their relationship with neologisms. The study aims to address three key questions: firstly, what factors influence the phonetic transcription of primarily English-derived terms; secondly, to what extent the practice can be considered a trend; and thirdly, to what extent terms created through conscious word formation are permeating the vernacular.

Keywords: dictionary, IT terms, playful purism, neologism, phonetic transcription, word formation, szomagyarito.hu

CSEHY ZOLTÁN

AZ ÓMAGYAR MÁRIA-SIRALOM UTÓÉLETÉBŐL

RÁKOS SÁNDOR *HÓDOLAT AZ ÓMAGYAR MÁRIA-SIRALOMNAK* CÍMŰ VERSKOMPOZÍCIÓJA¹

Kivonat

A tanulmány Rákos Sándor *Hódolat az Ómagyar Mária-siralomnak* című verskompozícióját elemzi a kulturális emlékezet, a poétikai innovativitás, az intermedialis és a verstani aspektusok szemszögéből. A költői és a nyelvtörténeti olvasatok kreatív összjátékának kivételes példájával állunk szemben, mely asszociatív technikájának köszönhetően az összöveg értelmezésének lehetőségeit is bővítheti. Az első ismert magyar vers ihlető ereje a felfedezése óta mit sem változott az idők folyamán, a Rákos-vers is egy gazdag szövésű hagyománymintázat részének tekinthető. A vers különlegessége, hogy sokszor szakrális képi elemeket idéző formákba (kereszt, szentségtartó) rendezett variánsok tömkelegéből áll össze, és hogy az archaikus költemény gondolatisága mellett annak belső zenéjét, finom ritmikai megoldásait is játékba hozza.

Kulcsszavak: Ómagyar Mária-siralom, hatástörténet, modern magyar líra, retorikai és verstani analízis, intermedialitás

Az Ómagyar Mária-siralom irodalmunk felbecsülhetetlen értékű alkotása, az első magyar vers, méltán illeti szinte kultikus tisztelet, hiszen a középkori vallásosság nyelvi, zenei auráját hosszú ideig egyedül közvetíti. Több mint nyelvemlék, erőteljes költemény és gazdag ihletforrás is egyben. Gazdag hatástörténetének egyik kivételes darabja Rákos Sándor monumentális versciklusa, melynek elemzésére ez a tanulmány vállalkozik.

Rákos Sándor *Hódolat az Ómagyar Mária-siralomnak* című verskompozíciója 1984-ben a *Kortárs* című folyóirat hasábjain jelent meg (Rákos 1984: 1202–14), majd átkerült a *Többedmagam* című, jobbára átiratok, továbbírások vagy szerepjátszó verseket tartalmazó kötetbe (Rákos 1986: 9–20). Pomogáts Béla a kötetről írt kritikájában kiemeli, hogy Rákos „az Ómagyar Mária Siralom, Mikes Kelemen, Berzsenyi Dániel, a Shakespeare-t fordító Arany János, Szabó Lőrinc és továbbra is Berda József stílusának maszkja mögé rejti el, vagy éppen e költői maszkok által leplezi le s világítja meg telje-

¹ Az írást a Mező Tibor által szervezett *Ómagyar Mária-siralom 100* című irodalmi-zenei találkozó ihlette. Köszönet érte a szervezőknek!

sebben a versek költőjének igazabb arcvonásait” (Pomogáts 1986: 1143). Ezzel a maszkpoétikával a kötet egészének poétikáját értelmezve csak nagy vonalakban érthetünk egyet, hiszen a *Hódolat az Ómagyar Mária-siralomnak* nem maszkos költészet, legfeljebb ha úgy értjük, hogy Rákos ezúttal metaforikusan a filológusok, nyelvtörténészek, versértelmezők színes maszkjait próbálja fel, holott a maszk a kötet szinte összes többi költeményében megkonstruált arcként funkcionál, és a szerepjáték mellett sokszor kritikai és korrekciós jelleggel is bír (Krupp 2009: 108). Rákos költeménye és költészete az Umberto Eco-i nyitott mű poétikájával is rokonítható (Valachi 2009: 329). Rákos lírája széles skálát mutat a hangkölcsonzés, illetve a szereplíra terén is. Ez a skála az óceániai népek költészetétől kezdve Catullus versein át egészen a kortársakig, például a Berda József-imitációkig terjed (Polgár 2003:167–70).

Rákos *Hódolata* alapvetően hommage típusú költemény, ugyanakkor nemcsak a hagyomány újramondására tesz kísérletet, hanem a költeményt intermediális jelleggel kibillentí a hagyományos keretek közül. A művészetközi megközelítés elsősorban a vizualitás kiemelődésében ölt testet, de izgalmas akusztikus, zenei aspektusok is felbukkannak. A versciklus az Ómagyar Mária-siralom strófáinak száma szerint alakul, a szekvenciasorozat egyes elemei pedig virtuális szövegszentségtartókba kerülnek. Ezek a „szent” szövegek a Weöres Sándor *Három veréb hat szemmel* című antológiájában szereplő szövegváltozatot követik (Weöres 2010: 56–7), ez újabb allúzióréteggel gazdagítja a költeményt, de alapvetően befolyásolta is a szövegalkatást (Kőhádi 1986: 122). Egy-egy szövegrészről különféle olvasatok vesznek körül jobbára kereszt alakban: ezek egy része lényegében laza parafrázis, egy része mai átírat, egy része szinte fordításnak hat, egy része pedig elrugaszkodottabb variáns vagy modern értelmezés. A kompozíció őriz valamiféle jegyzetfüzet jelleget is: a variánsok önmagukban is életképes szövegek, de összhatásuk egy értelemkereső hipernarratívát is létrehoz, ugyanis az olvasó folyamatosan egymáshoz hasonlítgatja, méricskéli a sorjázó strófákat, mintha a legmegfelelőbbet, a leg-hitelesebb, a legköltőibb variációt keresné, ugyanakkor fokozatosan ráébred, hogy egyik strófa sem a helyettesítés szándékával keletkezett, hanem épphogy párbeszédkészségüknek köszönhetően együtt adnak ki egy lehetséges értelmezői stratégiát, melynek alaptulajdonsága a polifónia.

Ami pedig a szöveg nyelvtörténeti értelmezését illeti, kiemelten fontos a Weöres-féle gyűjtemény magyarázó szójegyzéke (Weöres 2010: 59), mely a lazább költői asszociativitás mellett a Rákos-vers variánsainak is értelmezési irányt szabott. Angyalosi Gergely nagyon pontos meglátása szerint Rákos „szövegváltozatai között ott találjuk a nyelvtörténészek szerint legvalószínűbb értelmezéseket, de a mostani nyelvérzékünk sugallta szándékolt félrehallásokat is” (Angyalosi 1986: 36).

A siralom első strófáját tizenhat új szöveg veszi körbe egy talpas, kereszt alakú szentségtartó formájában, de a négy talpstrófa akár hegyként is értelmezhető. A variációs strófamennyiség a ciklusban nem mutat szabályos tendenciát, sem látványos szimmetriát, bár egy szimmetrikus dramaturgiai csomópont így is kialakul: 16–16–6–5–0–5–5–7–6–13–9–7. A strófák sora-
inak száma ugyancsak változó, de az azonos sorszámmal rendelkező strófá-
kat a szerző a képi szimmetria kívánalmaihoz igazította. Ha megvizsgáljuk
a strófavariációkat, az első versszak köré szerveződő versszakok zöme for-
dításszerűen modern strófa, pl.: „nem tudtam sírásról / búról sápadásról /
s jaj most sírok szenvedek”, ugyanez új allúziókat keltve is megjelenik:
„voltam sírás-tudatlan / jajgatok fájdalomban / jaj búval esenkedem.”
A „siralom tudatlan” a „sírás-tudatlan” remek megfeleltetése, az esenkedik
meglehetősen speciális ötlet, hiszen ez a szó elsősorban az erős óhajtást,
a kicsikarni vágyást fejezi ki. Az esengéssel vagy az epekedéssel teremtett
kapcsolat különös tónust kölcsönöz a harmadik sornak. A harmadik vari-
áns az asszociatív teret újra energiával tölti fel, és a szöveget litániaszerű,
kombinatorikus zenei szerkezetté alakítja: „jaj én siralom-tudatlan / sírok
jajgatok esedezem / búval sorvadok epedezem.” A szepegek és a süppedek
nyelvészeti olvasatok variábilisan tűnnek fel a szimmetrikus szövegoldal-
on is, de az alapértelmezés mindenképpen a Weöres-antológiában szereplő „si-
ralomba süppedek” értelmezés (Weöres 2010: 59) pl.: „nem tudtam a sírást
/ jaj beh megtanultam / buba süppedt magamban”, „nem-tudtam-siralom /
jajjal tanulgatom / búval-bajjal senyvedek”, illetve: „siralmat nem tudtam /
jaj már megtanultam / epedni sorvadni búval.” A. Molnár Ferenc összefog-
lalja a korábbi nyelvészeti olvasatokat és értelmezéseket, melyek a *syrolmol*
sepedyk fordulat második elemét a sopánkodik (Gragger), a sápad (Szinyei,
Négyesy), a sóhajtozik (Bárczi), a süpped (Pais) és szepeg (Mészöly) igé-
hez kötik. A. Molnár ehhez illeszti bravúros megoldását, a sebhed igealakot
(A. Molnár 2005: 85–6). Rákos ezek közül több értelmezést is felhasznál:

sápad (Szinyei, Négyesy):

„tanulom a sápadást”

„búról sápadásról”

süpped (Pais):

„buba süppedt magamban”

A legtöbb esetben azonban a *sepedyk* szót asszociatív és intuitív módon he-
lyettesíti, mintegy mellőzve a nyelvtörténeti rekonstrukció igényét, pl.: „jaj-
gatok fájdalomban”, „sírok jajgatok esedezem”, „siralommal sírok”, „sírától
fulladtan” stb. A „búval-bajjal senyvedek” fordulat hangzáseffektusai szinte

az akusztikus fordítás irányába viszik el a költői hangzást. Rákos poétikai-nyelvi megfontolásait fürkészve Rónay László nála is felfedezi a nyelvvel, a nyelvért való küzdelem motívumát, melyet a maivá olvasás eljárás technikájával kapcsol össze: „Ott érezni szavaiban, soraiban azt a küzdelmet, melyet a hajdani poéta vívhatott a nyelvvel, hogy abban otthonossá tegye a bibliai szövegeket, jelképeket és mondanivalót, s mintha azt akarná igazolni nagyszerű kísérletével, hogy ezeknek a ma embere számára is vannak meghódítandó elemei, az életvitel mikéntjét esetleg szabályozó jellegzetességei” (Rónay 1986: 157).

A rímegoldások plasztikussá válnak: Rákos az *xaa* sémát használja a leggyakrabban, de akad *aax* változat is, a szótagszámok ugyancsak változékonyak.

A variánsstrófák mellett több olyan is akad, amely elsősorban a sírás okára fókuszálva enyhén elrugaszkodik a témától: „alítám alítatlan / hulltát gyümölcsmennek / szakadtát méhemnek.” A szakrális Mária-üdvözlés szavai beleszivárognak a passiótörténetbe, miközben Rákos az archaikumot stiláris megfontolásból újratermeli. A párhuzamosságok, az izokolonok olyan hatást keltenek, mely a forrás retorikai analízisére irányítják az ösztönös figyelmet. Egyedi hatást keltenek a hasonló alakú szavakkal űzött zenei játékok (esenedem, esedezem, epedezem, vagy: jajjal, búval-bajjaj, búval-jajjal, búval), melyek a variációk összeolvasásakor szinte leképezik a nyelv anyagát mozgó költői fantázia mozgását. Ennél is nyilvánvalóbbak az analógialáncolatok, pl.: nem tudtam a sírást, nem tudtam sírásról, nem tudtam siralmat, nem tudtam siralomról, nem-tudtam-siralom, siralmat nem tudtam, sírásban tudatlan, jaj én siralom-tudatlan, tudatlan a sírást (tanulom), melyek finoman modulált zeneiséget eredményeznek. A talpstrófák négyesorosai sajátosan strukturáltak:

„siralom siralom	3//3
hogy nem ismertelek	2//4
jaj beh ismerlek már	2// 4
búval azok senyvedek”	4 //3

A felhasznált siralomstrófa ugyancsak tartalmaz heteseket és egy hatost is. A másik, szimmetrikus talpstrófa ritmikája azonban a zárlatában teljesen átalakul:

„nem láttam nem hallottam	4//3a
mitől léssen siralmam	4//3a
jaj látom már és hallom	4//3
csengek sorvadok epedezem búval”	5//6

Az első három sorban a magyar strófa jambusai is visszacsengenek. Az Ómagyar Mária-siralom időmértékes olvasatai az utóbbi időben kerültek erőteljesebb fókuszba (Mező 2022: 499–516, Mező 2021: 108–17).

A második strófa alkotja a legbonyolultabb vizuális formát, a kereszt alak helyén a szentségtartó alakzata mutatkozik. A kombinatorikus játék itt fel erősödik, az első hat strófa szinte minimális mértékben módosul:

„választ világotmól

elszakít *fiamtól*

édes örömetmól

választ világotmól

erővel *fiamtól*

édes örömetmól

választ világotmól

erőszak *fiamtól*

édes örömetmól

választ világotmól

csúfosan *fiamtól*

édes örömetmól

világotmól zsidó

választ el és bitó

édes örömetmól

elválaszt a kereszt

zsidó te tetted ezt

édes örömemmel”

Az első négy strófa teljes izokolonazonosságot mutat, metrikai értelemben szinte képletversként értelmezhetők, hiszen apróbb módosításokkal szinte valamennyi megfelel a szavak szintjén a következő sémának: A (választ) B (világotmól) X C (fiamtól) D (édes) E (örömetmól), mely képletben pusztán az X pozíciója variábilis, a többi kötött. Az utolsó két strófa szimmetrikus elhelyezése verstani analógiák mentén is indokolt, ezek a strófák aax rímelésűek, és a kombinatorikus ismétlődések száma is átalakul. A strófák viszonya eltérő: XABXXCD és BXXAXXXCD. Az elemhalmazok metszete öt szó helyett mindössze három szóra korlátozódik, és azok sorrendje is részben megváltozik. Ez a kombinatorikus játék alapvető jellegzetessége a teljes ciklusnak. A láncolatok itt is meglehetősen kombinatorikusak: a zsidó szó helyén az erőszak vagy az erővel, esetleg a csúfosan szerepel, majd pedig a „Heródesnek sarja”, illetve vele szimmetrikusan a „Heródesnek fattya” fordulat, ugyanakkor a vádstrófa utolsó variánsában a vádretorikát a markáns rím is megerősíti, ahogy a szabályos felező hatosok is kihangosítják. A szöveggyűrűzés azonban folytatódik, az értelemtulajdonítás egyre inkább kitágul, a szemantikai lehetőségek és a poétikai kapcsolódások száma megsokszorozódik, pl.: „*választ* világ válassz / karddal vagy keresztrel / gyűlölettel vagy szeretettel.” A válasz igei és főnévi jelentéslehetőségei poétikailag izgalmas lebegést adnak a szövegnek. A félreértés költői erőre emelkedik, és újragenerálja a versdramaturgiát:

„választ világotmól
 vártam a fiamtól
 látom a keresztet
 és a megfeszített
 néz le onnan válaszul”.

A harmadik kompozíció kicsinyítő alakzatai (Rákosnál: uradom, fiadom) a költeményben olykor megőrződve modernizálódnak (uracskám, fiacskám, kicsi fiam, kisfiam), máskor viszont felnagyítódnak (nagyuram, fiamuram, Uraság, Egy-Atya-Fiúság, egy-uram). A kedveskedés alakzatait Rákos az amplifikáció több hatáseffektusával tölti fel, a félelemkeltés, a csodálat és a megnyugtató sorsszerűség effektusaival ruházza fel. A *kyniuhhad* értelmezése a kinyújtás igealakban ölt testet, ez Weöres szójegyzékével is egybevág, de a Négyesy-féle *könnyühed* variáns (A. Molnár 2005: 97) is megidéződik kissé elmosódottabban, meglehetősen asszociatív módon: „vedd le róla ezt a kínt”, „bű-bajját hessegeds el”.

A negyedik verskereszt mindössze öt variánsból áll, melyek inkább szinonimikusan, szokatlan közelségben maradnak, s így a vers litániaszerű zeneiségét erősítik fel. Rónay László nagyon pontosan érzékelt, hogy a költemény egésze „voltaképp zenei formát, a variációt teszi költőivé” (Rónay 1986: 157).

Az ötödik egység a mű drámai csomópontja: itt az Ómagyar Mária-siralom legismertebb strófája szerepel minden szövegkommentár nélkül, ugyanakkor a szóhatárokon keresztjelekkel telehintve. A „világ világa / virágnak virága / keserűen kíntatol / vas szegekkel veretől” szövegváltozat maga válik vizuális vesztőhellyé. Rákos elhagyja a központosítást, és a helyére a szenvedés, a gyötrelém keresztjeit iktatja, a grammatikai értelem helyére a szétbomló, meggyötört szöveget. A filológia a locus desperatusok, a reménytelen helyek, a megoldhatatlan szövegromlások helyén alkalmazza a *crux philologorum*nak is nevezett jelet, mely ugyancsak fokozza a vizuális üzenet telítettségét. A költemény folytatása már a korábbi technikát folytatja, a hatodik tábla szövege ugyancsak gazdag asszociatív megoldásokban, pl. a „szégyenül szépséged” sor variánsaként azonnal az első szó olvasatának kettőssége jelenik meg: „szégyenülsz szégyenülsz”.

A hetedik tábla vizuálisan teljesen szimmetrikus a hatodikkal és a negyedikkel, verstechnikája is hasonlóan mondható variánsjáték ötletes átívelésekkel és egzakt vagy asszociatív értelmezésajánlatokkal. Minden strófa mindhárom esetben egy kiemelt szóval kezdődik (4: szemem, 6: jaj, 7: siralmam). A „törtetik kiül” fordulat értelmezési hálózata különösen izgalmas, A. Molnár végül az íráshiba után korigált, láttatik, mutatkozik jelentésű

„tettetik kívül” változatot fogadja el. A fordulat értelmezésében filológiai ajánlatok egész sora áll a rendelkezésünkre, melyeket A. Molnár Ferenc foglalt össze a legszemléletesebben (A. Molnár 2005: 106–11), Rákos olykor a vers írásának idején érvényesnek ható megoldásokkal is él, de saját asszociatív megoldásokkal is előhozakodik, pl.: „siralmam és fohászatom / töretik kívül” vagy „sírván is fohászokodom / törhetetlenül.” Az A. Molnár-féle variáns erős vizualitása mintha költői előérzetként Rákosnál is felbukkanna: „síró esedezésem / könnye gyűl kívül”, de a weöresi szójegyzék a „terjed” értelmet javasolja a Benkő-féle értelmezés nyomán.

A nyolcadik keresztverstalapzat a szimmetriák és a chiazmusok technikáival élve hoz létre szövegkonstrukciókat: a „meghalni halál vigy” sor például a chiazmus logikája szerint ismétlődik meg „vigy halál meghalni” formában, a strófa harmadik sorában pedig az „Úr ő maradjon” sor ismétlődik meg „maradjon ő az úr” alakban. A tükörszerkezetek különféle mechanizmusai a Rákos-szöveg poétikailag innovatív gesztusait gerjesztik (Kristó Nagy 1986: 10), olykor mintha a dodekafón zene egyes eljárás technikáit észlelnék.

A kilencedik szakasz minden strófája az „ó igaz Simeonnak” sorral kezdődik, akárcsak az ősvers. A kilencedik tábla zenei variációgyűjteménynek hat, a kereszt alak itt a legtökéletesebb: szerkezetében a harmadik táblával rokon, itt azonban a szöveg-szimmetriák megbomlanak.

A tizedik tábla sokkal inkább a szentségtartó vizualitását erősíti fel. E szakasz egyik központi értelmezési problémája a „valállal” szó értelmezhetősége. A. Molnár Ferenc arra a következtetésre jutott, hogy a rejtélyes ualallal szó a létigével összefüggésben „élettel, életben maradvá” jelentést nyer, a van és az él ugyanis szinonimaként viselkedik (A. Molnár 2005: 114–5). A valál szó Rákos szövegében tobzódni kezd a variánsokban: a létezésre utaló jelentés a domináns („ki csak valál”, „ki vagy *vala* már”, „a *van*-tól árván”, „nem mondvá *valál*-t”, „jaj a *valá*-tól”), a valállal a halállal szó ellentétéként hangsúlyosan is megjelenik, mégpedig tagadó szerkezetben („de nem halállal”), vagy egyszerűen a bonyolult fordulat egyszerűsödik („de nem így de nem így”).

A tizenegyedik tábla talpas keresztet formáz, a négysoros összerakott olykor ötsoros variációk veszik körbe. Az igenevekben bravúrosan elbeszéli passiótörténet („fogva húztozva öklelve / kötve ölköd”) olykor széttagozódik: „ne fogd ne húzd ne kötözd meg / halálra őt mért csigázod”, olykor teljesen más szöveggel helyettesítődik: „jaj neked aki fogva tartod / magad is megölköd vele.” A zsidó szó analóg láncolata itt is gazdag: ebbe a láncolatba lép be a bíró, a hazug pör, a törvényszegő, a legtöbbször az ítélkezés törvénytelenységét hangsúlyozva („törvényt tészel törvénytelen”, „bármit téssz is törvénytelen”).

Az utolsó talpas kereszt a kínszenvedésének átvállalását veti fel, majd a közös halál lehetőségét. A költemény vizuálisan a nyolcadik kompozícióval

alkot részleges hasonlóságot. A kereszt itt is nagyon finom elmozdulásokat tartalmazó variációhalmazokból áll, különlegesnek hat például Jézus megnevezése („halhassak Jézusomért”), illetve a vele szembenállók gyilkosokhoz való könyörgés („gyilkosok kegyöggyenek”).

„Stílus primitív, de megmunkálása raffinált, mint akárhány középkori ötvös-remekmű” – írta a versről Weöres Sándor (Weöres 2010: 58). Talán épp ez az ötvöshasonlat ihlette meg Rákost a bámulatosan dekoratív verskeresztek, versszentségtartók, verstáblák megalkotására. Korsós Bálintot idézve nemcsak az ősvers szépségeinek vonzerejét, de Rákos költeményének pulzáló, megőrizve modernesülő jellegét is világosabban láthatjuk: „*A Hódolat* a magyar líra nyitódarabja köré von dicsfényt az ősi, tömör, azóta néhol homályos értelmű nyelvi szerkezetek és a különböző szóolvasatok csillagszóró-sziporkáival. Mintha a műfordító műhelyszilánkjeival, azt köré rakva rajzalnánk ki a számunkra enigmatikus, idegen és mégis ősképeiben legbelül ismert nyelvi objektum körvonalait. Feltárulnak így a tektonikus mozgás következtében összezsúszott rétegek; a fiát vesztett anya sikolyától a középkor megváltásgyőzelmet méltósággal sugárzó *Stabat Mater*én át napjaink vesdonorként önnön testéből fia életéért áldozó, önmagát a halálnak inkább felkínáló anyapelikánjáig. Láthatóvá válik a fundamentum és ami ezt továbbépítette. Rákos tiszteletadása a legújabb oromdész a kis kápolna be nem fejezhető tetőzetén” (Korsós 1987: 80).

Szakirodalom

- A. Molnár Ferenc 2005. *A legkorábbi magyar szövegelemek (Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia)*. A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara. Debrecen.
- Angyalosi Gergely 1986. Rákos Sándor: Többedmagam. *Kritika* 15: 36.
- Korsós Bálint 1987. Rákos Sándor útítársai (Többedmagam – Táncol a hullámsapkás tenger). *Alföld* 38: 79–80.
- Kőháti Zsolt 1986. A legbensőbb szülőházában. *Új Írás* 26: 122–4.
- Kristó Nagy István 1986. Sokára Rákos. *Élet és Irodalom* 30, 18: 10.
- Krupp József 2009. Az arc és az én. *Parnasszus* 15: 107–3.
- Mező Tibor 2021. *Az Ómagyar Mária-siralom szövegekönyve*. Novum Pro. Debrecen.
- Mező Tibor 2022. Fonológia és metrika találkozása az Ómagyar Mária-siralomban. *Magyar Nyelvőr* 499–516. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2022.4.499>
- Polgár Anikó 2003. *Catullus noster. Catullus-olvasatok a 20. századi magyar költészetben*. Kalligram Kiadó. Pozsony.
- Pomogáts Béla 1986. Társasmonológ (Rákos Sándor: Többedmagam). *Jelenkor* 29: 1143–4.

- Rákos Sándor 1984. Hódolat az Ómagyar Mária-siralomnak. *Kortárs* 28: 1202–14.
Rákos Sándor 1986. *Többedmagam*. Magvető Könyvkiadó. Budapest.
Rónay László 1986. Rákos Sándor: *Többedmagam*. *Kortárs* 30: 157–9.
Valachi Anna 2009. *Csigavonalban a Parnasszusra. Rákos Sándor földi poklai és táguló költői világa*. Argumentum Kiadó. Budapest.
Weöres Sándor 2010. *Három veréb hat szemmel I*. Helikon Kiadó. Budapest.

Csehy Zoltán

egyetemi docens

Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Kar

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

Pozsony

E-mail: zoltan.csehy@uniba.sk

<https://orcid.org/0000-0002-9514-1636>

Abstract

CSEHY, ZOLTÁN

FROM THE AFTERLIFE OF THE OLD HUNGARIAN LAMENT OF MARY

A POETIC COMPOSITION BY SÁNDOR RÁKOS ENTITLED HOMAGE TO THE OLD HUNGARIAN LAMENT OF MARY

The paper analyses Sándor Rákos' poetic composition *Homage to the Old Hungarian Lament of Mary* from the perspectives of cultural memory, poetic innovation, intermedial and poetic aspects. We are confronted with an exceptional example of a creative interplay of poetic and linguistic readings, which, thanks to its associative technique, can also expand the possibilities of interpretation of the historical text. The inspirational power of the first known Hungarian poem has not changed over time since its discovery, and the Rákos poem can be seen as part of a richly woven pattern of tradition. The poem's special feature is that it is composed of a multitude of variants, often arranged in forms that evoke sacral imagery (cross, reliquary), and that it brings into play the inner music and subtle rhythmic solutions of the archaic poem alongside its thoughtfulness.

Keywords: Old Hungarian Lament of Mary, history of influence, modern Hungarian lyrics, rhetorical and stylistic analysis, intermediality

KLEIN ÁGNES – MÁRKUS ÉVA

MONDÓKÁK ÉS DALOK A NYELVELSAJÁTÍTÁSBAN¹

Kivonat

A gyermekek nyelvelsajátítását meghatározza az a tény is, hogy a felnőttek milyen mértékben kínálnak nekik irodalmi élményt kora gyermekkorban. Mennyire van a szülőknek, nagyszülőknek kedvük és idejük mondókázni és énekelni velük. Egyáltalán beszélhetünk-e ma még – amikor túlnyomóan a szűkebb értelemben vett családok jelentik az együttélés alapvető formáját, amikor megszűntek a közös játékok szomszédok és rokonok között, mert a hagyományos közösségek már nem léteznek – olyan környezetről, ami alapja lehetne a mondókák és dalok átadásának? További nehezítő körülmény, hogy a technikai feltételek ma már lehetővé teszik azt, hogy a gyermek szülő nélkül is jól el tudja magát foglalni. Különösen nehéz helyzet, ha a mondókák és dalok nyelve egy olyan kisebbségi/nemzetiségi nyelv vagy nyelvváltozat, amely a második világháború vége óta visszaszorulóban van. Jelen tanulmányunkban bemutatjuk, hogy a magyarországi német nemzetiségi óvodákban a szülők milyen mértékben ismernek német nyelvű mondókákat, illetve hogy ezek közül melyeket örökítették tovább gyermeküknek, különös tekintettel ezek nyelvjárási változataira.

Kulcsszavak: nyelvelsajítás, mondóka, óvoda, német nemzetiség

Mondókák a nyelvelsajátítás szolgálatában

A gyermekirodalom a felnőtteknek szánt irodalomhoz hasonlóan a líra és epika műfajára osztható. A gyermekvers lírai műfaj, a gyermekköltészet eredete az őskorba nyúlik vissza. Ma is az anyák közvetítik a gyermekek első lírai élményeit mondókák formájában, amelyek a gyermek mindennapjait kísérik, és látják el a helyzeteket, tevékenységeket szavakkal, adnak nevet a tárgyakkal, jelenségeknek. Hans Magnus Enzensberger (1961, idézi Raecke–Blume–Raidt 2008: 10–1) szavaival: „ez ma az egyetlen poetikai forma, amelynek közvetlen haszna nem szorul magyarázatra. Szükség van rá. Minden felfedezetlen: a saját arc, a saját ujjak, az állatok, az évszakok, az időjárás, a foglalkozások. A mondóka segítséget nyújt ahhoz, hogy a gyermek ebben a világban eligazodjon, és irányítani tudja. Evés és elalvás, beszéd és kérdés, járás és számolás, hintázás és játszás, mindez a tevékenység művészet, amit a mondóka művészien közvetít.” Olyan alapvető, ősi kommunikáció részesei ezek által, amelyben együtt jelentkeznek a zenei,

¹ A kutatást az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány (OMAA) támogatta.

vizuális, de fellelhetőek a taktilis, oszmatikus és olfaktorikus jegyek is (Balázs 2021a: 91; 2021b: 256–7, 2022: 131–41).

A gyermek élvezi a ritmust, a játékot, a szülő közelségét, a meghitt együttlétet. Óvodáskorban, sőt korábban is már nemcsak mondókahallgató, hanem mondókamondogató is a gyermek, aki a ritmus öröme mellett kezdi felfedezni a szöveg értelmét is. A kisgyermek első irodalmi élményei a dajkarímek, amelyek altatnak vagy ellenkezőleg: játékra buzdítanak, tapsal fejlesztve a ritmusérzéklet, esetenként hangutánzó szavakkal. A mondókák elkísérik a kicsiket a születésüktől kezdve, miközben a hintázást, ringatást, futást, ugrálást nyelvileg kísérik. A gyermekek és felnőttek interakciója nyomán már iskoláskor előtt egy nyelvi játékkészlet alakulhat ki, olyan formán, hogy a különböző hétköznapi szituációkat kísérik a szülők dalokkal, mondókákkal. Gondoljunk az étkezésre: Egyet az anyának, egyet az apának, míg minden kedves családtag kedvében járva üres a gyermek tányérja. A tenyér-simogatók mondogatása nyomán megelevenednek az ujjacsokák, és külön-külön szerepet kapnak. A simogatók során a gyermek megismerkedik saját testével, de lehetőséget adnak akár a höcöggetők vagy más néven lovagoltatók mint klasszikus ölbéli játékok a szülővel, nagyszülővel való együttlétre.

A már beszélni tudó gyermek lelkesen ismételteti a környezetében élő állatokról, a különböző természeti jelenségekről szóló versikéket, nevet adva ezeknek. Egy játék kezdetének nélkülözhetetlen kellékei a kiszámolók, amelyek kezdődhetnek számokkal vagy személyes névmásokkal, felidézhetnek képeket, de éppen lehetnek „értelmetlenek” teljesen halandzsa szöveggel, vagy előfordulhat bennük néhány jelentéshordozó szó is. A gyermekek a nyelvtörőket is kedvelik, amelyek között megtaláljuk az alliterációs és a szóismétlős verziókat is. A dalok, körjátékok szövege nemcsak játékra csábít, hanem fejleszti a szókinccset, összekapcsolva a mozgást a zenével és a beszéddel. Nagyobb gyermekek kedves játékait kísérik a mondókák, versikék vagy rímes kérdés-felelet szerepjátékok, akár a találós kérdések, barkácsolás, fogó, futó vagy bújócska során. De említhetjük a gyermekek közötti viták során az örök harag fogadásának mondókáit, a csúfolódókat és a saját tulajdon védelmére vagy éppen a csúfolódó gyerekek elleni védekezéshez segítséget nyújtó rigmusokat. A jeles napokhoz kapcsolódó köszöntők jórészt keresztény ünnepekhez kapcsolódnak, mint Mikulás, újév stb., de kötődhetnek a paraszti élet, az évkör jelentősebb eseményeihez is.

Általában elmondható, hogy a versek középpontjában állhat állat, természeti jelenség vagy egy gyermek stb., akivel a befogadó azonosulni képes. A mondókák felölelik a természeti és humanizált környezetet (növény- és állatvilágot, időjárást), a szocializációt, azaz a társadalomba való belenövést

(nyelvtanulás, számtani műveletek, társas viszonyok, játék, a felnőttvilág gyermeki leképezése). A gyermekmondókákból kirajzolódik egy bináris világkép: a természet és társadalom, valamint a gyermeklét és felnőttlét ellentéte (Balázs 2020: 222). A gyermekek sajátos szemüvegen keresztül nézik a világot, ez a sajátos nézőpont adja kreativitásukat, azt a látásmódot, ahogyan ők a világot látják. Ez képekben fejeződik ki, amely lehetővé teszi az állatok megszemélyesítését, a csodavárást, mindent, amitől a mű izgalmassá és egyedi alkotássá válik. Nem választottuk el a versikéket a daloktól, hiszen a szövegritmus mindegyik mondókában a dallamritmushoz igazodik, és eldönthetjük, hogy énekelve vagy elmondva adjuk elő. Szinte mindegyik mondókához találhatunk megfelelő dallamot. A mondókák zeneiségét is megalapozó ritmusosságnak élettani alapja van: valamilyen motorikus, azaz ütemesen visszatérő reflex, amely sokféle tevékenységnek a kiindulópontja (Balázs 2020: 221).

A fenti csoportosítás alapján elmondhatjuk, hogy a folyamat kezdetén a rövid, egyszerű mondókák állnak. Fokozatosan lesznek komplexebbek, hosszabbak, de azoknak a nyelvi játékoknak a száma is nő, amelyeket a gyermekek produkálnak vagy reprodukálnak.

Az iskoláskort megelőzően két irányból közelítenek a gyermekek a nyelv felé:

- A szituatív, cselekvés- és kommunikációorientált nyelvhasználat esetében a nyelv funkciója áll a fókuszban. A gyermek figyelmét és kognitív kapacitását a nyelvi tevékenység céljára irányítja, arra, hogy sikeres legyen a kommunikációja; az e célból mozgósított nyelvi eszközök nem annyira jelentősek számára.
- A nyelvvel való játékos találkozások során a gyermek figyelme magára a nyelvre irányul, annak elemeire és az elemek közti viszonyra. Ezekben a nyelvi cselekvésekben a gyermekek ősi kedve nyilvánul meg az ismétlések iránt, amit célszerű kiaknázni a nyelvelsajátítás céljából (Belke 2008: 215).

Elmondhatjuk, hogy mindkét út egyforma fontossággal bír a kompetens nyelvelsajátítás során. Ez utóbbi esetében különösen nagy hangsúlyt kap a pontos hangzóejtés. Ez, valamint a folyamatos lüktetés elősegítik a beszéd fejlődését, a szép kiejtést és a jól hangsúlyozott folyamatos beszéd technikájának elsajátítását (Forrai 2006). A líra a redukció, az ismétlés, a kontrasztok képzése által, meg természetesen a már említett dallam és ritmika eszközeinek segítségével olyan nyelvi mintát hoz létre, amely prózai szövegekben ebben a koncentrációban nincs meg. Éppen ezért ezek a nyelvi játékok se-

gítenek a nyelv jellemző mintáinak gyors elsajátításában (Belke 2007). Természetesen a kezdet kezdetén nem a szavak jelentését fejtik meg, sokkal inkább a beszélt nyelv dallama, fonotaktikája, intonációja, a hangmagasság ingadozása, a nyelv prozódiaja kerül feldolgozásra. Tehát a beszéd zenei jegei alapján képes a leendő anyanyelvét más nyelvektől megkülönböztetni azokon a zajokon és zörejeiken keresztül, amelyek az anyai szervezeten keresztül érkeznek hozzá. Megtanulja felismerni a nyelv dallamát és ritmusait, vagyis az intonációs kontúrokat és a stresszmintákat, amelyek mind az anyja hangjának, mind pedig az anyanyelvének a hangjait alkotják (Albin–Echols 1996 idézi Györkö–Klein 2018). A babák első gögicséléseikben előbb használnak zenei hangokat, előbb kommunikálnak zenei eszközökkel, s csak jóval később jelenik meg kezdetleges, monorém szóközpontú, még később a bírem mondatközpontú kommunikáció. Ebben a jelenségben Balázs Géza preformált, örökölt struktúrát lát, ami valószínűleg az egész emberi kommunikáció kialakulásának módját is jelzi (Balázs 2021a: 93).

Belke (2003: 46), aki német gyermekek ismereteit mérte a nyelvi játékok területén, megállapította, hogy nyolcéves korban ismerik a gyermekek a legtöbb nyelvi játékot, ami átlagban hat versikét jelent, míg tizenegy éves kortól, bár egyes játékokkal még gazdagodik a készletük, de ettől a kortól az érdeklődésük megcsappan irántuk. A nyelvi játékok az általános iskola alsó tagozatának végéig játszanak fontos szerepet, ami egyébként a nyelvsajátítás egyik legintenzívebb időszakával esik egybe. Ennek tudományos magyarázatát a következőkben fogjuk megtekinteni. A hatéves gyermek 14.000 passzív szó ismeretével rendelkezik. Carey (1978) számításai alapján egy gyermeknek 1,5 éves kora óta naponta kilenc szót kellene tanulnia ahhoz, hogy ezt a mennyiséget elérje. Mivel azonban az első 50 szó megszerzéséig hosszú hónapokra van szükség, olyan időszakra kell lennie, amikor a szókincs növekedésének mennyisége erőteljesen megemelkedik. Ezt az időszakot, ahogyan ezt már említettük, a 16. és 21. hónap közé tehetjük, amikor a gyermekek 20–80 szót már ismernek. A főnevek elsajátítása jellemző erre a korszakra (Dromi 1987; Goldfield–Reznick 1990). Bloom (1993) tanulmányában a gyermekek átlagosan 19,7 hónapos korukban érték el az 50 szó határát. Ez individuálisan tekintve a gyermekek 15 és 24 hónapos kora közé esett. Ezután következett be egy ugrásszerű szóelsajátítási fázis. Ennek alapján Bloom (2000) egy problémára irányítja a figyelmünket, amennyiben ez a szókincs napi eggyel növekedne, belefoglalva az említett időszak gyorsabb teljesítményét, egy gyermek 17 éves korára kb. 5.000 szót tanulna meg. Ez azonban a valóságban 60.000 szót tesz ki, azaz kell lennie egy második fázisnak, amikor a gyermekek hasonló intenzitással tanulnak szavakat. Egy másik kutatás (Anglin

1993) szerint a gyermekek hat- és nyolcéves koruk között naponta hat-hét új szót sajátítanak el, míg nyolc- és tízéves koruk között ez a szám körülbelül tizenkettőt tesz ki. Egy gyermek tízéves korára 40.000 szó birtokában van. Számoljunk utána, hogy akkor 17 éves korig szükség van még 20.000 további szó ismeretére, ami napi nyolc új szót jelent (Bloom 2000: 39–44). Ezek szerint az igazi szókinszrobbanás az általános iskola alsó tagozatának időszakára tehető. Ekkor már képesek biztonságosan olvasni, valamint több tárgy szakszavai is hozzájárulnak az elsajátítás felgyorsulásához. Ezeken túl a kisgyerekkor és az iskoláskor között kibontakozó kognitív képességeknek is alapvető szerepük van a nyelvi képességek fejlődésében (Garton–Pratt 1998). A szókinsz gyors gyarapodása mellett a mondatok megértésének fejlődése annak a készségnek kibontakozásával jár együtt, hogy a gyermekek egyre bonyolultabb eseményekről tudnak egyre hatékonyabban beszámolni.

A gyermekek nyelvelsajátítását a pedagógus meghatározó munkája mellett (ld. Trentinné Benkő [2015] munkáját a korai kétnyelvűség támogatására szolgáló pedagóguskompetenciákról) meghatározza az a tény is, hogy a felnőttek milyen mértékben kínálnak nekik irodalmi inputot kora gyermekkorban. Mennyire van a szülőknek, nagyszülőknek kedvük és idejük mondókázni és énekelni a kicsikkel. Klein Ágnes, Márkus Éva és Jörg Meier egy 2024-es felmérésükben magyarországi német és osztrák óvodákban vizsgálták a szülők körében azt, hogy milyen mértékben ismernek a gyermekek német nyelvű mondókákat, illetve hogy a gyermekek szülei ezek közül melyeket örökítették tovább.

Német nyelvjárások Magyarországon

Amennyiben különböző kulturális háttérrel rendelkező személyek, csoportok közötti találkozásból eredő kulturális és pszichológiai változások miatt egy másik kultúrával kerülnek kapcsolatba, akkor akkulturációról beszélhetünk (Berry 2003; Berry–Sam 2016). A magyarországi németek egy autochton kisebbség, amelynek többsége a 18. század folyamán települt be a török uralom alól felszabadított, elpusztított, lakatlan területekre, hogy azokat újjáépítse. Nehézségekkel folyamatosan szembesültek, a természet által okozottakat követték a gazdasági és társadalmi-politikai jellegűek. A magyarországi németek a kezdetben zárt falusi közösségek nyitásával fokozatosan integrálódtak, adaptálódtak a többségi magyar nemzethez. A magyarországi nemzeti kisebbségek nyelvmegtartását támogató tényezők a család homogenitása, az azonos nemzetiségű élettárs és a falusi élet voltak, amelyek lehetővé tették a német nyelvjárás használatát nemcsak a magánszférában, hanem 1945

előtt a közszférában is. A település egysége, az endogámia volt a legerősebb tényezője a nyelvmegőrzésnek, de ez a második világháború után elégtelennek bizonyult. Egyrészt a második világháború utáni kitelepítés heterogénné tette az addig zárt falvakat, másrészt a helyi munkahelyek megszűnése tovább bomlasztotta a közösségeket, akik nyelvüket nem használhatták nyilvánosan, ami így visszaszorult a családi élet színterébe, hogy aztán onnan is eltűnjön (vö. Knipf-Komlósi–Müller 2018, 2019).

A hazai német nyelv és kultúra ápolása, ami lehetővé tette volna a nemzetiségi nyelv fennmaradását 1945 után, teljes mértékben hiányzott az intézményi hálózatból. Ahogyan ezt az 1. táblázat is mutatja, azoknak a száma, akik a második világháborút követően magukat német anyanyelvűnek vagy a német nemzetiséghez tartozónak vallották, drasztikusan lecsökkent. Az első és fokozatos enyhülést az 1950-es és 60-as évek hozták. Megjelenhettek a nemzetiségi kulturális szervezetek, és megkezdődött a nemzetiségi nevelési és oktatási rendszer kiépítése. Mire azonban az egy évtizedet követő tiltás után ezek újra létezhetek volna, nem igazán volt már lehetőség az újrakezdesre, az eltelt idő áthidalására. A német identitást magukénak vallók száma azonban 1980 óta szinte folyamatosan növekszik. Kivétel az utolsó népszámlálás végeredménye, ahol több mint 30.000-rel kevesebben vallották magukat a németiséghez tartozónak. Kérdés persze, hogy a folyamat milyen irányban folytatódik. A német nyelvet anyanyelvként beszélők száma mindenesetre folyamatosan csökken (1. táblázat).

1. táblázat: Magyarországi németek a statisztikában (URL1 és URL2)

A népszámlálás éve	Össznépesség (fő)	Német mint anyanyelv (fő)	Német nemzetiséghez tartozás (fő)
1941	9.316.074	477.057	303.419
1949	9.204.799	22.455	2.617
1960	9.9610.044	50.765	–
1970	10.322.099	35.594	–
1980	10.709.463	31.231	11.310
1990	10.374.823	37.511	30.824
2001	10.198.315	33.792	120.344
2011	9.937.628	38.248	131.951
2022	9.603.634	28.473	98.402

A politikai nyitás után a nyelvjárások eróziója már nem volt megállítható, de az új politikai légkör megváltoztatta a német standard nyelv tanulásának lehetőségeit és fontosságát (Klein 2011). A fentiekben leírtak következménye,

hogy a nemzetiségi óvodákban a 21. századra már csak a gyermekek 0,25%-a beszéli anyanyelvként a nyelvjárást és 0,75%-a a német nyelv standard változatát (Klein 2007: 25). Az óvodák és iskolák részben átvették a német nyelv átadásának és a kettős identitás kialakításának feladatát. A képzett nemzetiségi óvodapedagógusok és tanítók kulcsszerepet játszanak a folytatásban, hiszen a kisebbség fennmaradása nagyban függ az oktatási rendszertől.

Magyarországi német óvodák

Ma elmondhatjuk, hogy a családok nyelvátörökítő funkciója nem működik a magyarországi német családok jelentős részénél. A nemzetiségi óvodák és iskolák ugyan támogatják és előmozdítják a standard német nyelv elsajátítását (Müller 2020: 68–9), de a nyelvjárások – a magyarországi németek eredeti anyanyelve – csak marginálisan jelennek meg az intézményekben. A kisebbség nyelvvesztésének mértékét legjobban a gyermekek nyelvtudásával lehet megmérni. A következő, 2007-es felmérés során (Klein 2007) a nemzetiségi óvodák óvodapedagógusai adták meg a 2. táblázat adatait, ami azt tartalmazza, hogy ugyanazon évben az óvodát kezdő gyermekek milyen nyelvi készségekkel rendelkeztek. A gyermekek nyelvtudása felhasználható annak mérésére, hogy a dialektusok nyelvi transzportja az elsődleges szocializáció során, a családban milyen mértékben működik.

2. táblázat: Az óvodáskorú gyermekek nyelvismerete az óvodába való belépéskor, 2007-es adatok (Klein 2007: 18).

A nyelvjárást anyanyelvként beszéli	14	0,25%
A standard német nyelvet anyanyelvként beszéli	39	0,7%
A nyelvjárást érti és beszéli valamennyire	84	1,5%
A standard német nyelvváltozatot érti és beszéli valamennyire	122	2,2%
A német nyelv egyik változata nem ismeretlen számára	1128	20%
Semmi kapcsolata sincs a német nyelvvel	4249	75,4%
Összesen:	5636	100%

A gyermekek 0,25%-a lép óvodába egy német nyelvjárás anyanyelvi szintű ismeretével. A felmérés azt bizonyította, hogy a német standard változat több gyermek számára jelenik meg a családokban (0,75%), mint a hagyományos nyelvjárások. A német nyelv teljesen idegen a gyermekek túlnyomó többsége, háromnegyede (75%) számára. Az óvodáskorú gyermekek szülei, az óvodapedagógusok és a tanítók a vizsgálat során fontossági sorrendbe állították a következő területeket: preferálják a német nyelv elsajátítását és

a gyermekek felkészítését az iskolára. A német nemzetiség kultúrájának átadása viszont már kevésbé fontos számukra. A legkevésbé fontosak számukra a kisebbségi identitástudat kialakításának elkezdése, és még kevésbé tartják jelentősnek a nyelvjárás megismerését, illetve megismertetését a gyerekekkel (Klein 2007). A nyelvjárás alacsony presztízsét mutatja tehát, hogy ezt tartja a legkevésbé fontosnak megismertetni a gyermekekkel az óvoda a feladatai közül. A tájnyelv jelentőségének visszaszorulása az alacsony „hasznára” vezethető vissza a társadalmi-gazdasági életben, és arra a tényre, hogy egyre kevesebben beszélnek, ráadásul ez is inkább az idősebb korosztályra jellemző. A magyarországi németek esetében csupán helyi nyelvjárásokról beszélünk, nem beszélhetünk egy kialakult egységes, közös nyelvjárásról.

Nem lehet elég nyomatékosan hangsúlyozni a nyelvjárási ismeretek előnyeit a standard német változat tanulása során. A kiejtés tökéletesítése szempontjából sokat segíthet, de az összehasonlítások felébresztik a nyelvek iránti érdeklődést, ami fokozottabb nyelvi tudatosságot eredményez. Óvodában, általános iskola alsó tagozatán több lehetőség van arra, hogy az órákat holisztikusan tartsuk: a zene, a mozgás, a népművészet, az irodalom, de a természettudományok is (pl. természeti jelenségek, állatok, növények, domborzati képződmények nevei), játékok (mese rajzolása, éneklés stb.) mind lehetőséget adnak egy-egy terület szókincsének elsajátítására. Közben azt is megtanulják a gyerekek, hogyan lehet különféle stratégiákat használni a szöveg megértéséhez, értelmezéséhez. Amikor a gyerekek közösen énekelnek, mondókákat mondanak, annak olyan pozitív érzelmi hatása van, amely szerepet játszik az identitásépítésben is.

A jelen vizsgálat körülményei és kérdései

Kutatásunk célja az volt, hogy információt szerezzünk a magyarországi németek gyermekkultúrájának egy részéről, nevezetesen a mondókákról, gyermekdalokról és azok átadásáról a következő generációnak. A magyarországi német óvodák postai úton és online kitölthető formában egyaránt megkapták azokat a kérdőíveket, amelyek a következő kutatási kérdések köré csoportosíthatók:

1. Milyen mondókákat, dalokat ismertek a mai német nemzetiségi óvodákba járó gyermekek szülei gyermekkorukban?
2. Melyeket adják tovább ezek közül a gyermekeiknek?
3. Hogyan élnek tovább az egyes nyelvjárások ezekben?

104 kérdőívet kaptunk vissza, túlnyomóan postai úton, érdekes módon az online kitöltési formát nem preferálták a szülők. A német kisebbség által lakott területekről a minták egyenetlenül érkeztek vissza, ezért az egyes területeket

nem elemeztük külön-külön, hanem a használhatóbb eredmények érdekében az összes adatot felhasználtuk. Emiatt a vizsgálat eredményeit a magyarországi németek mondókáinak jelenét és jövőjét illetően korlátozottan tartjuk érvényesnek, de az eredmények több szempontból is tanulságosak, tendenciák és következtetések levonhatók belőlük. A vizsgálat módszereként kérdőíves lekérdezést használtunk. A kérdőívek nyelve magyar volt, egyrészt az érthetőség érdekében, másrészt, hogy minél több embert tudjunk megszólítani.

Eredmények

Jelen kutatásunk előzménye egy 2007-es mérés (Bús–Klein 2008), melynek során azt vizsgáltuk, hogy mennyi és milyen német nyelvű játékot ismernek a szülők, és hogy ők ezeket milyen mértékben adják tovább gyermekeiknek. 2024-es kutatásunkban a német dialektusok ismeretére is kíváncsiak voltunk, tehát azt helyeztük kutatásunk fókuszába, hogy milyen mondókákat ismernek az óvodáskorú gyermekek szülei, és milyen nyelvi változatban. A mondókákat típusokra osztottuk, egyfelől hogy a szülők számára egyszerűbb legyen a válasz, továbbá hogy az elemzést is elősegítsük. A kategóriák megállapításához Grete és Karl Horak (1994) gyűjteményét vettük alapul. A játékok többsége szorosan kapcsolódik a gyermekek életkorához, így ezek beosztása elsősorban ennek alapján történt.

I. Szülők és gyermekek közös játéka: 1. Altató, 2. Tapsoló, 3. Játék az ujjakkal, 4. Simogató, 5. Höcögtető

Ezek a mondókák elsősorban az anya vagy családtagok és a kisgyermek között folynak, a beszédet kísérő tevékenységgel. Egyes források ölbeli játékoknak is nevezik ezeket, és a testi kötődés segítségével együtt játszanak, ringatva, énekelve, simogatva, csiklandozva, tapsolva vagy lovagolva.

II. Nyelvi játékok: 6. Versek, 7. Kiszámolók, 8. Nyelvtörők

A nyelvi játékok funkciója a nyelvtanulás, nyelvelsajátítás. A rímek és a kiszámolók támogatják a szövegértést és a kiejtést.

III. Dalok, körjátékok: 9. Dal, 10. Tánc, 11. Körjáték

A zene és a ritmikus mozgás játssza itt a legfontosabb szerepet, amit kicsik és nagyok egyaránt élveznek.

IV. Barkácsolás, rajzolás

A kapott adatok alapján azok jelentek meg, amelyekhez a tevékenység közben mondóka kapcsolódik, így miközben festenek, hajtogatnak vagy raj-

zólnak, fejlődik a finommotoros koordinációjuk, ezzel egyidejűleg a beszéd-készségük is.

A következő táblázatban a 2007-es kutatás adatai láthatók, amelyek azt mutatják, hogy a szülők hány ismerős mondókát és dalt említettek, és hogy a gyermekeik mennyit ismernek. Egyértelműen jelentkezik az a tendencia minden oszlopban, hogy egyre kevesebb mondókát, dalt adnak át a szülők a gyermekeiknek.

3. táblázat: Szülők által ismert német nyelvű mondókák és játékok – a 2007. évi kutatás adatai (Bús–Klein 2008: 30).

Mondóka- és játéktípusok	Szülők mondóka- és játékkismerete	Továbbadás a gyerekek számára
I. Szülők és gyermekeik közös játékaik		
1. Altató	73%	27%
2. Tapsoló	72%	28%
3. Ujjjáték	68%	32%
4. Simogató	85%	15%
5. Höcögtető	72%	28%
II. Nyelvi játékok		
6. Versek	76%	24%
7. Kiszámolók	75%	25%
8. Nyelvtörő	89%	11%
III. Dalok, körjátékok		
9. Dal	84%	16%
10. Tánc	87%	13%
11. Körjáték	76%	24%
IV. Barkácsolás, rajzolás	82%	18%

Arra a kérdésre, hogy miért alakult ki ez az eredmény, többféle válasz is adható.

Az első lehetőség a hagyományok, az archaikus életmód, a kultúra és a hozzá kapcsolódó mesék, dalok, játékok elvesztése. Ez a tény a német nyelvjárások folyamatos visszaszorítására vezethető vissza, hiszen a nyelvjárás, a magyarországi németek hagyományos nyelve már családi szinten sem jelenik meg. Ez felgyorsítja a folyamatot, mert nyelvtudás nélkül átadásuk akadályozottá válik. Másfelől az archaikus társadalom

modernizálódása a technológiai fejlődés során minden nemzetnél hasonló módon megy végbe. Ez a folyamat a globalizációt erősíti, ami megjelenik a gyermeknevelésben, és amelynek részévé válnak a rajzfilmek, a hangos könyvek, a videók, a szórakoztató technológia, így átvéve a szórakoztató szerepet a szülőktől (Bús–Klein 2008).

A hagyományok megőrzésére az új folyamatokba való integrálásuk mellett van lehetőség a meglévő mondókák gyűjtésére és rögzítésére hanganyag vagy írott formában, például képeskönyvek, hangos könyvek formájában, internetes platformokon, összekötve a tradicionális hagyományokat az innovatív technológiai megoldásokkal. Az intézményes nevelés keretein belül, mint például óvodákban, iskolákban, bentlakásos iskolákban, klubokban, kórusokban, táncsoportokban, szakkörökben, táborokban stb. is használhatók lennének az új felületeken, médiumokban megjelenő hagyományos népköltészeti kincsek.

Egy 2024-es kutatásunkban külön vizsgáltuk azt, hogy milyen formában és mennyiségben jelennek meg a gyermekeknek átadott dalok és mondókák között azok, amelyeket nyelvjárásban ismertek meg a gyermekek (4. táblázat). Ezek közül az altatók, tapsolók és höcögtetők nyelvi változata többségében a nyelvjárás, a további tíz kategóriában a standard német nyelvben átörökített dalok és mondókák dominálnak. Minél kisebb a gyermek, annál inkább jelentkezik a nyelvjárás, és minél idősebb, annál inkább játszik nagyobb szerepet a standard német nyelv. A legismertebb dalok és mondókák top hármas listája 2024-ben a következő: 1. *Schlaf Kindlein, Schlaf* 2. *Ringel, Ringel Reihe* 3. *Eins zwei Polizei*.

4. táblázat: A 2024-es kutatás eredményei

A mondóka típusa	összes (db)	nyelvjárásban (db)	sztenderd német nyelven (db)	%-os arány	összes (db)	nyelvjárásban (db)	sztenderd német nyelven (db)	%-os arány
	felnőttek mondókaismerete				gyermekek számára továbbadás			
altatódal	39	14	25	10,9	8	0	8	0,22%
tapsoltató	6	6	0	0,16%	1	1	0	0,028%
ujj-játék	30	9	21	0,84%	4	1	3	0,11%
simogató	14	2	12	0,39%	1	0	1	0,028%
lovagoltató	40	17	23	11%	11	5	6	0,3%
vigasztaló	5	2	3	0,14%	2	2	0	0,056%

kiszámoló	58	13	45	16%	6	0	6	0,16%
nyelvtörő	11	3	8	0,3%	1	1	0	0,028%
dal	55	59	24	15%	11	5	6	0,3%
körtánc	28	42	13	0,78%	4	4	0	0,056%
dal + tánc	55	5	50	15,4%	5	0	5	0,14%
találós kérdés	1	0	1	0,028%	0	0	0	0%
barkácsolós	12	10	2	0,33%	1	0	1	0,028%
szerepjáték	3	1	2	0,08%	1	0	1	0,028%
Összesen	357	112	245	100%	56	14	42	15,7%

A 4. táblázat adatai mutatják, hogy a gyermekek számára továbbadott mondókák és dalocskák száma tovább csökken. Az összes, a szülők számára ismert mondóka és dalocska csupán kicsit több mint 15%-a örökítődik át a gyermekeknek. Ezen belül a nyelvjárási mondókák és dalocskák száma a kisebb (25%). A szülők által ismert mondókák és dalocskák kevesebb mint harmada, 31%-a van nyelvjárásban. A gyermekek számára nyelvjárásban továbbadott mondókák és dalocskák aránya a teljes állományt tekintve 0,39%-ot tesz ki. A gyermekeknek továbbadott köznyelvi német mondókák és dalocskák aránya pedig az összes állományt tekintve csupán 11,8%.

Összefoglalás és konklúzió

Összefoglalva megállapítható, hogy a 2007-es felmérés első csoportjában, a szülők és gyermekeik közös játékaiban a dialektus dominál, ami annak tulajdonítható, hogy ezeket a játékokat elsősorban olyan gyerekekkel játszották, akiknek még szükségük volt a felnőttekkel való fizikai kapcsolatra, így ezek a játékok nem vagy csak részben kerültek be az intézményekbe. Kivételt képez az ujj-játékok csoportja, ahol a rímek a standard német nyelvváltozatban vannak jelen, ami arra utal, hogy ezek is helyet kaptak az óvodában vagy az általános iskolában. Az óvodák nemcsak a német nyelv elsajátításában, hanem a magyar-német kultúra oktatásában is nagyon fontos szerepet játszanak. Ez sem könnyű feladat, különösen azért, mert a gyerekek otthonról ritkán hoznak előzetes nyelvtudást. Ennek megfelelően elmondható, hogy a nyelv és a kultúra megőrzése érdekében nemcsak az oktatási intézmények fontosak, hanem a családok támogatása sem hiányozhat. Érdeemes lenne egy hasonló kutatást elvégezni a magyar nyelvű gyermekjátékok átörökítésének

körében, illetve megvizsgálni azt a tényt, hogy egyre több kisgyermeknél egyre korábban elkezdődik az első intézménybe lépés kora.

A 2007. és 2024. évi vizsgálatok célja az volt, hogy információkat szerezzenek arról, hogy mely mondókákat, dalokat ismeri az óvodás korosztály szülői generációja, és azok közül melyeket és mennyit ad át a gyermekeinek. Megállapíthatjuk, hogy kevés öröklődik ezek közül a szülőkről a gyermekekre. Azon mondókák, amelyek a felnőttekkel való fizikai kontaktus során szólnak meg, nem vagy csak részben kerültek be az intézményekbe, ezek között egyértelműen megállapítható a nyelvjárás túlsúlya a standard német nyelvváltozattal szemben. Sajnos a simogatós játékok sem intézményesen, sem a családokban nem terjedtek el. A nagyobb gyerekeknél a standard német nyelvváltozat dominál a dalokban, körtáncokban stb., ami arra utal, hogy a gyerekek a szabadidejükben más játékokat preferálnak, így a gyermekkultúra ezen elemeit az iskolában, az óvodában sajátítják el.

Összefoglalva elmondható, hogy a gyerekek egyre kevésbé ismerik a szüleik által még ismert dalokat és mondókákat, így ezt a feladatot átveszik az intézmények, ahol didaktikus rímeket, verseket, játékokat, meséket és dalokat tanítanak a gyerekeknek a német nyelv elsajátításának érdekében. Hiányoznak a simogatós mondókák, höcöggetők és az altatódalok, amelyek nagy részét a gyerekek nem ismerik, pedig éppen ezek a rímek tennék lehetővé, hogy a legkisebbek az óvodákban és az iskolákban megismerkedjenek a helyi nyelvjárással. Mindezek alapján az anyanyelvi hallgatólágos tudás csökkenését tapasztalhatjuk, amely sajnálatos abban az értelemben is, hogy az a fontos szerepe a gyermekirodalomnak, ami a jelértelmezőkre vonatkozik, és ami a korosztályi jellegzetességeket tartalmazza (úgy mint a szövegek ritmikussága, a rímek, az alliterációk, a hangszimbolika), valamint a nyelv prozódiaja mellett a jelentés elsajátítását is támogatja (Pölcz 2021: 100), határozottan eltűnően van. Anélkül, hogy az óvodában és az iskolában segítséget nyújtanának a pedagógusoknak a dalok, szövegek, mondókák vagy szókincs kezelésében, nem várható változás a dialektusnak a tanulási folyamatba való integrációjában. Nagyon jó és teljes gyűjtemény található a nyelvjárási gyermekdalok, tündérmesék, mondókák területén (Horak–Horak, Wild–Metzler, Korb stb.), didaktikai segítséget nyújt Balázs–Lukács–Müller (2017) és Kerekes (2019), az esztétikai érzelmek fejlesztésének lehetőségeiről ír Bereczkiné Záluszi (2018). Nyelvjárási szótárak is léteznek az egyes települések szókincsével, ezek írásban elérhetők, ám nehezen használhatók olyan emberek számára, akik a dialektust nem ismerik. Sok bátorítás és támogatás szükséges a területen dolgozó kollégák számára is, mert a legtöbb tanár és szülő egyszerűen fél a dialektus használatától. Egy-

részt azért, mert soha nem hallották vagy soha nem használták, másrészt mert a nyelvjárásokat úgy kezelik, mint egy kiállítás egy darabját. Értékelik, de nem szabad hozzányúlni, mert kárt okozhatunk benne. Ezt a hozzáállást különféle audioszövegek rendelkezésre bocsátásával és didaktikai-gyakorlati ajánlások megfogalmazásával lehetne megváltoztatni. A gyermekeknek ajánlott nyelvjárási szövegeket modern, színes képekkel kellene felkínálni, amelyek segítenek megérteni a szavakat és kifejezéseket, és amelyek igényt tarthatnak a gyermekek érdeklődésére. A tanulási folyamat kezdődhet a kisikkel a családban, bölcsődében és óvodában a képeskönyvek nyújthatnak erre remek lehetőséget. Továbbá a modern IKT-eszközök használata, platformok, videók, esetleg hangfelvételek, hangoskönyvek lehetőséget adhatnak a mondókák és dalok továbbadására akár dialektusban is. A nyelvtanulást támogató digitális eszközökről l. bővebben Móser–Szűts (2023). Ezt a folyamatot minél hamarabb el kellene kezdeni, ha nem akarjuk, hogy a népköltészet kincsei még jobban eltűnjenek a gyermekek hétköznapijaiból.

Szakirodalom

- Albin, Drema Dial – Echols, Cathrine H. 1996. Stressed and word-final syllables in infant-directed speech. In: *Infant Behavior and Development* 19/4: 401–18.
- Anglin, Jeremy M. 1993. Vocabulary Development: A Morphological Analysis. In: *Monographs of the Society for Research in Child Development* 58. 10/238: 1–166. <https://doi.org/10.2307/1166112>
- Balázs Géza 2020. A Bihari gyermekmondókák vallatása. *Magyar Nyelvőr* 217–28. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2020.2.217>
- Balázs Géza 2021a. Mi születik velünk? Velünk születettség: nyelv, gyermekfolklor. In: *Gyermeknevelés Tudományos Folyóirat* 9/1: 87–98. <https://doi.org/10.31074/gyntf.2021.1.87.98>
- Balázs Géza 2021b. *A művészet és a nyelv születése*. MNYKNT–IKU. Budapest.
- Balázs Géza 2022. *Folklor és nyelv*. IKU. Budapest.
- Balázs-Lukács, Katalin – Müller, Márta 2017. Lyrikdidaktik und Mundarttexte. In: Klein, Ágnes – Márkus, Éva (szerk.): *Ungarndeutsche Kinderliteratur in Theorie und Praxis: didaktische Handreichung für Pädagog innen zum Unterricht der ungarndeutschen Nationalitätenkinderliteratur im Kindergarten und in der Primarstufe*. PTE KPVK. Pécs. 42–9.
- Belke, Gerlind 2003. *Mehrsprachigkeit im Deutschunterricht. Sprachspiele, Spracherwerb, Sprachvermittlung*. Schneider Verlag, Hohengehren
- Belke, Gerlind 2007. *Poesie und Grammatik. Kreativer Umgang mit Texten im Deutschunterricht mehrsprachiger Lerngruppen*. Schneider Verlag, Baltmannsweiler.
- Belke, Gerlind 2008. *Mehrsprachigkeit im Deutschunterricht. Sprachspiele,*

- Spracherwerb und Sprachvermittlung. 4. Aufl.* Baltmannsweiler: Schneider Verlag. Hohengehren.
- Bereczkiné Záluszkai, Anna 2018. Supporting Aesthetic Emotions Development by Literature in Nursery. In: Bajzát, Angéla – Bereczkiné Záluszkai, Anna (eds.): *Beyond Inclusion – Early Childhood Education and Care in Hungary.* Józsefváros Joint Crèches – Eötvös Loránd University Faculty of Primary and Pre-School Education. Budapest. 80–92.
- Berry, John W. 2003. Conceptual approaches to acculturation. In: Kevin M. Chun – Pamela Balls Organista – Gerardo Marín (eds.): *Acculturation: Advances in theory, measurement, and applied research.* American Psychological Association. 17–37. <https://doi.org/10.1037/10472-004>
- Berry, John W. – Sam, David L. 2016. Theoretical Perspectives. In: David, L. Sam – John, W. Berry (eds.): *The Cambridge Handbook of Acculturation Psychology.* Cambridge University Press. Cambridge. 11–29. <https://doi.org/10.1017/CBO9781316219218.003>
- Bloom, Paul 1993. Overview: Controversies in language acquisition. In: Bloom, Paul (ed.): *Language Acquisition.* MA: MIT Press. Cambridge. https://doi.org/10.1007/978-1-349-15182-0_7
- Bloom, Paul 2000. *How Children Learn the Meaning of Words.* MA: MIT Press. Cambridge. <https://doi.org/10.7551/mitpress/3577.001.0001>
- Bús, Imre – Klein, Ágnes 2008. *Die Weitervererbung der Kinderkultur bei den Ungarndeutschen.* PTE IGYFK. Szekszárd.
- Enzensberger, Hans Magnus (Hg.) 1961. *Allerleirauh. Viele schöne Kinderreime.* Frankfurt am Main.
- Forrai Katalin 2006. *Ének az óvodában.* Editio Musica. Budapest.
- Garton, Alison – Pratt, Chris 1988. *Learning to be literate: The development of spoken and written language.* Blackwell. Oxford.
- Györkő Enikő – Klein Ágnes 2018. A sírástól az első szótagig. In *Gyermeknevelés Tudományos Folyóirat.* 6/3: 70–6. <https://doi.org/10.31074/201837076>
- Horak, Karl – Horak, Grete 1994. *Kinderlieder, Reime und Spiele der Ungarndeutschen.* Verband der Ungarndeutschen. Budapest. (Ungarndeutsche Studien 2)
- Kerekes, Gábor 2019. Bairische Dialektreime im Deutschunterricht. In: Bordás, Sándor (Hg.): *Methoden und Theorien, Fremdsprachige Vorträge der X. internationalen Konferenz für Unterrichtsmethodik in verschiedenen Fächern.* Eötvös József Főiskola. Baja. 163–76.
- Klein Ágnes 2007. *Nyelv és kultúra. Adatok átöröklésükhöz a német nemzetiségi óvodákban.* PTE IGYFK. Szekszárd.
- Knipf-Komlósi, Elisabeth – Müller, Márta 2018. Zwischen Vitalität und Aufgabe: dynamische Aspekte in der Sprache der deutschen Minderheit in Ungarn. In: Meier, Jörg (Hg.): *Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der deutschen im östlichen Europa* 26.

- Knipf-Komlósi, Elisabeth – Müller, Márta 2019. Sprachfördermaßnahmen zur Erhaltung der deutschen Sprache in Ungarn. In: Ammon, Ulrich – Schmidt, Gabriele (Hg.): *Förderung der deutschen Sprache weltweit*. de Gruyter. 483–500. <https://doi.org/10.1515/9783110479232-030>
- Móser Anna – Szüts Zoltán 2023. A nyelvtanulást támogató digitális eszközök. *Magyar Nyelvőr* 164–85. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2023.2.164>
- Müller, Márta 2020. Bildungswesen der Ungarndeutschen. *Spiegelungen: Zeitschrift für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas*. 15(1). 67–76.
- Pölcz Ádám 2021. Hallgatólajos tudás az anyanyelvi nevelésben. A gyermekirodalom szerepe a nyelvi tudatosság kialakításában. In: *Gyermeknevelés Tudományos Folyóirat* 9/1: 99–114. <https://doi.org/10.31074/gyntf.2021.1.99.114>
- Raecke, Renate – Blume, Monika – Raidt, Gerda 2008. *Schnick Schnack Schabernack. Das Hausbuch der Reime und Lieder für die Aller kleinsten*. Gerstenberg Verlag. Hildesheim.
- Trentinné Benkő Éva 2015. *A korai kétnyelvűség támogatására szolgáló pedagóguskompetenciák és pedagógusképzés*. Takács Etel Pedagógiai Alapítvány kötetek. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest.
- Wild, Katalin – Metzler, Regine 2008: *Hoppe hoppe Reiter. Reime, Lieder und Spiele aus der Baranya*. Pécs.
- URL1. <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/adatbazis/> (Letöltés: 2023. 10. 05.)
- URL2. Rutsch, Nora – Sewann, Gerhard 2014. *Geschichte der Deutschen in Ungarn für die 9–12. Klasse*. Pécs. <https://udgeschichte.hu/wp-content/uploads/GDU.pdf> (Letöltés: 2024. 04. 28.)

Dr. habil. Klein Ágnes

egyetemi docens

Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi

Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar

Illyés Gyula Pedagógusképző Intézet

E-mail: klein.agnes@pte.hu

<https://orcid.org/0000-0001-6108-1914>

Dr. habil. Márkus Éva

egyetemi docens

ELTE Tanító- és Óvóképző Kar

E-mail: markus.eva@tok.elte.hu

<https://orcid.org/0000-0002-3571-8472>

Abstract

KLEIN, ÁGNES – MÁRKUS, ÉVA

NURSERY RHYMES AND SONGS IN LANGUAGE ACQUISITION

Child language acquisition is also determined by the extent to which adults provide them with literary input in early childhood. To what extent parents and grandparents have the time and inclination to tell stories and sing songs with them. Can we even talk today, when families in the narrower sense of the word are the basic form of coexistence, when common games between neighbours and relatives have ceased to exist because traditional communities no longer exist, about an environment that could be the basis for the transmission of songs and nursery rhymes? A further complicating factor is that the technical conditions nowadays allow children to occupy themselves without a parent. The situation is particularly difficult if the language of the songs and nursery rhymes is a minority language or a language variant that has been in decline since the end of the Second World War. In the present study, we show the extent to which parents in German nationality kindergartens in Hungary know German-language nursery rhymes and which of these have been passed on to their children, with a special focus on dialectal versions.

Keywords: language acquisition, nursery school, German nationality

**KÉPREGÉNYEK, KÉPREGÉNYALAPÚ MEDIATIKUS KÖZEGEK AZ ÁLTALÁNOS
ISKOLAI MAGYAR NYELV ÉS IRODALOM TANKÖNYVEKBEN**

Kivonat

Kutatásunkban a Tankönyvkatalógusban 2024-ben elérhető általános iskolai magyar nyelv és irodalom tankönyveket vizsgáltuk. Arra voltunk kíváncsiak, hogy alkalmazták-e a képregényt mint oktatási formát. A vizsgálati minta 118 elemből áll. Képregényként értelmeztük azokat a képsorozatokat – vagy összefüggő képsorozatokat alkotására ösztönző feladatokat –, amelyek valamilyen mesét, elbeszélést, egybefüggő történetet jelenítenek meg, és legalább 3 képkockából állnak. Nem minden esetben kíséri a képkockákat szöveg, mivel annak megalkotása is tanulói feladatként jelenhet meg. Megállapítottuk, hogy a legtöbb képregényszerű képsorozat az alsó tagozatos tankönyvekben található, a felső tagozatos könyvekben elenyésző a számuk. Leggyakrabban a történetmesélés, szövegalkotás esetén találkozunk velük, a nyelvtantananyag tanításában ugyanakkor lényegesen kevesebbszer fordulnak elő.

Kulcsszavak: képregény, oktatás, magyar nyelv és irodalom, általános iskola, tankönyvek

Bevezetés

A vizuális kor (Gombrich), az ikonikus (Boehm) vagy képi fordulat (Mitchell) jellemzője, hogy a világot és az egyének identitását nemcsak leképezik, formálják is az őket körülvevő képek, melyek egyre nagyobb szerephez jutnak a társadalmi valóság konstruálásában (Kapitány–Kapitány 2009: 15; Szűts 2020: 396). Golnhofer (idézi Szűts 2020: 397) felhívja a figyelmet, hogy szembe kell nézni e folyamatok tanulásra gyakorolt hatásaival. A mai fiatalok sokat olvasnak, de szövegolvasásuk más: „szimultán, információválogató, ugrásszerű, egyedi elemekre koncentráló, képi és sokkal gyorsabb, mint az előző generációé”, figyelmük nehezebben köthető le, kevesebb tudásanyagot képesek tökéletesen elsajátítani (Fenyő 2015: 62). Ebben a tanulási környezetben szükségessé válik az információk súlyozása, szűrése az elaboráció (a feldolgozás képessége) előtérbe kerülésével (Czike 2004: 11).

A képregények multimedialitásuk révén több elbeszélőrendszert vegyítnek egymással. Másként olvassuk őket, mint a könyveket, értelmezésükhöz is többfajta készségre és képességre van szükség, amelyek korrelálnak a di-

gitális kor által elvárt kompetenciákkal (Fónai 2020: 40). (A vizuális ikonok tipológiájához, a multimediális szövegekhez lásd: Balázs 1994: 15–7, 2007: 170, 173, 2009: 337–44; Petőfi–Benkes 2009).

Egyes kutatók, akik az absztraktabb, komplexebb tudományos gondolkodást vizsgálták, nem találtak a megfigyelt tanulóknál a tudás kapcsán tekintélyesebb javulást a képregények tanításban alkalmazása során (Spiegel et al. 2013; Ahmad et al. 2017; Rofii et al. 2018 idézi Phoon et al. 2020: 72), mások ugyanakkor mind a tudás, mind az attitűd, motiváció terén javulást tapasztaltak (Lin et al. 2015; Graham 2011 idézi Phoon et al. 2020: 72; Toh 2016: 15). Abban mindnyájan egyetértenek, hogy a gyerekek szívesen olvasnak képregényeket, hatással van rájuk a grafikus prezentáció vizuális vonzereje, ezáltal a képregények hatékony eszközei lehetnek az oktatásnak (Schlichter-Takács–Csimáné 2022: 72).

A képregényekkel fejleszthetők a vizuális képességek, a beszéd-, írás- és olvasáskészség (Akanca 2020: 1557–8; Issa 2018: 310–1; Wiegerová–Navrátilová 2017: 1577; Szalay 2016: 74; Arroio 2011: 95–6; Csabay 2006: 25), támogatják a logikus és kreatív gondolkodás fejlődését (Crosby 2023: 37; Matuk et al. 2019: 720–1; Issa 2018: 310; Koutniková 2017: 89; Wiegerová–Navrátilová 2017: 1576–7; Arroio 2011: 94–5); olvasásuk, készítésük fellendítheti a problémamegoldási, tervezési és átdolgozási folyamatokat (Wiegerová–Navrátilová 2017: 1576–7), segíthet az összetett információk rendszerezésében (Crosby 2023: 37; Matuk et al. 2019: 720–1; Issa 2018: 311), a nyelvi készségek elsajátításában és az alkalmazásban (Vassilikopoulou et al. 2011 idézi Sagri et al. 2018: 100), megkönnyítheti a nyelvtanulást (Phoon et al. 2020: 68; Csabay 2006: 25–6).

A képregény témák meglehetősen rugalmasak, a tantárgyak széles sorában felhasználhatók az oktatás számos területén (Crosby 2023: 37).

A képregények, képregényalapú mediátikus közegek alkalmazásának módjai az oktatásban

Nincs olyan képregény-meghatározás, amely mindenki számára helytálló. A definíciók többsége a képregényt a kép és a szöveg kombinációjaként határozza meg, ami esetenként kiegészül a kompozíció komponensével is (lásd Kunzle 1973 idézi Akanca 2020: 1551; Dunai 2013: 109; Arroio 2011: 94).

Tanulmányunkban a képregény fogalmát tágabb értelemben használjuk, és a szorosabban vett képregény-definíciókon túl a tanulók által készítendő és az egyes tankönyvekben oktatási segédeszközként működő, képregényszerű formákat is vizsgáljuk. Egyébiránt a képregényekkel mint az oktatás-

ban alkalmazott eszközökkel foglalkozó hazai és külföldi szakirodalmak jelentős része is a képregény megnevezést használja az ún. képregényalapú mediatis közegekre (például részben rajzolt képregényes és fotóregényes nyelvkönyvek) (Maksa 2013: 23) és más, az oktatásban használt „képregényhez hasonló” munkákra (például képes vázlatok). Ennek megfelelően az oktatásban való alkalmazásuknak négy módja körvonalazódik. Jellemző a már (1) kész képregények bevonása a tanítási-tanulási folyamatba. Népszerűek az (2) ún. oktatási célú képregények, ismeretterjesztő képregények, képregénytankönyvek. Felhasználásuk harmadik és negyedik módja a (3) pedagógusok, illetve (4) a tanulók által készített képregényes formák, képes vázlatok, melyek elkészítéséhez ma már számos képregénykészítő weboldal, ingyenes szerkesztőprogram vagy komolyabb szoftver áll rendelkezésre (Erney 2020: 8).

Kutatási eredmények a képregények oktatásban való hasznosításáról a nyelvtanítás aspektusából

A képregények oktatásba bevonása számos országban (például az Egyesült Királyságban, az Egyesült Államokban, Japánban, Franciaországban, Németországban) elterjedt gyakorlat (Sagri et al. 2018: 100), a nyelvtanításban régóta alkalmazzák őket (lásd például a francia Hachette kiadó 1971-es nyelvkönyvét, az angol Hutchinson 1995-ös angol nyelvkönyvét vagy a németek Themenjét) (Szalay 2016: 79), a nyelvek tanításában való felhasználhatóságukat is évtizedek óta kutatják. Marsh (1978 idézi Karap 2017: 244) vizsgálatában a (középfaladó szinten) franciát tanulók csoportja egy féléven keresztül megközelítőleg heti húsz percen találkozott célnyelvi képregényekkel. Eredményei azt mutatták, hogy a képregények képesek voltak megerősíteni az új szókincsre, új nyelvtani pontokra (különösen az igeidőkre és hangulatokra), a kulturális tartalmakra összpontosító tananyagot, valamint elősegítették az adott anyagon alapuló írást és beszélgetést.

Kılıçkaya és Krasjka (2012 idézi Karap 2017: 245) kísérletükben 25, az angolt mint idegen nyelvet tanuló, a nyelvet már középfaladó/középfokon beszélő diákot kértek fel, hogy 5 héten keresztül készítsenek saját webalapú képregényt. A résztvevőket arra utasították, hogy munkájukban mutassák be azt az új nyelvtani jellemzőt, amelyet korábban minden osztályban megtanultak. A program pozitív értékelést kapott a tanulóktól, motivációjuk mindvégig magas volt.

Akkaya (2013: 122) az oktatási képregények hatását vizsgálta a tanulmányi eredményekre és a tanult elemek megtartására vonatkoztatva. Kutatási

eredményei azt mutatták, hogy az oktatási képességük javítja a tanulók teljesítményét és a tanult elemek megtartását, s arra a következtetésre jutott, hogy az oktatási képességük fejlesztése pozitív hatással van a vizsgált 6. osztályos nyelvtan szerkezeti ismereteinek elérésére, valamint egyéb nyelvtani és alapvető nyelvi készségekre (hallgatás, beszéd, olvasás és írás) elsajátítására.

Popa és Tarabuzan (2015 idézi Karap 2017: 245) szintén a francia nyelvtanítással foglalkozott képességű tartalmakon keresztül. Arra az eredményre jutottak, hogy a képességük rendszeres, 8 hétig tartó expozíciója jelentősen csökkentette a tanulók tesztelési szorongását a kontrollcsoportéhoz képest (összesen $n=29$).

Cimermanová (2015 idézi Karap 2017: 245) vizsgálatában négy szlovák diákot két hónapon át (körülbelül 8-12 tanórán keresztül) angol képességekkel ismertetett meg. Mind a négy diák magasabb motivációt és attitűdöt tapasztalt az angol nyelvű olvasáshoz a program végére.

Cook (2017: 41–2) a grafikus regények középiskolások ($n=217$) szövegértésére gyakorolt hatásait vizsgálta. Tanulmányának adataiból az látszik, hogy a képességet olvasó diákok jelentősen felülmúlták azokat a társaikat, akik csak a hagyományos szöveget olvasták.

Kusrini et al. (2020) a képességük fejlesztési folyamatát tárgyalják mint a japán íráskészség tanítási médiumát. A kutatási eredményeik azt mutatták, hogy a képességük felhasználható a japán íráskészség fejlesztésére. A képességük médiafejlesztése nemcsak az íráskészség alkalmazható, hanem más japán nyelvtanuláson is, mint például a beszéd és az olvasás.

Utomo és Ahsanah (2020: 393) a digitális képességük hasznosításának lehetőségét vizsgálták az egyetemisták online nyelvtanuláson és a diákok válaszaiban. Vizsgálatuk eredményei a digitális képességük nyelvtanulásban való hasznosításának 4 fő lépését¹ körvonalazták, s a kutatásban részt vett hallgatók körében a módszer népszerűségét igazolták.

Castillo-Cuesta és Quinonez-Beltran (2022: 478–88) a digitális képességet az angol mint idegen nyelv (EFL) szókincs ismeretének bővítésére használták fel, s azok hatékonyságát vizsgálták középiskolások esetében kontroll- ($n=131$) és kísérleti ($n=131$) csoportokban. A statisztikai elemzések alapján az eredmények szignifikáns javulást mutattak a szókincs elsajátításában a kísérleti csoportban.

¹ 1. Az oktató digitális képességet mutat be. 2. A tanulók felfedezik a humor témáját. 3. A tanulók a célnyelvtanra összpontosítanak. 4. A diákok csoportosan képességet készítenek (Utomo és Ahsanah 2020: 393).

Egyre több bizonyíték áll tehát rendelkezésünkre arra vonatkozóan, hogy a nyelveket tanulók motivációjuk, nyelvtanuk és szókincsük szempontjából is hasznot húzhatnak a képregények használatából (Karap 2017: 245) az oktatás bármely szintjén, az óvodától az egyetemekig (lásd Wallner–Barajas 2020; Koutniková 2017; Wiegerová–Navratilová 2017).

Képregények, képregényalapú mediatis közeg a magyar irodalom és nyelvtan tanításában az általános iskolai tankönyvek tükrében

A képregények felhasználására való törekvések a magyar oktatásban sem új keletűek. Varga Katalin *Én, te, ő* című képes meseregénye 1973-ban jelent meg először. Nyelvtanverseket tartalmaz számos példával, szórakoztató nyelvi humorral elsősorban a helyesírási ismeretek bemutatására, ezenkívül táblázatokkal, képekkel ábrákkal magyaráz grammatikai alkotóelemeket, jelenségeket (Nagyházi 2022: 3–4). Zsilka már 1986-ban megállapítja, hogy a képregénynek jelentős szerepe lehet az irodalmi műveltség növelésében, s elősegítheti az irodalmi ismeretek elsajátítását (Zsilka 1986: 85). Rubovszky 1989-ben írja (idézi Schlichter-Takács–Csimáné 2022a: 73), hogy az iskolai oktatásban az irodalom- és a nyelvtanítás során megfigyelhető a képregények felhasználása az oktatási folyamatban.

Manapság újra fókuszba került e speciális médiumok tanítási-tanulási folyamatokban való alkalmazásának kérdése (lásd például Domokos–Molnár 2023, 2022; Szénich–Asztalos 2023; Nagyházi 2022; Schlichter-Takács–Csimáné 2022a/b; Ernyei 2020; Schirm 2020; Karap 2017; Szalay 2016; Csabay 2006: 24–6; G. Szabó–Gombos 2005). Hazai alkalmazásukra elsősorban a szókincs elsajátításában, a szövegértés fejlesztésében és a nyelvtan tanításában találunk gyakorlati példákat (Schlichter-Takács et al. 2024: 149).

Kutatásunkban magyar nyelv és irodalom tankönyveket és munkafüzeteket vizsgáltunk – első osztálytól a nyolcadik osztályig, abból a szempontból, hogy használják-e a képregényt mint oktatási formát. Az elemzés mintáját a „Tankönyvkatalógusban” 2024-ben elérhető 63 általános iskolásoknak és 55 sajátos nevelési igényűeknek szóló magyar nyelv és irodalom tankönyv és munkafüzet képezte.

Miután valódi képregény már csak terjedelmi okból sem tud megjelenni egy tankönyvben vagy munkafüzetben, ezért képregényként értelmeztük azokat a képsorozatokot – vagy összefüggő képsorozatok alkotására ösztönző feladatokat –, amelyek valamilyen mesét, elbeszélést, egybefüggő történetet jelenítenek meg, és legalább 3 képkockából állnak. Nem minden esetben kíséri a képkockákat szöveg, mivel annak megalkotása is tanulói feladatként jelenhet meg.

Megállapítottuk, hogy a legtöbb képregényszerű képsorozat az alsó tagozatos tankönyvekben található, a felső tagozatos könyvekben elenyésző a számuk. Leggyakrabban a történetmesélés, szövegalkotás esetén találkozunk velük, nyelvtani tananyag tanításában ugyanakkor lényegesen kevessebb fordulnak elő.

Az első osztály esetében viszonylag sok tankönyvben és munkafüzetben szerepelnek képsorozatok. Az *Egy lépés a betű* című munkafüzetben Csoóri Sándor Csodakutya című verséhez kapcsolódóan találkozhatunk két képsorozattal, az egyik a kiskutya egy kalandját képekben meséli el, a következőkben pedig a képeket kell szétválogatni aszerint, hogy mi történt a kaland előtt, és mi utána (Bartha et al. 2020a: 44). A képsorozathoz tartozó feladat ötletes, mivel a vers továbbgondolását ösztönzi, ugyanakkor a képsorozat minősége és megjelenése véleményünk szerint nem első osztályos tanulóknak való, mivel a képek túl kicsik, és nem minden esetben értelmezhetőek. Az *én ábécém* című tankönyvben a napi rutinhoz kapcsolódó történetmesélés (Esztergályosné 2020: 15) nagyon jó a szóbeli szövegalkotás, a kifejezőképesség és a kommunikáció fejlesztésére. A kismalac és a farkasok (Esztergályosné 2020: 16) és A kiskakas gyémánt félkrajcárja (Esztergályosné 2020:17) mesék tartalmának elmondásához készült képkockák jól segítik a tartalommondást, habár A kismalac és a farkasok meséről véleményünk szerint lehetne több képkocka. Ezeknek a képsoroknak a minősége, nagysága, esztétikai megjelenése a korosztály számára élvezhető képregényeket idézi (1–2. kép).

1. kép: Meséld el *A kismalac és a farkasok* történetét! Segít a képsor.
(Forrás: Esztergályosné 2020: 16.)

2. kép: Mondd el a mesét a kiskakasról!
(Forrás: Esztergályosné 2020: 17.)

Az *Első olvasókönyvem* című tankönyvben Móricz Zsigmond két verséhez kapcsolódóan jelenik meg több kép, amelyek a megértést segítik, de ezek csak a tankönyv elején vannak jelen 3-4 kép formájában a vers mellett (Esztergályos 2020: 7–9). A többi olvasmányhoz általában egy-egy kép kapcsolódik, de elmondható, hogy a könyvben megjelenő képek minőségileg jól kidolgozottak. Az *Egy lépés a betű* című olvasás-írás készségfejlesztő munkafüzetben két képsorozat található, az első egy cicáról, melynél a hiányzó képeket be kell illeszteni a képsorozatba (Bartha et al. 2020a: 50). A képekhez nem tartozik mese, a tanulók alkothatnak a képekről mondatokat, habár a feladat nem adja meg ezt utasításként. A másik képsorozat Kormos István Vackor című meséjéhez kapcsolódik, amely feladatban a hiányzó képeket a gyerekeknek kell megrajzolniuk (Bartha et al. 2020a: 70). Maga a feladat fejlesztő hatású, de a képkockák nagyon kicsik, ezért valószínűleg az első osztályosok nem tudnak ekkora képkockákba megfelelő képeket alkotni (3. kép).

3. kép: Egészítsd ki a mese hiányzó részleteit!
(Forrás: Bartha et al. 2020: 70.)

A *Szépen helyesen* és a *Gyöngybetűk* című munkafüzetekben egy-egy képsorozat található. Az egyik az olvasókönyvben lévő olvasmányhoz kapcsolódóan a két kecskéről szóló mese képeinek a sorba állítását adja feladatként (Benkő et al. 2020: 56). A másik egy 6 képkockából álló történetet jelenít meg: itt a mesét a gyerekeknek kell megalkotniuk (Csájiné et al. 2020: 12). A *Játékház* című képes olvasókönyvben (Meixner 2020) nem találtunk képsorozatokat, de találtunk a helyes szóhasználatot és helyes mondatalkotást gyakoroltató képeket, melyeknél a Mit? Hol? Hogyan? Mivel? stb. kérdésekre kell válaszolni.

A második osztályos tankönyvek közül a *Szövegről szövegre – Olvasás munkatankönyv* I. és II. kötetében találtunk képsorozatokat, melyeket időrendbe kell állítani, és néhány esetben rajzzal kell kiegészíteni az üres képkockákat (Bartha et al. 2020b). A teve és az egér című meséhez kapcsolódó képsornál szintén nagyon kicsik a képek, és a megjelenésük is „egyszerű” (Bartha et al. 2020b: 64). A hiú király (Bartha et al. 2020b: 76) és a Ki a legelőbbvaló? (Bartha et al. 2020c: 126) népmesék esetében a helyes sorrend és a képek rajzolása is megjelenik feladatként. A három nyúl (Bartha et al. 2020c: 40–4) és a Sün Balázs verses mesék (Bartha et al. 2020c: 98–103) szövege mellett, minden oldalon 4-4 kép jelenik meg a mese kiegészítéseként. A *Játékház*-tankönyvsorozat második osztályos olvasókönyvében a Manyi és a kisnyulak című mese jelenik meg képekben (Adorján–Ungár 2020: 7), melyet el kell mesélniük a tanulóknak. Az *Iciri piciri* című vershez képek készítése a feladat (Adorján–Ungár 2020: 78). A *Hétszínvarázs* munkafüzetben 3 képsor segít feldolgozni az olvasmányokat. Az első A halász és a nagyravágyó felesége meséhez kapcsolódóan 5 képkocka, melyből hármat a tanulóknak kell megrajzolniuk (Burai et al. 2020: 36), ez véleményünk szerint nehezen teljesíthető, mert az első képkockán „a kifogott hal ígéretének” a megjelenítése kép formájában nem könnyű feladat (4. kép).

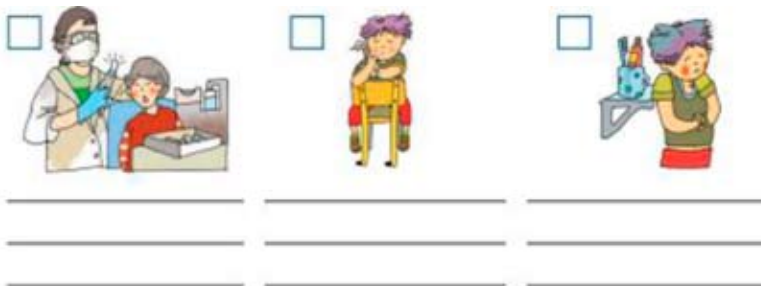

4. kép: Rajzold meg a mese jeleneteit a részcímeknek megfelelően!
(Forrás: Burai et al. 2020: 36.)

Ezenkívül még Szabó Lőrinc Kicsi vagyok én (Burai et al. 2020: 53) és Petőfi Sándor Arany Lacinak című versek (Burai et al. 2020: 57) feldolgozását segítik a képek sorba rendezési feladatai.

A harmadik osztályos tankönyvek elemzése során találtuk a legtöbb képregényt, és ezek közül is a *Szövegalkotás* munkafüzetben vannak kiemelten jelen (Fülöp–Szilágyi 2020). 19 képsorozat van a tankönyvben, amelyekből több képregénynek is nevezhető. A tankönyv elején egyszerűbb feladatokat találunk, például hogy egy lényeges gondolat kimaradt a képsorról szóló szövegből, ezt a mondatot kell megalkotniuk. Jelen van a megadott szavakkal, kifejezésekkel történő szövegalkotás, majd képekről kell egy-egy mondatot írniuk, amelyeknek a felépítése a következő: előzmény, esemény, következmény (5. kép).

A hangya és a galamb című meséről szóló képeket kell számozással sorrendbe állítaniuk az eseményeknek megfelelően (Fülöp–Szilágyi 2020: 39). A hóember olvadásáról 4 kép segítségével kell mondatokat alkotniuk (Fülöp–Szilágyi 2020: 45), majd úrhajósokról (Fülöp–Szilágyi 2020: 60) és Brumi maciról (Fülöp–Szilágyi 2020: 64) kell történetet írniuk. Az utóbbi történetet egyes szám első személyben is meg kell fogalmazniuk. A cicáról és a kutyáról szóló történetalkotás során különböző mondatfajták használatát kéri a tankönyv (Fülöp–Szilágyi 2020: 67). Ezt követően humoros történet

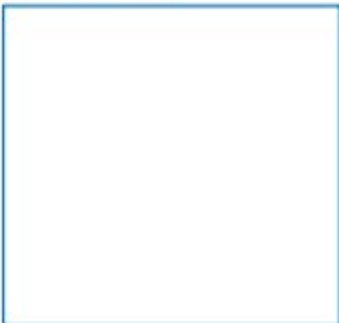
5. kép: Fogalmazd meg a szöveg alapján egy-egy mondatnál az előzményt, az eseményt és a következményt! A mondatokat írd a megfelelő kép alá!
(Forrás: Fülöp–Szilágyi 2020: 36.)

6. kép: Történetek képekben. (Forrás: Fülöp–Szilágyi 2020: 78.)

alkotására is található egy képsor. 6 képkocka megjelenítésével egyszerű mondatokat használó képregény jelenik meg a kiskacsákról, akik a lepkén veszekszenek (6. kép). Ennél a feladatnál egy mondatban magyarázatot ad a feladat a képregényről. „Élményeinkről rajzos formában is beszámolhatunk, s ha ezeket a rajzokat kiegészítjük rövid szövegekkel, már kész is a képes történet, a képregény” (Fülöp–Szilágyi 2020: 78).

Ezután megjelenik a képregényhez a képek alkotása: Lázár Ervin *A Kék meg a Sárga* című meséjéhez (Fülöp és Szilágyi 2020: 79) 4 üres képkocka van megadva, amelyek esetében a tanulóknak kell képeket alkotniuk (7. kép).

	
<p>– Egyszer két festékpötty – egy kék meg egy sárga – egymás mellé esett.</p>	<p>– Nem menne kicsit távolabb? – mondta ingerülten a Kék. – Menjen maga! – válaszolta a Sárga. Miközben veszekedtek, egyre közelebb kerültek egymáshoz.</p>
	
<p>– Legyen szíves, ne könyököljön az oldalamba! – kiáltotta a Kék. – Tudja meg, hogy én színezem az eget, a vizeket meg a tengert is!</p>	<p>– Látott már maga napraforgót? Vagy őszi erdőt? – kérdezte a Sárga. De már nem fejezhette be. Összefolyt a két festékpötty. Nem volt már se kék, se sárga. Zöld lett belőlük.</p>

7. kép: Rajzold meg a képeket a következő történethez, amelyet Lázár Ervin *A Kék meg a Sárga* című meséje alapján írtunk! (Forrás: Fülöp–Szilágyi 2020: 79.)

Kolozsvári Grandpierre Emil Harminc kalap című meséjének eseményei jelennek meg a 6 képkockán keresztül (Fülöp–Szilágyi 2020: 80), ahol szöveg alkotása a feladat a képkockák alá. A horgászszerencse című mese képeihez szintén mondatok alkotása szükséges, amelyek a gondolatfelhőkben jelennek meg (Fülöp–Szilágyi 2020: 81), itt 3x3 képkockához kell szövegeket alkotniuk a tanulóknak (8. kép).

8. kép: A következő képsor egy történetet mesél el. Készíts a képek alapján képregényt!
Írj a gondolatfelhőkbe egy-két mondatos szöveget! Beszéltesd a szereplőket!
(Forrás: Fülöp–Szilágyi 2020: 81.)

A harmadik osztályos *Játékváros* című tankönyvsorozathoz tartozó feladatlapokban (Hargitai–Fátyol 2024) és a negyedik *Játékország* olvasás és fogalmazás (Hargitai–Fátyol 2018) munkafüzetben képek segítségével történő mesealkotás jelenik meg. A *Játékvilág* feladatlapok (Hargitai 2018a) tankönyvben történetet kell alkotni a képek és mondatok egyeztetésével.

A negyedik osztályos nyelvtanmunkafüzetben (Fülöp et al. 2022) két feladatban alkalmaznak a szerzők képregényt. Az elsőnél a képeket számozással kell sorba állítani, majd el kell mesélni a történetet. Ezután a feladat második részében cselekvést, történést kifejező szavakat kell gyűjteni a képek alapján (Fülöp et al. 2022: 52). A másik feladat szintén történet írása a képsorokról. Az első képsor 6, a második kettő 3 képből áll, és az egyik történetnek humorosnak kell lennie az utasítás szerint (Fülöp et al. 2022: 117). Az olvasás-munkafüzetben Benedek Elek Kígyós Jancsi meséjét 9 képkocka segítségével dolgozzák fel, amelynél az üres képkockákhoz képek, a képekhez szöveg alkotása a feladat (Burai–Faragóné 2022: 13). Ugyanezen az elven dolgozza fel a Lázár Ervin Bab Berci köve (Burai–Faragóné 2022: 26), Móra Ferenc Kevély Kereki (Burai–Faragóné 2022: 54), Finy Petra Mese a nagymamáról, aki befőttesüvegbe gyűjtötte a mosolyokat (Burai–Faragóné 2022: 74) című műveket. A negyedik osztályos *Játékvilág* nyelvtanmunkafüzetben (Hargitai 2018b) igekötős igék, melléknevek gyűjtése képekről, továbbá a képekről különböző mondattípusok alkotása a feladat (9. kép).

9. kép: Nézd meg a képet! Ki mit csinál? Gyűjts róla igekötős igéket!
(Forrás: Hargitai 2018b: 20.)

A *Játékbirodalom* című sorozat ötödikes olvasókönyve egy bibliai történetet jelenít meg képekben, melynél a képekről kell mesélni (Hargitai 2019: 110).

A hatodik osztályos tankönyvek közül az olvasás-munkafüzetben Daniel Defoe Robinson Crusoe regényéhez kapcsolódóan jelenik meg 6 kép (Radóczné Bálint 2020: 99–100), ezekhez kell mondatokat alkotni.

A 7. osztályos tankönyvekben egyet (10. kép) (Radóczné Bálint 2021), a 8. osztályos tankönyvekben nem találtunk olyan képsorozatot, amely megfelel annak a kritériumnak, amelyet a kutatás elején megfogalmaztunk.

10. kép: Adj egy-egy találó, kifejező címet a regényhez készített illusztrációknak! Ismerd fel, mely képekhez tartoznak az alábbi idézetek és leírások! Írd a számokat a cím után a vonalra! (Egy képhez több számot is írhatsz. Egy idézet pedig kakukktojás, sehová sem írható.)

1. „Elsőként a nevemet tanítottam meg neki.” Az állat a Poll nevet kapta. 2. „[...] állataim naponta öt-tíz liter tejet adtak. [...] Készítettem vaját, sajtot [...]” 3. A zátonyra futott hajót a tengerár a part közelébe sodorta. (Forrás: Radóczné Bálint 2020: 99–100.)

11. kép: Csoportokban dolgozzatok! Az elmúlt tanévben Arany János Toldi című elbeszélő költeményével is megismerkedhettek. A 6.-os könyvekből ismerősök lehetnek számotokra az alábbi illusztrációk. 1. Számozással tegyétek időrendbe a rajzokat! (A négyzetbe írjátok a számot!) 2. Jegyezzétek le a megfelelő rajzhoz a következő szavakat: Nagyfalu, Nagyfalu határa, nádas, Duna-sziget, budai vár, Pest városa! 3. Mondjátok el a rajzok segítségével körforgóban Toldi Miklós történetét! (Forrás: Radócné Bálint 2021: 5.)

Összegzés

A képregények oktatási tevékenységekkel való integrálása számos lehetőséget nyújt a tanítás-tanulás eredményességének növelésére az oktatás színesítésére (Schlichter-Takács–Csimáné 2022a: 79). A Tankönyvkatalógust áttekintve megállapíthatjuk, hogy a hazai, elsősorban az alsó tagozatos magyar irodalom és nyelvtan tankönyvekben megtalálhatóak olyan képsorozatok, amelyek képregényként, képregényalapú mediatis közegként értelmezhetőek, esetenként valódi képregények is megjelennek. Kiemelten az első és a második osztályos tankönyvekben vannak jelen oktatási célú képsorozatok, de ezek minősége több helyen megkérdőjelezhető. A kutatás során megállapítottuk, hogy amikor már biztos írás-olvasás birtokában kell lenniük a tanulóknak, akkor a tankönyvekben egyre kevesebbszer találkozhatunk képekkel, képsorozatokkal, pedig ahogy a szakirodalmi áttekintésben bemutattuk, a mai általános iskolás korosztály érdeklődése, figyelve legjobban a képekkel ragadható meg, s a képregények vizuális segédeszközként való bevetése eredményes lehet a nyelvtanítás folyamatában. A harmadik osztályban új elemként megjelenő írásbeli szövegalkotás, szövegírás taní-

tásánál kiemelten vannak jelen a képsorozatok vagy azok alkotása a szöveg alapján, esetleg a kettő kombinációja. Schirm (2020: 239) szerint a képregények kiválóan alkalmazhatók leíró nyelvészeti ismeretek tanítására (mássalhangzótörvényeket, szófajokat, mondatfajtákat, mondatrészeket lehet velük gyakoroltatni), egyes kommunikációs jelenségek (például társalgási és udvariassági szabályok) bemutatására, nyelvtanórán a stimuláció tanításakor, a nyelvi változásánál, a dialógusok rendezettségénél, de még a diskurzusjelölőknél is felhasználhatók, ennek ellenére a nyelvtanításban nagyon kismértékben vannak jelen a tankönyvekben a képsorozatok, képregények.

Kutatásunk nem terjedt ki a tankönyveken kívüli képregények vagy oktatási célú képsorozatok alkalmazására a magyar irodalom és nyelvtan oktatása során (lásd erről például Schlichter-Takács–Csimáné 2022a, 2022b), de a kreatív és elhivatott tanítók és tanárok remélhetőleg alkalmazzák ezt az eszközt, továbbá véleményünk szerint a tankönyvírás és -szerkesztés is nagyobb hangsúlyt helyezhetne a minőségi és a korosztálynak megfelelő képsorozatok, képregények alkalmazására.

Szakirodalom

- Adorján Katalin – Ungár Ágnes 2020. *Játékház. Képes olvasókönyv 2*. Oktatási Hivatal. Budapest.
- Akkaya, Ahmet 2013. A different activity in grammar learning in Turkish course: Educational comicstrips. *International Journal of Academic Research* 5(5): 118–23. <https://doi.org/10.7813/2075-4124.2013/5-5/B.18>
- Akcanca, Nur 2020. An alternative teaching tool in science education: Educational comics. *International Online Journal of Education and Teaching (IOJET)* 7(4): 1550–70.
- Arroio, Agnaldo 2011. Comics as a narrative in Natural Science Education. *Western Anatolia Journal of Educational Sciences (WAJES) Special Issue*: 93–8.
- Balázs Géza 1994. *Szövegtani gyakorlatok, vázlatok és tanulmányok*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Balázs Géza 2007. *Szövegantropológia. Szövegek többirányú megközelítése*. Berzsenyi Dániel Főiskola. Szombathely. Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ. Budapest.
- Balázs Géza 2009. Képes népszokások. Képi fordulat a graffitiben. 337–44. In: Balázs Géza – H. Varga Gyula (szerk.): *Ikonikus fordulat a kultúrában*. Magyar Szemiotikai Társaság. Budapest. Linceum Kiadó. Eger.
- Bartha Jánosné – Fukkné Fukász Enikő – Szalay Mária 2020a. *Egy lépés a betű. Olvasás-írás előkészítő füzet 1. osztály*. Oktatási Hivatal. Budapest.
- Bartha Jánosné – Fukkné Fukász Enikő – Szalay Mária 2020b. *Szövegről szövegre – Olvasás munkatankönyv 2. osztály I. kötet*. Oktatási Hivatal. Budapest.

- Bartha Jánosné – Fukkné Fukász Enikő – Szalay Mária 2020c. *Szövegről szövegre – Olvasás munkatankönyv 2. osztály II. kötet*. Oktatási Hivatal. Budapest.
- Bárdos Dóra 2020. Hány éves volt Baradlayné? – a magyar adaptációs képregény feldolgozási lehetőségei az irodalomórán. In: Lipóczi-Csabai Sarolta (szerk.): *Élményközpontú nyelv- és irodalomoktatás*. Neumann János Egyetem. Kecskemét. 179–89.
- Benkő Zsuzsanna – Csájiné Knézics Anikó – Kárpáti Anikó 2020. *Szépen, helyesen munkafüzet 1*. Oktatási Hivatal. Budapest.
- Burai Lászlóné – Faragó Attiláné 2022. *Olvasás munkafüzet 4. Hétszín sorozat*. Oktatási Hivatal. Budapest.
- Burai Lászlóné – Faragó Attiláné – Kóródi Bence 2020. *Hétszínvarázs munkafüzet a 2. évfolyam számára*. Oktatási Hivatal. Budapest.
- Castillo-Cuesta, Luz – Quinonez-Beltran, Ana 2022. „Using Digital Comics for Enhancing EFL Vocabulary Learning during the COVID–19 Pandemic. *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research* 21(5): 478–91. <https://doi.org/10.26803/ijlter.21.5.24>
- Cook, Mike P. 2017. Now I “see”: The impact of graphic novels on reading comprehension in high school English classrooms. *Literacy Research and Instruction* 56(1): 21–53. <https://doi.org/10.1080/19388071.2016.1244869>
- Crosby, Ron 2023. The use of comic books as a teaching tool: A descriptive study. *OTB Forum* 11(1): 37–43.
- Csájiné Knézics Anikó – Esztergályosné Földesi Katalin 2020. *Gyöngybetűk munkafüzet 1*. Oktatási Hivatal. Budapest.
- Czike Bernadett 2004. *A pedagógusszerep változása és hatása a személyiségfejlődésre*. Doktori disszertáció. ELTE BTK. <http://hdl.handle.net/10831/39687>
- Csabay Noémi 2006. Using Comic Strips in Language Classes. *English Teaching Forum* 44(1): 24–6.
- Domokos Áron – Molnár Gábor 2022. Az ügynök: Harari, avagy hogyan (ne) tanítsunk történelmet képregénnyel: Első rész. *Anyanyelvi kultúrákövetítés | Mediation of hungarian language culture* 5(2): 49–68. <https://doi.org/10.33569/akk.3375>
- Domokos Áron – Molnár Gábor 2023. Az ügynök: Harari, avagy hogyan (ne) tanítsunk történelmet képregénnyel (Második rész). *Anyanyelvi kultúrákövetítés | Mediation of hungarian language culture* 6(1): 14–55. <https://doi.org/10.33569/akk.4567>
- Dunai Tamás 2013. Képregény: kép és regény? *Studia Litteraria* 52(1–2): 109–19. <https://doi.org/10.37415/studia/2013/52/4022>
- Ernyey Dániel 2020. COMIC-CON a fizikaórán. Képregények felhasználása a modern fizika tanításában, online oktatásban is. *PHYS_Comic-Con_a_fizikaoran.pdf* (Letöltés: 2022. 10. 27.)
- Esztergályosné Földesi Katalin 2020. *Az én ábécém 1. tankönyv*. Oktatási Hivatal. Budapest.
- Esztergályos Jenő 2020. *Első olvasókönyvem tankönyv 1*. Oktatási Hivatal. Budapest.

- Fenyő D. György 2015. Hogyan olvasnak a fiatalok? *Gyermeknevelés* 3(1): 60–73. <https://doi.org/10.31074/gyntf.2015.1.60.73>
- Fónai Nikolett 2020. A képregény a multimodális műveltség szolgálatában Könyvtárak a kilencedik művészet támogató szerepében. *Anyanyelvi kultúráközvetítés | Mediation of hungarian language culture* 3(1): 38–56. <https://doi.org/10.33569/akk.2446>
- Fülöp Mária – Kóródi Bence – Szilágyi Katalin 2022. *Magyar nyelv 4. munkafüzet*. Oktatási Hivatal. Budapest.
- Fülöp Mária – Szilágyi Katalin 2020. *Szövegalkotás 3. munkafüzet*. Oktatási Hivatal. Budapest.
- G. Szabó Sára – Gombos Péter 2005. A képregény. In: Cserhalmi Zsuzsa – Forgács Anna – Pála Károly – Sándor Csilla (szerk.): *Irodalom – Tanári Kincsesládó 21. kiegészítő kötet*. Raabe Kiadó. Budapest. 1–22.
- Hargitai Katalin 2018a. *Játékvilág. Feladatlapok*. Eszterházy Károly Egyetem. Eger.
- Hargitai Katalin 2018b. *Játékvilág. Magyar nyelvi munkafüzet 4*. Eszterházy Károly Egyetem. Eger.
- Hargitai Katalin 2019. *Játékbirodalom. Képes olvasókönyv az általános iskola 5. osztálya számára*. Oktatási Hivatal (Eszterházy Károly Egyetem). Budapest (Eger).
- Hargitai Katalin – Fátyol Csilla 2018. *Játékkország. Olvasás és fogalmazás munkafüzet 4*. Oktatási Hivatal. Budapest.
- Hargitai Katalin – Fátyol Csilla 2024. *Játékváros. Feladatlapok az általános iskola 3. osztálya számára*. Oktatási Hivatal. Budapest.
- Issa, Sadam 2018. Comics in the English classroom: a guide to teaching comics across English studies. *Journal of Graphic Novels and Comics* 9(4): 310–28. <https://doi.org/10.1080/21504857.2017.1355822>
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2009. Ikonikus fordulat vagy valami más? In: Balázs Géza – H. Varga Gyula (szerk.): *Ikonikus fordulat a kultúrában*. Magyar Szemiotikai Társaság. Budapest. Linceum Kiadó. Eger. 15–37.
- Karap Zsuzsanna 2017. The possible benefits of using comic books in foreign language education: A classroom study. *Képzés és Gyakorlat | Training and Practice* 15(1–2): 243–60. <https://doi.org/10.17165/TP.2017.1-2.14>
- Koutníková, Marta 2017. The Application of Comics in Science Education. *Acta Educationis Generalis* 7(3): 88–99. <https://doi.org/10.1515/atd-2017-0026>
- Kusrini, Dewi – Dewanty, Via Luviana – Hidayat, Nadiya Nurhamidah 2020. The development of comics as a media to improve Japanese writing skill. *Proceedings of the 4th International Conference on Language, Literature, Culture, and Education (ICOLLITE 2020)*. Atlantis Press. 155–63.
- Maksa Gyula 2013. Képregény(alapú médiaközeg) és ismeretterjesztési lehetőségek. https://ktk.pte.hu/sites/ktk.pte.hu/files/images/szervezet/intezetek/mti/maksa_kepregenyalapu_mediakozegek_es_ismeretterjesztési_lehetosegek_tanulmany_2013.pdf (Letöltés: 2024. 05. 25.)

- Matuk, Camillia – Hurwich, Talia – Spiegel, Amy – Diamond, Judy 2019. How Do Teachers Use Comics to Promote Engagement, Equity, and Diversity in Science Classrooms? *Research in Science Education* 51(3): 685–732.
<https://doi.org/10.1007/s11165-018-9814-8>
- Meixner Ildikó 2020. *Játékház. Képes olvasókönyv az általános iskola 1. osztálya számára*. Oktatási Hivatal. Budapest.
- Mező Ferenc – Mező Katalin – Mező Lilla Dóra 2018. Képességfejlesztő játékok Az IPOOModell aspektusából: a fejlesztésbe integrált diagnosztika lehetősége. *Különleges Bánásmód* 4(2): 55–66. <https://doi.org/10.18458/KB.2018.2.55>
- Nagyházi Bernadette 2022. Én, te, ő. Képes meseregény a nyelvtan tanításában. *Anyanyelvi kultúrákövetítés | Mediation of hungarian language culture* 5(1): 3–20. <https://doi.org/10.33569/akk.3184>
- Petőfi S. János – Benkes Zsuzsa: Ikon – jelentés – ikonikus fordulat. In: Balázs Géza – H. Varga Gyula (szerk.): *Ikonikus fordulat a kultúrában*. Magyar Szemiotikai Társaság. Budapest. Líceum Kiadó. Eger. 38–48.
- Phoon, Hong-Yii – Roslan, Roslinawati – Shahrill, Masitah – Said, ardimah Mohd. 2020. The role of comics in elementary school science education. *Formatif: Jurnal Ilmiah Pendidikan MIPA* 10(2): 67–76.
<https://doi.org/10.30998/formatif.v10i2.6257>
- Radócné Bálint Ildikó 2020. *Irodalom 6. munkafüzet*. Oktatási Hivatal. Budapest.
- Radócné Bálint Ildikó 2021. *Irodalom 7. munkafüzet*. Oktatási Hivatal. Budapest.
- Sagri, Maria – Sofos, Filippos – Mouzaki, Despoina 2018. Digital Storytelling, comics and new technologies in education: review, research and perspectives. *The International Education Journal: Comparative Perspectives* 17(4): 97–112.
- Schirm Anita 2020. Új szövegtípusok a nyelvtanításban - avagy hogyan szeretessük meg a nyelvtant a diákokkal? In: Istók Béla – Lőrincz Gábor – Lőrincz Julianna – Simon Szabolcs (szerk.): *Tankönyvkuatás – fordított tankönyvek – kétnyelvűség*. Selye János Egyetem. Komárom. 233–56.
- Schlichter-Takács Anett – Csimáné Pozsegovics Beáta 2022a. A képregény használata az alapfokú oktatásban. *Anyanyelvi kultúrákövetítés | Mediation of hungarian language culture* 5(2): 69–81. <https://doi.org/10.33569/akk.3305>
- Schlichter-Takács Anett – Csimáné Pozsegovics Beáta 2022b. A képregény/képregényalapú mediátikus közegek alkalmazási lehetőségei az általános iskolában példákkal. In: G. Szabó Sára – Gombos, Péter (szerk.): *Módszertan és megújulás: Válogatás a MATE Neveléstudományi Intézete szakmódszertani tanulmányaiból*. MATE Press. Gödöllő. 87–98.
- Schlichter-Takács Anett – Csimáné Pozsegovics Beáta – Fogelné Pálos Anikó 2024. Képregények, képregényalapú mediátikus közegek magyarórán In: Pölcz Ádám (szerk.): *Anyanyelvi praktikák: Módszertani útmutató a 3–18 éves korosztály anyanyelvi fejlesztéséhez*. Petőfi Media Group. Budapest. 149–56.
- Szalay Kristóf 2016. Nyelvtanulás karikatúrákkal és képregényekkel. *Különleges Bánásmód* 2(1): 73–85. <https://doi.org/10.18458/kb.2016.1.73>

- Szénich Alexandra – Asztalos Réka 2023. A nyelvtanulók tanulási folyamatának támogatása – néhány példa a coaching-jellegű megközelítés alkalmazására a CORALL projekt kontextusában. *Porta Lingua*. 2: 169–78.
<https://doi.org/10.48040/PL.2023.2.16>
- Szűts Zoltán 2020. *A digitális pedagógia elmélete*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
<https://doi.org/10.1556/9789634545859>
- Tari Ibolya 2021. Egyedülálló akcióval népszerűsítik a történelmi képregényeket. <http://klasszikradio.hu/podcast2/egyedulallo-akcioval-nepszerusitik-a-tortenelmi-kepregenyeket/> (Letöltés: 2022. 05. 12.)
- Toh, Tin-Lam 2016. Use of Comics and Storytelling in Teaching Mathematics. In: Toh, Pee Choon – Kaur, Berinderjeet (szerk.): *Developing 21st Century Competencies in the Mathematics Classroom*. Singapore, World Scientific Publishing Co Pte Ltd. 241–59. https://doi.org/10.1142/9789813143623_0013
- Utomo, Dias Tiara Putri – Ahsanah, Finaty 2020. Utilizing digital comics in college students' grammar class. *Journal of English Language Teaching and Linguistics* 5(3): 393–403. <https://doi.org/10.21462/jeltl.v5i3.449>
- Vörös Klára 2022. Komisz-e a comics?: A bibliai József-történet képregény-adaptációja. *Anyanyelvi kultúráközvetítés | Mediation of hungarian language culture* 5(1): 39–52. <https://doi.org/10.33569/akk.3284>
- Wallner, Lars – Barajas, Katarina Eriksson 2020. Using comics and graphic novels in K-9 education: An integrative research review. *Studies in Comics* 11(1): 37–54. https://doi.org/10.1386/stic_00014_1
- Wiegerová, Adriana – Navrátilová, Hana 2017. Let's Not Be Scared of Comics (Researching Possibilities of Using Conceptual Comics in Teaching Nature Study in Kindergarten). *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 237: 1576–81. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2017.02.248>
- Zsilka Tibor 1986. A képregény mint műfaj. *JEL-KÉP* 7(2): 83–7.

Schlichter-Takács Anett

egyetemi docens

MATE Kaposvári Campus

Neveléstudományi Intézet

Szakdidaktikai Tanszék

E-mail: schlichter-takacs.anett@uni-mate.hu

<https://orcid.org/0000-0002-3609-1739>

Csimáné Pozsegovics Beáta

adjunktus

MATE Kaposvári Campus

Neveléstudományi Intézet

Szakdidaktikai Tanszék

E-mail: csimane.pozsegovics.beata@uni-mate.hu

<https://orcid.org/0000-0001-8894-3414>

Abstract

SCHLICHTER-TAKÁCS, ANETT – CSIMÁNE POZSEGOVICS, BEÁTA

COMICS, COMIS-BASED MEDIA IN HUNGARIAN LANGUAGE AND LITERATURE TEXTBOOKS IN ELEMENTARY SCHOOL

In our research, we examined elementary school Hungarian language and literature textbooks available in the "Textbook Catalogue" in 2024. We were interested in whether they use comics as an educational form. The test sample consists of 118 items. We interpreted as comics those series of images – or tasks that encourage the creation of connected series of images – which display some kind of fairy tale, narrative, coherent story and consist of at least 3 frames. The series of images are not accompanied by text in all cases, as their creation may also appear as a student task. We found that the majority of comic book-like picture series can be found in lower school textbooks, while their number is negligible in upper school books. We encounter them most often in the case of storytelling and text creation, but they occur significantly less frequently in the teaching of grammar.

Keywords: comics, education, Hungarian language and literature, elementary school, textbooks

GRÁFIK IMRE

THASS-THIENEMANN TIVADAR: A NYELV INTERPRETÁCIÓJA I.

A NYELV SZIMBOLIKUS JELENTÉSE

Tinta Könyvkiadó, Budapest. 2016. 358 lap

Az etnoszemiotika művelőjeként egy olyan könyv ismertetésére vállalkozom, amely – szigorúan csak a címéből kiindulva – inkább a nyelvtudomány, de – tartalmát tekintve – legalább annyira a szemiotika, az irodalomtudomány, a néprajztudomány (és természetesen több más társtudomány) szempontjából is figyelmet érdemel.

Föltehető, bár sajnálatos, hogy a szerzőt és munkásságát kevesen ismerik Magyarországon. Thass-Thienemann Tivadar (1890–1985) életútját és tudományos tevékenységét tekintve azonban éppen a jelen kötet kapcsán ez pótolható, mindenekelőtt a kötet fordítójának előszavából. Szerencsére nem minden előzmény nélkül. A szűkebb tudományosság előtt az eredetileg germanistának, irodalomtörténésznek induló Thass-Thienemann Tivadarnak még pécsi tanársága alatt megírt és több kiadásban megjelent *Irodalomtörténeti alapfogalmak* című kötete ismert. A közelmúltban a pécsi Pro Pannonia jóvoltából 2010-ben jelent meg *Az utókor címére: Thienemann Tivadar hátrahagyott életrajzi feljegyzései* című kötet (sajtó alá rendezte Koncz Lajos; a jegyzetapparátus összeállításában közreműködött és a névmutatót készítette Eröss Zsolt). A Kijárat Kiadó pedig 2013-ban jelentette meg Balogh Tamás *Ő volt Thienemann Tivadar* című kötetét.

A második világháború után, emigrációja révén az Egyesült Államokba került Thass-Thienemann Tivadar szakterületet váltott: nyelvpszichológiával

kezdt foglalkozni, kutatásait az angol, tágabban az indoeurópai nyelvek körére terjesztette ki. Bár kétségtelen, hogy mind a német, mind az orosz hatóságok részéről érték zaklatások, indokolatlan lenne személyét hamis glóriával illetni a távozásával kapcsolatban. Emigrációjának okairól ő maga mondja: „Meg kell mondanom, hogy ez az édes haza nekem mindent, mindent megadott, amit csak kívántam. Engemet úgy emlegettek sokáig, mint a legfiatalabb egyetemi nyilvános, rendes tanárt, akit valaha kineveztek. Én voltam a legfiatalabb akadémikus, akit az Akadémiára beválasztottak. Nekem adták a legmagasabb szellemi kitüntetést, a Corvin Koszorút, és a Corvin Koszorú Társaságban megint én voltam a legfiatalabb. Mindent megadott: társadalmilag, emberileg, anyagiilag. [...] Embereknek azt mondtam itt, hogy politikai okokból a kommunisták elől mentem el. Hát ez fél-igazság. [...] éreztem, hogy otthon elértem mindent, ami elérhető számomra. [...] Oly jól voltam otthon. De láttam, nincs tovább. Elérkeztem valahova. Most már csak öregség, nyugdíj vár rám. Ez a férfiúknak a klimaktériuma, hogy – úgy mondjam – az ember valami nagy változást kíván. Itt nincs tovább... Nincs... Nem lehet tovább menni. És persze megvolt az a vágyam, majdnem mindig otthon is külföldit játszottam, hát szeretnék külföldre menni és szeretném angol nyelven kifejezni gondolataimat” – idézi a fordító előszava (15–6. oldal). Sietünk

megjegyezni, hogy ez nem „hütlenség” sem a korábbi szakterülete, sem a hazája iránt, mert mint önéletírásában írja: „Ha otthon maradtam volna és a korviszonyok megengedték volna, nem az angol, hanem a magyar nyelv szólásaiban eltemetett szellemi múltat, egy ismeretlen, soha föl nem fedezett vidéket szerettem volna ismertetni.”

Élete fő művének az Amerikában megjelent *The Interpretation of Language I: Understanding the Symbolic Meaning of Language*. New York: Jason Aronson, Inc. 1968. és *The Interpretation of Language II: Understanding the Unconscious Meaning of Language*. New York: Jason Aronson, Inc. 1973. kötetek tekinthetők. A most ismertetésre kerülő első kötet a Tinta Könyvkiadó (dicséretes vállalkozása) jóvoltából került kiadásra, de 2020-ban megjelent a lefordított második kötet is.

A szerzői *Előszó* e tekintetben világos. „Az első kötet, *A nyelv szimbolikus jelentése* azon a meggyőződésen alapul, hogy a verbális szimbolizmus megértése alapvető tudás. A verbális szimbolizmus olyan, mint az aritmetika a fizikai-matematikai tudományok számára: nem szaktudományi értelemben vett nyelvészet, sem laboratóriumban művelt pszichológia, és nem is a tudományok fölött álló szupertudományként felfogott filozófia, hanem a humán tudományok alapvetése” (31).

Thass-Thienemann Tivadar (a fordítás alapjául szolgáló 1973-as kiadás előszavában) kitér azokra a kritikákra is, melyek választott anyagának univerzálisan emberi voltára vonatkozóan rákérdeztek, hogy vizsgálódása, elemzése miért korlátozódott a Nyugat hagyományára. Mint írta, s szavai megfonto-

landóan tanulságosak: „Az univerzális fogalmak elméletben igazak, de ritkán érvényesek a valóságos emberi tapasztalat világában. Kötve vagyunk egy sajátos nyelvi-kulturális valósághoz. Az embernek újra kell születnie, hogy megszabaduljon a Nyugat örökségének minden nyomától. Bármennyire is antropológusi alapossággal tanulmányozzuk egy bennszülött törzs nyelvét, nyugatiak lévén mindig idegenek maradunk a bennszülöttek jelentésvilágában, ha csak nem avatnak bennünket a törzs tagjává, és nem szippant be bennünket ténylegesen is a törzsi kultúra. Másikülönben bármennyire hűségesen jegyezzük is föl, hogy melyik szó mit jelent, óhatatlanul csak a nyelv felszínén fogunk tapogatózni anélkül, hogy megragadnánk a valóságos jelentéseket, s továbbra is kívül maradunk a nyelvhez kapcsolódó képzelet és varázslat világán. Ez okból döntöttem úgy, hogy a mi régi nyugati kulturális örökségünk megszokott határai között maradok” (34).

Thass-Thienemann Tivadar kései nagy műve, élete magnum opusa, *A nyelv interpretációja*, melynek első kötetét, *A nyelv szimbolikus jelentése* című munkáját immár tehát olvashatjuk magyar nyelven is Simoncsics Péter igényes és értő fordításában.

Érdemes a szerző *Bevezetés: tények és elméletek* című könyvindító fejezetében megfogalmazott gondolatait kissé bővebben idézni: „A szimbolikus viselkedés kreatív. Az ember nem mechanikusan reagál a fizikai ingerekre, hanem gondolkodva és képzelőerejét használva cselekszik, amikor szimbólumokat használ és teremt. Az ember nincs bezárva a fizikai valóságba, hanem áttemeli azt a világ szimbolikus reprezentációjának

dimenziójába. A nyelv a szimbolikus reprezentáció és a kreativitás fontos terepe. A szimbolizmus tanulmányozása magával hozza a nyelv tanulmányozását. A szimbolikus viselkedés tanulmányozása az a szilárd alap, amelyekre épül a pszichológia és a nyelvészet tudománya, és ez az a közös forrás is, amely által e tudományok legmélyebben betekinthetnek az emberi viselkedés rejtelmeibe” (36). Majd – az 1973-ban kifejtett – gondolatait így folytatja: „Bár a szimbolikus viselkedés birodalma áll a viselkedéstudományok fókuszában, a nyelv szimbolizmusa mégis meglehetősen új területe a tudományos kutatásoknak. Hogy miért van ez így, magyarázatra szorul. Furcsa jelenség, hogy két tudomány, amely kutatási anyagát tekintve kölcsönösen függ egymástól, módszerében és elveiben pedig közeli rokon, mégis egymástól függetlenül, ha éppenséggel nem egymás iránt közömbösen fejtették ki erőfeszítéseiket a kutatásban. Mindkét tudomány realisztikus alapokra épült nagyjából ugyanabban az időben, a múlt század végén és e század elején. A nagy nyelvészek kora egybeesik a nagy pszichológusok korával. Nyelvünk előtörténetének fölfedezése a nyelvészet klasszikus műveiben körülbelül akkor történt meg, amikor Sigmund Freud a jelentésekkel és az elme öntudatlan működésével kapcsolatos fölfedezéseit tette” (37).

Egyetértően idézhetjük a kötet hátsó borítóján olvasható megállapítást: „Thass-Thienemann Tivadar nyelvpszichológiai fölfogását a pszichoanalízis, mindenekelőtt Sigmund Freud tanai nyomán alakította ki. Mire kutatásai beértek és formát öltöttek, a XX. század második felének nyelvészeti forradalma, a generatív-transzformációs nyelvészet

minden más kutatási irányt elsöpört, illetve háttérbe szorított, ekképpen Thass-Thienemann eltérő irányultságú, a szemiotikát, leginkább pedig a kognitív nyelvészetet megelőlegező művét is. [...] Noha korát megelőző műve az éppen akkor uralkodó tudományos »divat« miatt Amerikában visszhangtalan, Magyarországon egyenesen ismeretlen maradt, ma már látható, hogy a közben létrejött kognitív tudományok fő árama utolérte és igazolta Thass-Thienemann Tivadar pszicholingvisztikai életművét.”

A szimbolizmus, az ember szimbolikus viselkedése több vonatkozásban tárgya a szemiotikai/etnoszemiotikai, nyelvi/kommunikációs, irodalmi/folklorisztikai, néprajzi/népművészeti kutatásoknak (és folytathatnám a felsorolást).

Sajnos nincs mód arra, hogy a tartalmát jól és logikusan tagoló kötetet részletesen ismertessük. Ilyenformán csak néhány – elméleti és gyakorlati szempontból is – izgalmas és tanulságokkal szolgáló fejezetcím alapján csábítjuk olvasásra a néprajz, a kulturális antropológia, a szemiotika és más tudományok művelőit, de minden érdeklődőt is.

Az első nagyobb egység: *A nyelvészeti megközelítés*. Ezen belül a *Jel és szimbólum* alfejezetben kifejtettek szolgálnak tanulságos és megfontolandó megállapításokkal. A második nagyobb rész: *A pszichológiai megközelítés*. Itt – bevallottan némi elfogultsággal – az *Isméltés* alfejezetet emelem ki – igaz, a szerző indítása ebben mintha megerősítene: „A szimbolikus viselkedés megértéséhez különösen fontos az isméltés” (136). A harmadik nagy fejezet: *A test szimbolizmusa*. Az antropológiai kutatások általában nagy figyelmet szentelnek a testrészek elnevezésének, de föltéte-

lehetően ez a tárgykör sok olvasó érdeklődését fölkelte.

Nem kevésbé érdekfeszítő olvasnivaló található a *Kiegészítések* című utolsó nagyobb fejezetben. A *színszimbolika*, a *tűz*, a *fény*, a *számok*, a *hangszimbolika*, az *ízlelés és szaglás*, a *tér*, az *idő* és az *írás* című alfejezetekben széles körű ismeretanyagra alapozott kifejtések, magyarázatok föltehetően még a tájékozottabb olvasóknak is szolgálhatnak újdonságokkal.

A gondosan szerkesztett kötet kifejezetten hasznos *Válogatott irodalommal*, *Végjegyzetekkel*, *Névmutatóval* és *Idegen szavak jegyzékével* zárul.

Végezetül fontosnak tartom megemlíteni, hogy a könyv nyelvezete sziporkázóan szellemes (megjegyzem ez nemcsak a szerző, hanem a fordító érdeme is), teletűzve szépirodalmi példákkal, hivatkozásokkal.

A terjesztés elérhető áron kínálja a puha borítójú, szolid és ízléses nyomdai előállítású kiadványt. A kiadási pél-

dányszámot nem ismerjük, azt azonban tudjuk, hogy időközben már utánnomása is készült a kötetnek, s így remélhetően aszakkönyvtárak és közkönyvtárak révén nemcsak a különböző tudományterületek művelői, a tudományos kutatók számára, hanem szélesebb körben is hozzáférhetővé, illetve ismertté válik a könyv.

Legvégül megemlítem még, hogy aki többet és mást is szándékozik megtudni Thass-Thienemann Tivadarról, illetve munkásságáról, az kézbe veheti P. Müller Péter szerkesztésében a *Thienemann Tivadar és a mai szaktudományok: írások születése 125. évfordulójára* című, Pécsen 2016-ban a Kronosz kiadásában megjelent kötetet.

Gráfik Imre

néprajzkutató, muzeológus, ny. múzeumigazgató

Néprajzi Múzeum, Savaria Múzeum

E-mail: grafikimre@gmail.com

**A NYELV SZIMBOLIKUS, TUDAT ALATTI JELENTÉSE
THASS-THIENEMANN TIVADAR FILOZÓFIAI-METAPSZICHOLÓGIAI NYELVÉSZETE**

Thass-Thienemann Tivadar (1890–1985) Gombocz Zoltán, Korniss Gyula, Hóman Bálint, Teleki Pál, Klebelsberg Kunó barátja, Pécssett Várkonyi Nándor segítője volt. Egyetemalapító: azt vallotta, ha Budapestnek katolikus, Debrecennek református teológiai fakultása van, akkor legyen a pécsi egyetemnek lutheránus. Nem valósult meg. A II. világháború után Amerikába emigrált, és szinte eltűnt a magyar tudomány horizontjáról. Most végre magyarul is olvasható.

Karácsony Sándor, Várkonyi Zoltán, Hamvas Béla, Fónagy Iván, Bernáth Béla inspiráló gondolatai nyomán visszajutott végre Magyarországra Thass-Thienemann Tivadar (könyvének címe: *A nyelv interpretációja. I. A nyelv szimbolikus jelentése, II. A nyelv tudat alatti jelentése*). Freudi, pszichoanalitikus alapon álló, antropológiai, de akár prekognitívnek is nevezhető nyelvészete Magyarországon gyakorlatilag visszhangtalan. A fordító (Simoncsics Péter) a kognitív nyelvészet előhírmökének tartja. Ez a pszichologizáló nyelvészet egy művelődéstörténeti (szellemtörténeti) vonal, amely (például a testszimbolika kapcsán) megelőzi és érintkezik ugyan a kognitív nyelvészettel, ám kiindulását, alapjait és irányát, valamint eredményeit tekintve teljesen más. Egy olyan nyelvészet, amely nem létezik Magyarországon; legfőljebb a korábban jelzett magyar szerzők munkásságában vannak nyomai. Thass-Thienemann példái szinte kizárólag a görög-latin-angol-német nyelven alapulnak. Végtelenül elszomorító, mert

akár a magyar nyelvben is kimutathatta volna ezeket a jelenségeket, s akkor közelebb lennének anyanyelvünk megértéséhez.

Szellemtörténet, metapszichológia, új filozófia

Thass-Thienemann a 2010-ben magyarul megjelent könyvében egyértelműen szellemtörténetnek nevezi a kutatását: „A magyarság pszichológiai adottság. Anyanyelvvél összefüggő kulturális valami. Nem biológiai... A magam »szellemtörténeti« álláspontja: a magyarság fogalmát a magyar szellemet kifejező, hordozó, megtestesítő magyar nyelvben látom. A nyelv megrögzíti és kialakítja a gondolatot. »Nyelvében él a nemzet«, mondja Széchenyi. Magam is ezt valom. Nyelv, irodalom, történelem teszi a magyart magyarrá” (2016: 23). Irányultságát Freud nyomán pedig a pszichológián túllépő (akár filozófiaiak nevezhető) metapszichológia körébe sorolja, mely a művészet és nyelv kérdéseit ugyancsak egyben vizsgálja: „Új filozófia lett belőle, amely az emberi lét végső kérdéseire keresi a választ. Mint minden filozófia, ez is lehet »alkalmazott diszciplína«, válhat gyakorlattá a vallás, az etika, a rituálék, a szokások, a művészet, az irodalom, a történelem, a társadalmi rend vagy a nevelés megértésében...” (2020: 11). Kétségtelen, hogy ez az irányzat élesen szemben áll a szigorúan strukturális, olykor a jelentést is kiiktató, azt szinte anatómának tekintő nyelvészettel (2016: 56).

Thass-Thienemann tudományos rendszere, metapszichológiai-szellem-történeti alapállása így summázható:

- (1) A nyelv archaikus, kollektív: „nyelv, amit anyanyelvünként beszélünk, kulturális örökségünk, és legbensőbb természete szerint kollektív”, de nem kell a kollektív tudatalathoz ragaszkodni, a lényeg, hogy: „örökölt verbális kifejezéseink tára természetéből adódóan archaikus és kollektív” (2020: 13).
- (2) Kumulatív kulturális átvitel: a biológus Julian Huxley mutatott rá a kumulatív átvitel hatására, amiből kumulatív nyelvi változás következik (2016: 107–8); „a biológiai-genetikai örökség mellett az átvitelnek van egy másik csatornája, ahol az átvitel nem a géneken keresztül történik, hanem az egyik nemzedék továbbítja a másiknak. Ez kumulatív folyamat eredménye. Ha ez a nyelven át történő kumulatív kulturális átvitel nem létezne, az ember megmaradt volna az állat szintjén...” (2020: 13).
- (3) A nyelvben elsüllyedt tudás van: „az általunk beszélt nyelvet elfojtásos szorongás formálta és alakította át [...] [ami] a szerves élet három fókusz körül sűrűsödik össze: az egyik a kezdet, a születés, a másik a vég, a halál, a harmadik pedig az új élet teremtő aktusa, a szexuális egyesülés” (2020: 16); „E túlélő jelentések, bár elfelejtve és elfojtva, életben maradnak a senki földjén, amit preverbálisnak, prelogikusnak vagy tudatalattinak hívunk” (2020: 15). „Nyelveink számtalan nemzedék elraktározott hagyományát adják tovább, és ezt a tényt nem szabad

összekeverni egy etimológiai szótár korrekt magyarázatával” (2020: 30). Merthogy másféle etimológiával lehet csak megközelíteni (erről később).

- (4) Az elsüllyedt tudásra jelek mutatnak: „Ahol egy fontos, érzelmekkel teli vagy félelmet keltő szimbolikus jelentés elsüllyedt, fedőjelentések galaxisa jelenik meg a manifeszt felszínen” (2020: 15).
- (5) Az elsüllyedt tudás kutatható (kihüvelyezhető) például újszerű etimológia, álomnyelv, szleng, gyermeknyelv, egyéb regresszív nyelvi jelenségek kutatásával: „az álomnyelven túl (vagy alatta) létezik egy nyelvi réteg, amit nem az egyén hozott létre, amit azonban kész eszközként használnak föl személyes érzelmeinek kifejezésére” (2020: 12); „Értékes tudat alatti anyagot nyerünk majd vissza zabolátlan szlengkifejezésekből és a gyermekkor legkorábbi fantáziaképeinek nyelvéből. Ez a nyelvi anyag főként preverbális” (2016: 19); felismerhető az elsüllyedt tudás például az (ismételgető) echószavak infantilis jellegében (2016: 161). Magam hozzátenném a többi ösztönös megnyilvánulást, leginkább az önkéntelen „dallamozást”.
- (6) A nyelv (valamilyen módon) meghatározza a gondolkodást (ez voltaképpen a Sapir–Whorf-hipotézis): „nem vagyunk teljesen szabadok gondolkodásunk folyamataiban vagy verbális közléseink megválasztásában” (2020: 10).

Ez a szellemtörténeti, metafizikai megközelítés azért tekinthető filozófiaiak is, mert a teljes emberre figyel, célja így

summázható: „Az egészséges személyiség követelménye ma is az, hogy tudatában legyen annak, hogy az ember mindig ugyanaz és mindig más is. Szubjektív szempontból az ember inkább az állandóságot érzékeli, objektív szempontból viszont jobban észreveszi a változást a külvilágban, ahogy nemzedékek nőnek föl és hanyatlanak le” (2016: 315).

Tudatalatti, tudatelőtti

Thass-Thienemann különbséget tesz a tudatalatti és a tudatelőtti között. A tudatelőttrit az ember megérti, de a felnőtt „normális” körülmények között kontroll alatt tartja, nem használja (2016: 134), míg a tudatalatti nem hozzáférhető, csak intenzív értelmezéssel hozható felszínre. A tudatalatti már Freud előtt ismert volt a nyelvészeti irodalomban. Például Hermann Paul (1880) és Heymann Steinthal (1888) munkájában. Hermann Paulnál: „minden, ami a tudatban megvolt, hatékony mozgatóerő marad a tudattalanban. [...] A beszéd minden megnyilvánulása az elme tudattalan és mély sötétségéből áramlik ki” (2016: 92). Freud (1900) és Jung (1912) tudattalanfelfogását az antropológus Benjamin Lee Whorf (1937) kriptotípus fogalma követi (2016: 93). Egy másik antropológus, Edward Sapir pedig azt írja, hogy „a verbális alakok sodródnak, mintha egy lejtőn mozognának” a nyelvi tudatalatti rétegébe (2016: 153). A Freud által Es-nek, latinul Id-nek nevezett tudatalattit Thass-Thienemann fordítója, Simoncsics Péter indokoltan Ősízének nevezi, mivel az *izé* állítólag az *ez* névmás fosszilizálódott alakja: *ez-e*, *ez-é* > *izé* (2016: 33). A változásokat generáló tudatalatti: szimbolikus, képszerű és preverbális, míg a vele ellentétes, kon-

zerváló Felettes Ént a jólneveltség, ilendőség, tanultság, helyesírás, nyelvtan jellemzi (2016: 45). Ennek köszönhető az ember alapvető „kétnyelvűsége”, vagyis a tudatosan kimunkált Én nyelve mögött (alatt) működik és hat egy elfojtott, elfelejtett nyelv. A tudatalattihoz sorolja a felszíni lexikai jelentések implikációit, a konnotációt (2016: 92), az elfojtott jelentéseket (2020: 10). A „történelem előtti” tudatalatti (Ősízé) nyelvi jellemzői: tabuszó, obszcén, vulgáris, varázserővel bíró verbális formulák (2016: 131), fölkiáltó indulatszó, vokatívusz, parancs, mutató névmás, ez/az, igen/nem, kérdés, válasz, káromkodás, áldás, köszöntés, számolás (2016: 149). Konkrét jelenségek magyarázatát is adja: „Az átkozódás és káromkodás először varázsoló vallási rituálék voltak, ekként estek tabu és tiltás alá. A jelentésükbe préselt elfojtott szorongás miatt lettek ismétléses cselekvések. Az Ótestamentum és minden nyelv vulgáris szóhasználatának legsúlyosabb átkai, legdurvább káromkodásai a szorongás történelem előtti idők óta a tudatalatti képzeletvilágban rejtőző alapvető témáiról árulkodnak” (2016: 139).

Thass-Thienemann (2016: 93) szerint a nyelvészek nem utalnak a freudi jéghegymetaforára, helyette töröl és gyökről (gyökérről) beszélnek; az ő felfogásában a tudatalattiban és tudatelőt-tiben foglal helyet a láthatatlan gyökér, míg a tő látható. Lotz János (1976: 11) egyébként a nyelvet jéghegyhez hasonlítja. A beszéd egy része nyitva áll a közvetlen megfigyelés számára, míg egy jóval nagyobb rész a felszín alatt rejtőzik, és csak közvetett kutatással fűrészhető ki. „A nyelv legmélyebben beágyazódott része a tudatalattinak, ahol az ősök tovább élnek a jelen nemzedék-

ben, ahogy a mai nemzedék gondolatai és álmai élni fognak még hosszú ideig a jövőben. A nyelv az ember kollektív jellegében materializálódik, ami minden egyénben működik” (2016: 153).

Nyelvkeletkezés

A nyelv az állat és ember közötti határvonal. Az érzelmi (művészi) és fogalmi (tudományos) nyelv elkülönítése

tudattalan, tudatalatti (Ősízé)	tudatelőtti	tudatos	fölöttes (jobbik) Én
láthatatlan, intenzív értelmezéssel előhívható	láthatatlan, de felszínre hozható	látható	láthatatlan, de megragadható
elfojtott, hozzáférhetetlen, ösztönös, történelem előtti, prelogikus, preverbális	ismert, érthető, de „normális” körülmények között nem használatos	kifejezett	szabályozó, ellenőrző
változást generál			konzervál
indulatszó, vokatívusz, parancs, mutató névmás, ez/az, igen/nem, kérdés, válasz, káromkodás, áldás, köszöntés, számolás...			
gyök/gyökér	gyök/gyökér	tő (szóalak)	(szótári szó)
szimbolikus			fogalmi
érzelmi (szervnyelv)			értelmi
elsüllyedt szimbolikus jelentés			fedőjelentések galaxisa
szimbolikus			fogalmi
nem önkényes			önkéntes
attributív			szubsztancionális
képes nyelv			elsüllyedt jelentés (megértés)
romantikus (művészet)			klasszicista (művészet)

Thass-Thienemann nyelvi jéghegyfel-fogása. A szokásos hármás felosztást (tudatalatti-tudatos-felettes Én) a tudatelőtti fogalmával kibővítettem. A metafizikai felfogás szerint a szigorú tudományos elkülönítést (ami az egyes dobozokat jellemzi), a táblázat alsó részében átmeneti, egymásba folyó kategóriákkal jellemeztem.

csak kései fejlemény a gondolkodásban (2016: 85), a két jellemző azonban egyszerre hat, s jó okunk van feltételezni, hogy az érzelmi megnyilvánulások az elsődlegesek. A nyelvek messzebb nyúlnak vissza a történelemben, mint gondolnánk: „A nyelvek régmúlt időkben gyökereznek, amelyek régebbiek, mint bármely tárgyi emlék” (2016: 94).

A nyelv kezdetben természetes, motivált, figuratív, szimbolikus, deskriptív, konkrét volt (mint a képirás), később fejlődött mechanikussá, fogalmivá, önkényes jelek rendszerévé (2016: 109, 170), az ember pedig elvesztette a parabolikus, szimbolikus kifejezés iránti érzékét (2016: 73).

A nyelvkeletkezés kiváltó okai között olyan jelenségeket emel ki Thass-Thienemann, mint (1) az alkalmazkodás: az érzékelés és emlékezés létfontosságú alkalmazkodási funkció (2016: 36); (2) természeti minta: „A természet mintákban nyilvánítja ki magát” (2016: 149); (3) ikonicitás: a hangok ikonikusan leképezik a valóságot, és ez kapcsolatban van az artikulációs hellyel (első hangok, amelyek a labiálisak, amelyek láthatók-hallhatók: m, p, b, ezeket követik a dentálisak: n, d, t, 2020: 36), valamint a szájüreg térfogatának változtatásával képzett hangok (pl. $i \succ a, o, u$, 2016: 287); (4) asszociációk: a hangok további hangokat asszociálnak, ezek „a primitív, racionalitás előtti tevékenység jellemzői”, melyek mindmáig működnek a szóviccekben, álomképekben, költészetben (2016: 288). Ezért is hangsúlyozom, hogy a nyelv és a művészet azonos töről fakad.

A beszéd ritmikai-tonális jellege mélyebbről jön. „Az egész test izomfeszültsége részt vesz benne. [...] a test mint egész a beszéd kifejező szerve”, sőt: „a test gesztusnyelve, a szomatikus kifejezés az egyetlen univerzális nyelv” (2016: 65).

Szimbólumalkotásra csak az ember képes. A szimbólum túlmutat a fizikai valóságon. A szimbolizmus gyökere: ahol a test és lélek még egy (2016: 63). A nyelvkeletkezés pillanatában már ott van (preverbális szimbolizmus, 2016:

57). Kezdetben a nyelv szimbolikus, a szimbólumok létrejötte „teremtő aktus” eredménye, a jelentés olykor tudatos, olykor öntudatlan, összekapcsolódhat a valósággal (a szó realizmusa, szómágia) (2016: 49–53). A szimbólumban van egy központi idea, amely visszatükröződik minden egyes jelentésben. A jelentéseket ciklikus elrendezésben a „szublimálás”, a demitologizálás, a biológiai alapoktól, testiségtől, emberi szervektől való mentesítés jellemzi (2016: 97).

A régi szövegek az ősi nyelvet képes, parabolisztikus nyelvnek, „csalibeszédnek” tekintették. Az ősi nyelv nem racionális, hanem szakrális, voltaképpen varázs, rejtély. A nyelv eredeti felfogása közel volt a látomáshoz, álomhoz; homályosan fogalmazni vagy álomban beszélni nem állt messze egymástól (2016: 74–5). Talán éppen ebből kifolyólag tekinti Andre Jolles az „elemi formák” közé tartozónak a rejtvényt (Voigt 2014: 66). „A nyelvnek ez a felfogása különbözik a miénktől, mert mi elvesztettük a parabolisztikus és szimbolikus kifejezés iránti eredeti vonzalunkat” (2016: 73). Pontosan ezért van az, hogy a ma embere gyanakvással figyeli a szimbólumelemzéseket. A szimbólumok rejtett nyelvként működnek, a verbális szimbolizmust csak korlátozottan értjük (2016: 31), sőt belőlünk „kivesztett az a szimbólumalkotó képesség, amely megvan a költőkben, az álmokban, a kisgyermekekben és a mentális regresszió esetében” (2016: 56). Pontosan ezért mondhatja Hamvas, hogy „a költészet az emberiség anyanyelve” (1995: II/157), illetve Zalabai Zsigmond: „második anyanyelvünk: a költészet” (1981: 37), vagyis művészet és (anya)nyelv azonos. Ezért veszik észre gyakran a költők,

hogy „céljaikra a nyelv kifejező, fölszó-
lító, érzelmi és szimbolikus ereje nem
kielégítő” (2016: 87); ezért kívánnak
nyelvet (új formákat, kifejezési módot)
teremteni. A művészetben, a verbális ki-
fejezés minden formájában két alapvető
stílus van, amely vagy az érzelmi vagy
a fogalmi nyelvet igyekszik követni.
Az egyik, a fogalmi a klasszikus, világ-
os formák felé tör, a másik, az érzelmi
a romantikus formák felé. „A költészet
nyelvét, miközben magas fokú intenzi-
tásra törekszik, e két kifejezéssel jelle-
mezzük: vagy logikus klasszicitást fejez
ki, vagy a színes és dinamikus romanti-
kus stílus felé tendál” (2016: 87).

A nyelvi jel természeti alapú, motivált, ikon

Az ókori theszisz-phüszisz vitára is utal-
va (2016: 55) Thass-Thienemann a kö-
vetkező jelenségeket sorolja fel a nyelv
természeti, motivált (Peirce kifejezésé-
vel ikonikus) jellegével kapcsolatban:

(1) valamiféle természeti jellegű
visszhanghatás (hívó-válasz vagy echó/
tükröz: 2016: 160);

(2) nyelvtani-jelentéstani kongruen-
cia, hang-jelentés (erőszakos) kisugár-
zása (2016: 148); (rímelő) hangalaki
asszociáció (a szavak mágnesez ereje,
ahogy más szavakat bevonnak a hang-
jelentés kapcsolatba 2016: 147, 148);
szótársak létrejötte; vannak szavak,
„amelyek hang-jelentés viszonyukat
kisugározzák és ráerőszakolják más sza-
vakra” (2016: 159); „egyetlen szó sem
maradhat sokáig egymagában, egyedül”
vonzzák egymást” (2016: 160);

(3) ismételtetés, örömrzet: „Az is-
métléses jelleg a nyelvben is központi
maghoz tartozó jelenség” (2016: 138),

főleg azért, mert a ma is megfigyelhető
echolália, az öncélú, narcisztikus, ego-
centrikus beszéd örömrzettel jár együtt
(2016: 160);

(4) ösztönösség, egyéb ősi hajlamok,
például a mai graffitiban is megragadha-
tó az írás fejlődésének nullfoka: „Egy
tiszta fehér felület arra csábít némely
embert, hogy betűket vagy varázsjeleket
karcoljon rá” (2016: 322).

Nyelvészeti archeológia: revitalizáció

A „nyelv nem tükröz, ami a valóságot
tükrözi vissza, hanem a belső képek ki-
vetítése a külső világra. [...] A nyelven
keresztül el akar jutni a gondolkodás
őstörténetéhez. [...] Ennek módszere
pedig a nyelvészeti archeológia, amely
„valamilyen korábban létező valóság-
gal foglalkozik, amelynek törmeléke
megtalálható a nyelvben” (2016: 84).
A szimbólumok kutatásának többféle
módja lehetséges. Először is: szókom-
plexumok vizsgálata. Ámde a szócsa-
ládvizsgálatokra, különösen az ún.
gyöknyelvészetre jellemző „szókom-
plexumok intenzív analízise nem elfo-
gadott nyelvészeti eljárás” (2016: 97).
A metafizikai megközelítésben azon-
ban alapvető az ilyenfajta vizsgálat. Így
állította fel igen leleményesen Thass-
Thienemann a fej-ívóedény konstruk-
ciót (az emberfej ívócsanakként való
használatától a boroskupáig, a kor-
sóig és köcsögig, 2016: 58–61); illetve
olyan tematikus csoportokat vizsgált,
mint a kéz és az ujj, a láb és a térd, a
fogak; vagy éppen a mai kognitivistákat
messze megelőzően olyan tematikus je-
lentéstani törvényszerűségeket, mint
a tűz, fény, szám, tér, idő, szín (2016)
vagy a kezdet, sötét-mély, ég-föld, te-

remtés, paradicsom (2020) stb. Számára az „etimológia [...] nem történeti tudományág, hanem a mozgatórugók vizsgálata. Kulcs a tudat alatti fantáziaképek megértéséhez. [...] Ezek ott rejtőznek minden beszédtevékenység mögött (alatt)” (2016: 98). A metafizikai megközelítésben a test, a testi jel elsődleges, ún. protoszimbólum, amely „szervnyelvet” jelent (2016: 129). Az ember érzékelni, gondolkodni és beszélni a saját testének és testi funkcióinak keretében tud csak” (2016: 66); „a bőr csaknem annyira kifejező szerv, mint a gesztusok szimbolikus nyelve” (2016: 193). A színek és számok jelentése sem véletlen (2016: 51), primitív szinten a mondas és számolás egy (2016: 69). Minden, ami a téridőben létezik, létezik számban is (2016: 276).

A másik módszert a regresszív jelenségek kínálják. Erre először Freud figyelt föl. Álláspontja szerint a kis kiejtési hibák, nyelvbtlások, nevek elfelejtése, a fonológiai minták összekeverése, egy szó helyettesítése másikkal vagy ellenkező jelentésűvel nem véletlenek, hanem szimptomák, elfojtott dolgok, rejtett motívumok. Ebből következik, hogy az „ember egyszerre normális és abnormális” (2016: 123). Ezért jelentésteljes szimptomák az ösztönös hangmegnyilvánulások, valamint az egyes testi vagy mentális betegségben (neurózisban, leépülésben) szenvedők beszédprodukciói.

A harmadik módszer a Freud által „királyi útnak” nevezett álomnyelv (2020: 9). Freud ugyanis azt mondja, hogy az álom egy elfelejtett, ismeretlen nyelven beszél (2016: 158), a „nyelvben és az álmokban van valami közös” (2016: 153). Ezért fontos az álmok ol-

vasása, az álomnyelv megértése. Ennek módja: a szimbólumok revitalizációja, illetve egy asszociációs ösvény keresése (2016: 169). Az álomnyelv a nyelvetkezelés megfordítása: ami egyszer lezajlott a nyelvben, azt most az álom(kép) elmesélésével verbálisan rekonstruáljuk. [...] Az evokatív nyelv¹ hasonló módon működik, mint az álmodó agy. [...] az álmodó olyasvalamit hív elő, ami sohasem volt meg az ő személyes élménytárában, de ami sok száz évvel ezelőtt előfordult a nyelvi közösségben” (2016: 170–1); ezzel voltaképpen az archetípusra, a kollektív tudatalattira utal.

A negyedik módszer a kevésbé figyelemre méltott nyelvi produkciók vizsgálata. Különösen a gyermeknyelv. Ma ezt sokan cáfolják, de a gyermekkultúrában és -folklórbán nagyon sok jel mutat rá arra, amit Freud amerikai híve, Stanley Hall nyomán vallott, hogy „a gyermeki fejlődés az emberi faj evolúciójának valamelyest tömörített rekapitulációja” (2020: 107). További kitüntetett nyelvi produkciók a szleng, illetve az egyéb ösztönös megnyilvánulási formák (pl. a firkálások).

Több évtizedes késéssel Thass-Thienemann Tivadar filozófiai-meta pszichológiai megközelítése Magyarországra érkezett, s talán mostantól már nemcsak egyeseknek a munkásságában, etimológiáiban bukkan fel, hanem elmélyíti nyelvi ismereteinket, izgalmasabbá teszi az anyanyelvoktatást.

Szakirodalom

Thass-Thienemann Tivadar 2016. *A nyelv interpretációja I. A nyelv szimbolikus jelentése*. For-

¹ evokatív nyelv = itt a nyelvi jel és környezete kölcsönhatására épülő (motivált) nyelv

- dította: Simoncsics Péter. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Thass-Thienemann Tivadar 2020. *A nyelv interpretációja II. A nyelv tudat alatti jelentése*. Fordította: Simoncsics Péter. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Hamvas Béla 1995. *Scientia sacra II. Medio*. Szentendre.
- Voigt Vilmos 2014. Egyszerű formák; einfache Formen. 66. In: Voigt Vilmos: *A folklórszti-ka alapfogalmai*. Szócikkek. Equinter. Argumentum Kiadó. Budapest.
- Zalabai Zsigmond 1981. *Tűnődés a trópusokon*. Madách Kiadó. Bratislava.

Balázs Géza

egyetemi tanár

Színház- és Filmművészeti Egyetem

Doktori Iskola

és Német Antal Drámaelméleti Intézet

(Budapest)

Partiumi Keresztény Egyetem

Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszék

(Nagyvárad)

E-mail: balazs.geza@szfe.hu

<https://orcid.org/0000-0003-3440-2959>

KENYERES ATTILA ZOLTÁN

AZ INTERNET NÉPE – A NÉP INTERNETE
INSPIRÁLÓDÁS BALÁZS GÉZA *AZ INTERNET NÉPE* KÖNYVÉBŐL

A HÉV-firkálástól az evolúciós megszaladásig

Balázs Géza könyve a szerző több évtizedes kutatómunkájának szintézise, amely egyben tágabb történelmi, társadalmi, technológiai, filozófiai és kulturális antropológiai kontextusba is helyezi a tárgyalt témát, miközben újabb kutatási irányokat is kijelöl, illetve új távlatokat mutat, akarva-akaratlanul is gondolkodásra és továbbgondolásra sarkallva az olvasót.

A könyvben prezentált téma sajátossága, hogy lehetetlen annak lezárása. Az infokommunikációs technológia ugyanis folyamatosan fejlődik, alakítja át az írott és beszélt nyelvet, új nyelvi létformákat teremt, valamint formálja az emberek viselkedését. A szerző ezt a dinamikus folyamatot mutatja be, és bár egy ponton le kellett zárnia a kéziratot, de a könyvben taglalt változások ebben a pillanatban is zajlanak, azoknak jelenleg is részesei vagyunk. Balázs Gézának ilyen körülmények között is sikerült egy jól áttekinthető és átfogó képet adnia ezekről a bonyolult folyamatokról, azok háttéréről, elméleti kereteiről és haladási irányairól, így az olvasó könnyen eligazodik a mégoly változó feltételek között is. Ezt az eligazodást segíti, hogy a könyv több síkon mozog: elméleti, gyakorlati, történelmi és filozófiai dimenziók jelennek meg, a gondolatok pedig egy szépen felépített ív mentén haladnak: a történelmi síkba ágyazott elméleti keretektől és gyakorlati (kutatási) eredményektől haladva jut el a szerző napja-

inkig, és ezzel párhuzamosan emelkedik egyre inkább filozófiai magasságokba. A történelmi sík több aspektusból is manifestálódik: egyrészt, ahogyan Balázs Géza végigvezeti a nyelv evolúcióját, annak megjelenésétől kezdve a digitális technokommunikációs eszközök eredményezte nyelvi és viselkedésbeli hatásokig. Az ősközösség kommunikációjától kezdve napjaink közösségi médiában zajló kommunikációjáig viszi az olvasót a könyv. Másrészt végigköveti, hol válik el és hol egyesül a népi kultúra és a populáris kultúra, hogyan jutunk el az ősi szinkretikus kultúrától egy új szinkretikus összkultúráig. Bemutatja, hogyan és milyen előzményekből alakult ki a népi kultúra, majd milyen változásokon ment keresztül a mobilkommunikációs eszközök, az internet, végül a közösségi média megjelenése révén. Hogyan alakult ki a netfolklór, annak milyen jellemzői vannak. Történelmi előzményekre mutat rá, amikor hangsúlyozza, hogy a közösségi médiában ma napig terjedő szerencsehozó körüzenetek őse a Szent Antal-láncclevél. Nincs tehát új a nap alatt, de új (technológiai) forma és ahhoz igazodó transzformáció azért van. Ugyancsak történelmi síkon mozog, amikor személyes pályafutásán, saját kutatásain keresztül mutatja be a folklór változásait, új nyelvi létformáit. Volt miből merítenie, hiszen Balázs Géza több évtizedes néprajzi és nyelvészeti kutatómunkája rendkívül színes és

különleges témákat érintett. A teljesség igénye nélkül néhány kommunikációs módozat, amelyet a szerző nyelvészeti-folklorisztikai kutatás tárgyává tett: a gödöllői HÉV firkalásai (Balázs 1983), az 1990-es taxisblokád idején alkalmazott jelszavak (Balázs 1991), a graffitik (Balázs 1994a), a tetoválások és a tetovált szövegek (Balázs 1988, 1994b), valamint a választási sms-ek (Balázs 2004). Ezeket követte az sms-folklor átfogó feltérképezése (Balázs 2003, 2006a, 2007, összefoglalva itt: Balázs 2011), az sms-hírekre (Balázs 2005, illetve ehhez hozzákapcsolódva: Kenyeres–Szűts 2024), majd az informatika nyelvre gyakorolt hatásainak elemzése (Balázs 2006b), illetve az e-retorika definiálása és jellemzése (Balázs 2005, 2010). Az infokommunikációs eszközök fejlődésével párhuzamosan a netnemzedék és a netnyelv (Balázs 2014), illetve már kifejezetten a netfolklor (Balázs 2015) felé fordult a szerző kutatói érdeklődése. Majd a filozófiai dimenziókba történő elmozdulást jelzi az idő szerepének a kultúrában és a médiában történő vizsgálata (Balázs 2020), valamint az evolúciós „megszaladás” elméletének kidolgozása (Balázs 2021). A szerző tudományos érdeklődési körének változásaihoz is igazodva emelkedik fokozatosan filozófiai magasságokba a kötet, ahogyan a netnyelvészetről és a netfolklorról fokozatosan áttér a nemzedékkutatásra, az iGeneráció jellemzőire, az idő szerepére, végül az evolúciós „megszaladásról” elmélkedik, és tesz fel kérdéseket a jövőt illetően. Külön érdekessége és egyben kiemelt értéke a könyvnek az a társadalmi szemiotikai kutatás, amely egyetemi hallgatók viselkedésének megfigyelésén alapszik. A vizsgálat során Balázs Géza

az iGenerációról összesen 49 jellemzőt gyűjtött össze, 6 kategóriában, illetve további 46 nemzedéki tünetet is felsorol (Balázs 2023).

Tudományos tankönyv

Bár Balázs Géza könyve tudományos szakirodalomként kategorizálható, annál mégis több: közérthető stílusa, jól követhető felépítése, a benne szereplő magyarázatok, szemléltetőeszközök révén tankönyvként is kiválóan használható. Így mondhatjuk, hogy egyfajta „tudományos tankönyvet” tart a kezében az olvasó. A releváns szakirodalmi előzmények feldolgozása, a saját kutatási eredmények ismertetése, valamint a filozófiai elmélkedés és kérdésfelvetések mellett külön értéket képviselnek a szerző által készített összefoglaló táblázatok és ábrák, amelyek egyrészt logikailag csoportosítják és összegzik, másrészt vizuálisan is könnyen áttekinthető rendszerbe helyezik a szakirodalom alapján ismertetett elméletet, adatokat és kutatási eredményeket. Ilyen például a Szűts 2020 alapján készített technológiai kronológia (Balázs 2023: 26–7), valamint a folklor és a különböző kulturális szintek kölcsönhatását összefoglaló ábra (Balázs 2023: 36). Az összesen 40 táblázat és 25 ábra hozzájárul az elméleti anyag szemléltetéséhez és Balázs Géza (élet)művének tankönyvként is történő használatához. Ezt segíti a könyv végén található tárgy- és névmutató, a szakkifejezések magyarázata, valamint a függelékek (például a pendrive szóra érkezett szómagyarító javaslatokról és a smiley-król). Ugyancsak kiemelendő értékek az illusztrációként szereplő festmények, amelyek Várhelyi

Csilla festőművész alkotásai (a könyv borítóján is ezeket láthatjuk). A rendkívül expresszív erővel bíró festmények akár művészettörténeti elemzés tárgyává is tehetők, hiszen egy valós, kortárs jelenséget (a fiatal generációk mobiltelefon-használatát különféle situációkban) mutatnak be a vizuális művészet nyelvezetével. Így ebben a formában a naturalizmus, illetve a realizmus jegyei is felfedezhetők rajtuk, de akár a pop-arthoz is köthetők, hiszen egy populáris műszaki-technológiai eszköz (mobiltelefon) is szerepel a képeken. Ugyancsak színesítik a könyvet, és a tankönyvként is hasznosíthatóság irányába viszik az *Olvasmány* címmel ellátott és eltérő tördeléssel beillesztett részek, amelyekben az aktuális fejezethez kapcsolódó külső forrásokból idéz, és fűz megjegyzéseket a szerző. Ilyen olvasmányként szerepelnek például az első fejezetben a Szűts Zoltán *Online* című könyvéhez kapcsolódó megfontolások és továbbgondolások a technokulturális (digitális) világ jelenségeinek relációjában, kitérve többek között az online-offline, analóg-digitális módzatokra, az „internetes” mémekre, illetve az online világ jelenségeire is (lásd Szűts 2020).

„Továbbszövések”

Balázs Géza könyvében számtalan olyan „szál” van, amelyet az olvasó „továbbszöhet”. Média- és kommunikációkutatóként, történelemtanárként a könyv egyik legfigyelemreméltóbb része, amikor a szerző történelmi aspektusból közelít a folklórtovábbításra is alkalmas kommunikációs módzatokhoz. Megemlíti a futárok és az űrvidékek közötti hírlancok szerepét, a látóhegyeket,

a pusztai környezetben alkalmazott látófákat, a gémeskutakat, a vödörrel zörgést, a lármafákat, valamint a falusi kisbírókat. A technológia fejlődésével pedig megjelentek olyan eszközök, mint az autók fényszórója, amelyet villogtatva jeleznek egymásnak a sofőrök, később a villanyoszlopokra szerelt hangszórók (Balázs 2023: 49). Ezeket a kommunikációs módzatokat egészíteném ki a harangszóval, amelynek szintén sokféle funkciója van, például a félrevert harang veszélyt jelez. Sartori pedig említi még a füstjeleket, a dobolást, az ágyúlövést, a postagalambot, a tűztornyokat, valamint a mozgókáros optikai szemaforokat is (Sartori 1991). Érdekes felvetés a könyvben a jelszavak említése, amelyekhez csatlakozni lehet. Ilyeneket elemez Balázs Géza az 1990-es taxissztrájk idejéből. Érdemes lenne a mai technokulturális környezetben a közösségi médiában szereplő véleményvezérek (influenzerek) által használt jelszavakat is kutatási elemzés tárgyává tenni, illetve az általuk használt buzdító célú nyilvános szövegeket, amelyekkel válaszra ingerlik a befogadókat. Például az olyan szövegpanelek, mint: „Írjátok meg kommentben, hogy...!”

Ugyancsak a digitalizáció és a technológiai változások eredményezte szóforradalom és helyesírási változások aspektusából érdekesek a Balázs Géza által tárgyalt olyan jelenségek, mint a szövegszerkesztő programok nyelvre gyakorolt hatása, az új nyelv (e-nyelv) megjelenése, amely új jel- és képvilágot, nyelvtani viszonyokat, új szöveg-típusokat, átalakult nyelvváltozatokat, új nyelvi dimenziókat kreált, illetve az eddigi kommunikációs formák szintézisét hozta (Balázs 2023: 79, 141). Mindezek kiegészítéseként érdemes lenne azt

is elemezni, hogyan alakította és alakítja át folyamatosan a keresőprogramokra optimalizálódás a szövegek fogalmazását, szerkesztési módjait, terjedelmét és szóhasználatát. Mindez a hagyományos média tartalom-előállítás módjait is befolyásolja, hiszen az újságíróknak a keresőmotorok igényei szerinti szövegeket kell már előállítaniuk, ha sok emberhez szeretnék eljuttatni a tartalmat. Szintén érdekes aspektus lehet a mesterséges intelligencia számára megfogalmazott promptok lingvisztikai szempontú elemzése, illetve, hogy a promptcentrikus fogalmazásmód hogyan alakíthatja át más területek nyelvhasználatát.

A könyv egyik legerősebb és legelgondolkodtatóbb része az iGenerációról gyűjtött jellemzők és nemzedéki tünetek felsorolása. A Balázs Géza szubjektív megfigyelésein alapuló eredmények különösen gondolatébresztők, vitaindításra alkalmasak, illetve újabb kutatásokat inspirálhatnak. Érdeemes lenne kérdőíves felmérés, mélyinterjúk és fókuszcsoportos beszélgetések útján

megvizsgálni, mennyire érvényesek a szerző megállapításai, mennyiben ismernek magukra bennük az érintett generáció tagjai, illetve azt is, hogy más hazai vagy nemzetközi kutatások milyen eredményekre jutottak a témában.

Szintén rendkívül érdekes és izgalmas kutatási terület lehet az sms-folklor és a netfolklor témaköreiből kiindulva megvizsgálni, hogy a közösségi médiafelületeken létrehozott, lokális közösségeken alapuló (tehát egy adott településen élőket összefogó) csoportokban megjelennek-e folklor jellegű témák is. Az „internet népe” elnevezés után az ilyen csoportok akár a „nép interneteként” is értelmezhetők, hiszen ebben az esetben nyilvános felületként használja az internetet egy-egy adott település „népe”. Az alábbi minikutatást Balázs Géza könyve inspirálta: a „Debrecenben hallottam official” Facebook-csoportban 2024 júniusának első hetében megjelenő posztok rögtönzött tartalomlemzése során az alábbi jellemző és visszatérő témákat találtam:

Témakör	Példák
Szolgáltatókeresés	Orvos, nyelvtanár, könyvelő, szerelő, a legjobb pizzéria stb. keresése.
Szokatlan jelenségek megosztása, magyarázatok keresése	Különös égi fényjelenségek, város felett köröző helikopter, furcsa zajok.
Szemtanúk keresése	Balesetek, bűncselekmények.
Elkövető keresése	Autó megkarcolása, vandalizmus.
Köszönet/hála kinyilvánítása	Udvarias buszsofőr, segítőkész járókelő stb. iránt.
Elkóborolt/megtalált állatok	Eltűnt házikedvencek vagy utcán kóborló állatok bejelentése.
Városi jelenségek/élethelyzetek	Valaki szemtanúja volt egy utcai veszekedésnek, egy segítő szándékú beszélgetésnek.
Lakossági panaszok	Kik és miért vágták ki a fákat az utcában, miért most van lomtalanítás, miért így szervezik stb.?

Segítségnyújtás	Égve hagyott lámpa az autón, letekerve hagyott ablak stb.
Indulatlevezetés	Indulatos/vicces beolvasás egy szemtelen sofőrnek, bosszankodás valamely aktuális jelenség kapcsán stb.
Romantika	Fiú keres egy szép lányt, akit a buszon látott stb.
Talált tárgyak/elvesztett tárgyak	Eltűnt/megtalált pénztárca, mobiltelefon, bankkártya stb.
Helyi hírek	Helyi hírportálok fontosnak talált hírei.
Tanácskérés, praktikák/tippek/trükkök	Kinek milyen szigetelőanyag vált be a házfelújításkor. Tanácskérés arról, kinek mi vált be valamilyen témában.
Városba látogatók/új beköltözők kérdései	Milyen látnivalókat ajánlanak stb.
Ingatlanhirdetések	Ingatlant keres/kínál megvételre vagy bérlésre.
Álláshirdetések	Állást keres, állást kínál.

A „Debrecenben hallottam official” Facebook-csoportban 2024. június első hetében megjelent posztok főbb témakörei.

A Balázs Géza által ismertetett főbb sms-folklórműfajokból (az év ünnepeihez kapcsolódók; az egyén ünnepeihez kapcsolódók; udvarlás, szerelem; lánclevél; tréfás, vicces, beugratós; bölcsességek) (Balázs 2023: 206) az egyén ünnepeihez kapcsolódókon és a láncleveleken kívül mindegyik folklórműfaj megjelent az elemzett Facebook-csoport posztjai és kommentjei (mindkét szót az új netnyelv hozta létre) között.

Továbbgondolva Balázs Géza korábbi kutatási területeit (pl. a városi folklór, a diákköltészet, a HÉV-firkák, graffitik, tetoválások elemzése), hasonlóan érdekes lenne az iskolapadokon, öltözői szekrényeken, nyilvános mellékhelyiségekben, pályaudvarokon, köztéri padokon található feliratok vizsgálata. Mit árulnak el egy-egy adott generáció vagy közösség érdeklődéséről, gondjaikról, örömeikről és általában a lelki világáról

ezek? Mik a jellemző témakörök? Mik foglalkoztatják az embereket? Vagy médiateoretikai relációból vizsgálva: mik azok a témák, amelyeket „hírértékkel” rendelkezőnek gondoltak ezen feliratok ismeretlenség homályába vesző készítői? Megannyi izgalmas kutatási téma, amelyet Balázs Géza *Az internet népe* című könyve inspirált. A sor még sokáig folytatható, az olvasó kreativitására és fantáziájára van bízva, ki melyik szálát szőné tovább. A könyv ehhez egy egész hálót kínál, szó szerint világhálót, ahogy erre már korábbi elemzők is kísérletet tettek (Bódi 2024; Csepeli 2024; Istók 2024; Szayly 2024; Vesszős 2024).

Szakirodalom

- Balázs Géza 1983. *Firkálások a gödöllői HÉV-en*. ELTE. Budapest. (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 18.)
- Balázs Géza 1988. Tetovált szövegek Magyarországon. *Magyar Nyelv* 460–70.
- Balázs Géza 1991. „Hungary – no taxiland”. A taxisblokádjelszavai. *Édes Anyanyelvünk* 1: 20.

- Balázs Géza 1994a. *Beszélő falak. Ötszáz különféle magyar graffiti 1980–1990*. ELTE. Budapest. (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 64.)
- Balázs Géza 1994b. A tetoválás és a tetovált szövegek magyar néprajzi kutatása. In: Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): *Szemiotikai szövegtan 7. A multimediális kommunikátumok szemiotikai textológiai megközelítéséhez*. JGYTF Kiadó. Szeged. 69–84.
- Balázs Géza 2003. „Minden házfalat cseréljtek sms-falra!” Sms-fal mint elektronikus graffiti. *Magyar Nyelvőr* 144–59.
- Balázs Géza 2004. Választási sms-ek folklorisztikai-szövegtani vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 36–53.
- Balázs Géza 2005. Az új média új műfaja, az sms-hír – nyelvészeti megközelítésben. *Magyar Nyelvőr* 129–50.
- Balázs Géza 2006a. Az sms-folklor – a minimálfolklor nyelvi képe I. rész. *Magyar Nyelvőr* 439–56.
- Balázs Géza 2006b. *Az informatika hatása a nyelvre*. Szgnye.vmmi.org, 2006. november 2. Online: <http://szgnye.vmmi.org/balazs2007.htm>
- Balázs Géza 2007. Az sms-folklor – a minimálfolklor nyelvi képe. II. rész. *Magyar Nyelvőr* 48–62.
- Balázs Géza 2010. E-retorika. 342–348. In: Adamik Tamás (főszerk.): *Retorikai lexikon*. Kalligram Kiadó. Pozsony.
- Balázs Géza 2011. *Sms-nyelv és folklor*. Magyar Szemiotikai Társaság – Inter Kft. – PRAE.HU. Budapest.
- Balázs Géza 2014. Netnemzedék, netnyelv. *Új Köznevelés* III/39.
- Balázs Géza 2015. Netfolklor – intermedialitás és terjedés. *Replika. Társadalomtudományi folyóirat*. 1–2. 171–6.
- Balázs Géza 2020. Az egyidejűség média-korszaka. Az idő a kultúrában és a médiában. *MeDok* XV/2. 101–13.
- Balázs Géza 2021. Evolúciós „megszaladásban” vagyunk. In: Kiszl Péter – Boda Gáborné – Köntös Nelli (szerk.): *Válóságos könyvtár – könyvtári valóság. Könyvtár- és információtudományi tanulmányok*, 2020. ELTE BTK Könyvtár- és Információtudományi Intézet. Budapest. <https://doi.org/10.21862/vkkv2020.19>; 19–26.
- Balázs Géza 2023. *Az internet népe. Internet – társadalom – kultúra – nyelv. A kulturális és a tervezett evolúció határán*. Ludovika Egyetemi Kiadó. Budapest.
- Bódi Zoltán 2024. „Az internet népe”. *Magyar Nyelvőr* 262–5. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2024.2.262>
- Csepeli György 2024. Az internet népei. Megjegyzések Balázs Géza Az internet népe című könyvéről. *Magyar Nyelvőr* 259–61. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2024.2.259>
- Istók Béla 2024. Sokszínű e-nyelv. Balázs Géza: Az internet népe című kötetéről. *Magyar Nyelvőr* 253–8. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2024.2.253>
- Kenyeres Attila Zoltán – Szűts Zoltán 2024. Az álhírek (fake news) definíciós kísérletei és nyelvi jelei. *Magyar Nyelvőr* 203–35. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2024.2.203>
- Sartori, Carlo 1991. Hű társunk, a rádió. In: Giovannini, Giovanni (szerk): *A kováktól a szilíciumig*. Püski Kiadó. Budapest.
- Szayly József 2024. Digitális olvasásmóddal is olvasható. *Magyar Nyelvőr* 271–4. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2024.2.271>
- Szűts Zoltán 2018. Online. *Az internetes kommunikáció és média története, elmélete és jelenségei*. Wolters Kluwer Hungary. Budapest.
- Vesszős Balázs 2024. Az online világ és az ember. *Magyar Nyelvőr* 266–70. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2024.2.266>

Kenyeres Attila Zoltán

egyetemi adjunktus

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

E-mail: [kenyeres.attila.zoltan@uni-](mailto:kenyeres.attila.zoltan@uni-eszterhazy.hu)

[eszterhazy.hu](mailto:kenyeres.attila.zoltan@uni-eszterhazy.hu)

<https://orcid.org/0009-0009-5745-0073>

NAGY GYÖRGY ANDRÁS

AZ EBEEK HARMINCADJA

Kivonat

Az ebek harmincadjára jut/kerül frazéma a gondatlan bánásmódtól kezdve a bán-talmazáson át a teljes pusztulásig kifejezi valakinek vagy valaminek a sorsát. A nyelvészek szinte kivétel nélkül egyetértenek abban, hogy a „harmincad” egy, az árukereskedelemre kivetett illeték múltbéli elnevezése. Vagyis a mondás elsődleges jelentése az, hogy a „kutyák megvámolják, kiveszik belőle a részüket”. A legismer-tebb nézet szerint arról van szó, hogy a csoportba verődött kóbor állatok megtámad-ják, megtépik az utazót vagy épp holttestet, állati dögöt takarítanak el. Ám hasonlóra a vadászatban is van példa, amikor az üldözésben részt vevő farkas jutalma az, hogy megkapja, felfalhatja a zsákmány értéktelenebb részeit. Lehetséges, hogy ez az egy-kor szinte mindenki által üzött, később szakmává vált tevékenység a szóképváltozati forrása, csak az eredet feledésbe merült.

Kulcsszavak: ebek harmincadjára jut/kerül, harmincad, vadászati szakkifejezés, kapzsi, kapzsira vet, kapzsira ad

„Meggyőzte, mint Kertész Manót Csefkó Gyula!” A hangzása alapján mi-lyen jó közmondás lehetne ebből! Ám érvényessége meglehetősen korlá-tozott. Ráadásul amikor a Zala vármegyei Orosztonyban született nyelvész a nála kissé idősebb, Bajáról származó kolléga Szállóigék, szólásmódok című kötetéről írt a Magyar Nyelvőrben (Kertész 1931), ennek épp az ellen-kezőjéről is beszámolt: amikor lerázta magáról a másik érveit, mint mondjuk kutya a vizet.

De maradjunk az első esetben, hisz cikkben leíratik: „Az »ebek harmin-cadjá«-ban sem az »ebrúd«-ra kell gondolnunk, mint ahogyan én véltem” (Kertész 1931: 11). Ez egy tudós pozitív hozzáállása, olyan közegben, ahol még furcsa népetimológias helytörténeti megoldás is akadt. Az alsó-ausztriai Wolfstahlban ugyanis az járja, hogy annak idején a pozsonyi harmincadvámot megkerülő csempészút vonal erre – vagyis a korábban Ebesnek vagy Ebesfalvának hívott település felé – haladt, azaz a mondás eredetileg *ebes harmincadja* (!?) lett volna... (URL1). A fantázia beindításához elegendő le-hetett, hogy a településen egykor valóban működött harmincadhivatal – ahol például a dualizmus kori neves könyvkereskedő, Hoffmann Alfréd édesapja is szolgált (Simon 2016: 12); az ötlet pedig elég régi lehet, hiszen minden

eleme szerepel például az 1813-as Csokonai-kötetben, a Béka egérhartz egyik – vélhetően kiadói – jegyzetében (Julow 1988).

Abban majdnem teljes a közmegegyezés, hogy a törtszámév (harmincad) a kereskedők által áruik után fizetett összegre vonatkozik. Az pedig már a történészek asztala, hogy a XIII. századból már biztosan adatolható *tricesima* mikortól értendő a belső, illetve a külső forgalomra, illetve hogy a vám címén beszedett összeg valójában a teljes érték hanyadrésze; valamint hogy az egyes uralkodók milyen intézkedést hoztak az ügyben (Pach 1990).

Szóval, amikor az ebek képbe kerülnek, akkor következik az igazi nagy kutyulódás! Nézzük csak mit lehet összeollózni a különböző forrásokból: *Altalment (vagy átesett) az ebek harmincadján*, illetve: *Ráhuzták / vagy rákerül / az ebek harmincadjára* – okult kárán, büntetést kapott, sokat szenvedett, sok bántalom érte, alaposan ellátták a baját (Margalits 1897; O. Nagy 1985); *Én is voltam az ebek harmincadján* – próbáltam a rosszat (Margalits 1897: 135); *(Az) ebek harmincadján van*, illetve *(Az) ebek harmincadjára jut v. kerül* – könnyelműen, gondatlanul bánnak vmivel, és ezért teljes pusztulás fenyegeti; nagyon rossz helyzetben, nagy bajban van vki; rossz sorsra, szerencsétlen helyzetbe jutott; kikapott jól (Szabó 1894; Prikkel 1895; O. Nagy 1985; Bárdosi 2012); *Eléri még az ebek harmincadját* – majd elpusztul; tönkremegy még (O. Nagy 1985); *Által nem esett még az ebek harmincadján* – hátra van még a fekete leves (Szabó 1894). Van olyan eset, hogy az a bizonyos ráadás is megjelenik: *Eljutott az ebek harmincegyedikére* – tönkre jutott, mindenét elvesztette (Prikkel 1895). További változatok: (A) *kutyák harmincadján* – szorult helyzetben, nyomorult állapotban (O. Nagy 1985); *A kutyák harmincadjára jutott* – pusztulóban van, előbb-utóbb megsemmisül (O. Nagy 1985).

A jelentésárnyalatok száma természetesen is tekinthető, de a szerzteágazó leszármazottak némi árnyékot vetnek az egész családfára. Így a felmenők utáni nyomozás is inkább szét-, mint összetartó. Talán a legjobb példa erre, hogy még a *harmincad* esetében is van különvélemény. Bár a cikket 1959-ben azzal a megjegyzéssel közölte a szerkesztőség, hogy nem mindenben ért egyet a szerzővel, mégiscsak a Magyar Nyelvőrben jelent meg az az okfejtés, hogy a 30 tulajdonképpen a bot- vagy pálcáutések száma, az *eb* pedig a megcsapatásra ítélt s megvetett bűnelkövető (mondjuk egy tolvaj), akit a végrehajtáshoz deresre húznak (Bernáth 1957, 1959). Nem csoda, ha van olyan mai szakember, aki ebestül-harmincadostul inkább bizonytalan, tisztázatlan eredetűnek minősíti az egészet (Bárdosi 2015: 5; a frazémaelemzéshez ld. Balázs 2020: 195–202, 2022: 35–50.)

De vegyük ismét elő Kertész Manót! Az idézett mondatok folytatása a következő: „Cs. visszatér egy régi magyarázathoz és kimutatja, hogy az

ebek harmincadjára jut szólásunk eredetileg ezt jelenti: »az ebek zsákmánya lesz, az ebek veszik ki belőle a vámot« (Kertész 1931: 11). Csefkó Gyula idetartozónak érzi az *ebadóban hagyot* is, mondván annak alapja az, amit a kutyáknak adnak. Hozzáteszem: ilyen lehet az odavetett-dobott ételmaredek, konc. Ez bizony éppen ellentétes K. M. *ebrúd*jával, ami sok magyarázó szerint az a bot, dorong, amivel éppenséggel a lakodalmakban vagy étkezéseknél elszemtelenedett kutyákat lehetet kidobni-kivetni az ajtón vagy kapun (Dugonits 1931: 10; O. Nagy 1965: 67).

Nézzünk most egy válogatást az *ebadóban hagy* értelmezéseiből (Szinyeyi 1893–1896: 449; Beke 1940: 8; O. Nagy 1985: 148–9, valamint Kiss 2012: 101) alapján: Hűtlenül elhagy, cserben hagy vkit. Gazdátlanul, hanyagul otthagyt vmit. *Eredj ebadóba!* – Menj a pokolba! *Ez is elment ebadóba* – Kárba veszett, *Odajár az ebadóba* – Kóborol, kószál. *Ebadó* – Az, amit a kutyának odavetnek.

A prózát kövesse egy rímfaragvány részlete a Hölgfutárból 1850-ből: „Hej, reménység, Félboldogság! Engedje a szent háromság, Hogy benned meg ne csalódjam, Hogy itt *ne hagyj ebadóban*” (Népdalok címmel, Angyalvári Benő aláírással jelentek meg ezek a sorok november 16-án a 467. oldalon).

Az *ebadó* mai értelmezése: a települések által a kutyatartókra kivetett (a Pallas nagy lexikona szerint „fényüzési”) közteher – még formálódott a XIX. század közepén, vagyis a bevezetés-tervezés idején. A Gazdasági Lapok épp 1850-ben a veszettség visszaszorításáról szóló cikkben írja: „Igen czélszerű volna a kutyák roppant számát, kivált nagyobb városokban, hol az több ezerre rúg, (Pestvárosában körülbelől 20,000), az *ebadó* behozatala által kevesbíteni, mint ez Európa több mivelts országában szokás.” (A május 9-én a 37-es számban, az 588–92. oldalakon megjelent értekezést a korszak legismertebb „ebdüh”-szakérője, Szabó Alajos jegyzi, aki 1852 és 1876 között tölti be a Pesti Állatgyógyintézet igazgatói posztját.)

De ha már szó volt arról, hogy az ebek vámot szednek – ez a kép(zet) igencsak megmozgatta sokak fantáziáját. Kalandregénybe illő módon írják le – általában a *Mi fán terem?*-re hivatkozva (O. Nagy 1965: 66–7) – a mostani napilapokban vagy épp az interneten fellelhető magyarázatok is, amint a magát megvédeni képtelen utazót megtámadják az összeverődött kóbor ebek, fogukkal tépve ki darabokat a pórus járta ruhájából, vagy épp testéből (hozzátulva úgymond a nekik járó harmincadhoz); rosszabb esetben a kutyák az emberi holttestet (vagy az állati dögöt) takarítják el (URL2, URL3, URL4). Kétségtelen, vannak és voltak ehhez hasonló esetek. A néhány társával lóháton haladó Pongrácz Gergely balázsfalvi kereskedőre 1849

februárjában Felvinc romjai között az esti órákban rontott rá mintegy 100 elvadult állat: „Szerencsésükre löfegyver volt náluk s csak ennek köszönheték, hogy életben maradtak” (Szilágyi 1891: 318).

Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy az ebadó (miközben a kóbor állatok számának csökkenését is ettől várták) érdekében folytatott XIX. századi kampányban a kutyatámadás mint érv szinte elő sem kerül. Elsődleges és uralkodó a már említett közegészségügyi szempont, alapvetően a veszettség terjedésének megakadályozása (Jámbor 2013: 207); megjelenik a szociális érzékenység (a négylábúak táplálása helyett a rászoruló kétlábúakat segíteni), s végül az, ha kevesebb a kutya, akkor: „a terhes asszonyok, kis gyermekek nem volnának kitéve [...] olly gyakori megijedésnek. [...] Valamint a kocsizók vagy lovaglók lovai is ritkábban bokrosodnának meg” (Szabó 1850: 589–90). Olykor a bevételt is mérlegetik; ám ez sohasem lesz akkora, mint amire számítottak: „a hozadék igen csekély.” (Ezt a megállapítást fontosnak tartotta közölni – Budapest fővárosra vonatkozóan – a Pallas nagy lexikona [1893: 650]).

Természetesen nem zárja ki semmi, hogy néhány szórványos, ám de mély emléket hagyó történet szült (vagy akkor inkább: kölykezett) frazémát, de valószínűbb, hogy ismét egy árnyék zavarja meg a (szó)képet. Nem is akárkié, hanem Erasmusé, illetve a nyomdokain járó magyar szólásgyűjtőké. Munkájuk eredményeként rögzült ugyanis, hogy az eredetiben (Adagiorum) szereplő *canis vindictam* párja a *rá kerülsz még az ebek harmincadjára* (ld. elsőként Baranyai Decsi 1598: 1.5.10.2). Azt pedig minden „mivelt” embernek illett tudnia, hogy a „kutya bosszúja” Euripidész halálának körülményeire utal.

A szárazabb história szerint a tragédiaköltő egy reggelen zajra lett figyelmes, kürtszót hallott. Kilépett a házából, mire két hatalmas kutya a földre döntötte, s koponyatorés lett a végzete (pl. Hegedűs 1994: 26). A mitikussá színezett változatban az idős művész nem véletlenül keveredik a vadászatra készülő tömegbe: korábban kimagyarázta azokat, akik az uralkodó kedvenc (ám éppen akkor eltévedt) ebét feláldozták majd felfalták; most a király csalta őt az erdőbe, s ama kutya ivadékaik csapnak le rá, testét darabokra tépve... (Maga a „rotterdami” is ezt a háttérmagyarázatot írja le első helyen, ld. Erasmus 1536: 237.)

Ha már a vadásznál tartunk: érdemes-e a magyarázatot ebben az irányban keresnünk, avagy lehetünk-e Csefkó zsákmányának jó Kertészei? Az egyik korabeli szakmai fórum, az 1857 és 1919 között megjelenő Vadász- és Verseylap (a továbbiakban V-évl) rendre sajátos kontextusban használja az *ebek harmincadját*. Az ebadó – pontosabban a vadállomány csökkenésének megállítását a közteher bevezetésétől váró javaslat – ellen a saját szempontjai sze-

rint lobbizó periodika („Mi nem kívánunk ebadót azért, hogy illetéktelenek ne tartassanak vadászebet”; V-évl 1858: 140) rendszeresen közöl leírásokat falkavadászatokról.

Ezek a beszámolók mintha visszalépnének az átvitt értelmezésből a konkrét felé: „A vidra föl-fölbukkant a vízből s teljes erővel kezdett el evezni az ebek előtt, [...] végreis *ebharminczadjára* jutott s beszámolt bőrével, két óráig tartott zaklattatás után” (V-évl 1874: 233); „Hill őrnagy falkája ez időben már húsz pár vidrát juttatott *eb harminczadjára*” (V-évl 1874: 278); „Végre a kifárasztott szarvas *ebek harminczadára került*” (V-évl 1875: 308); „A 16 párból álló falka a nádasba ment [...] a vadászattal fel kellett hagyni ép akkor, midőn az egy óra és öt perczig tartott sebes run után a róka annyira ki volt merülve, hogy 10 percz alatt már okvetlen *ebek harminczadára kerül vala*” (V-évl 1883: 419); „A nádasból a szimatoló ebek néhány percz múlva rókát ugrattak ki, melyet azonnal üldözőbe vett a falka [...] elérte végzete, mert *ebek harminczadára került*; ugyanitt még egy másik róka is kill-re jutott” (V-évl 1883: 455); „Ő felsége a király is eljött [...] Az ültetvényekben felugrasztott róka csakhamar *az ebek harminczadára jutván*, a társaság átlovagolt a Fóth és Somlyóhegy közti kis nádasba” (V-évl 1890: 531).

Önmagában az is érdekes színfolt, ha pusztán arról van szó, hogy egy szűk kör ilyen módon sajátított ki egy közismert szólást. Ezt a gyanút erősítheti, hogy a falkavadászatnak ezt a „klasszikus” vagy „angolos” módozatát Széchenyi István importálta: elsőként 1823-ban Sopronban jelentetett meg egy, a témával foglalkozó német nyelvű füzetet (URL5). (Ugyanebben az esztendőben Lord Stewart bécsi angol követ tart vadászati bemutatókat Magyarországon: URL6.) A *Vadászat és Versenylap* elindítója pedig nem más, mint a legnagyobb magyar korábbi titkára, Bérczy Károly.

Csakhow Madách első életrajzírója (s nem melleleg az „Anyégin” fordítója) nagyon is tudatosan törekedett a hazai szaknyelv meg- vagy inkább újrateremtésére. Lapszerkesztőként megtapasztalta ugyanis, hogy szerzői „egy megállapított műnyelv hiányának nehézségeivel minden léptenyomon küzdöttek s az angol, német és francia nyelvnek e részbeni gazdagságát ismervén, magyar dolgozataikat helyenkint a kellő szó hiánya miatt erőtlennek, homályosnak [...] ítélték” (Bérczy 1860, Előszó III.). Célja lett tehát „egy magyar vadász-műszótár összeállítása”, azt véghez is vitte, a gyűjtésben pedig a lap olvasótábora segítette.

Az elkészült mű már idézett előszavában kitér azokra a körülményekre is, amelyek a munkáját megnehezítették. Például, hogy anno az „udvarhoz tartozó idegenek s általuk a magyar főurak is” külföldről fogadtak fel vadászszemélyzetet, akik aztán hozták magukkal saját szókészletüket. Vagyis a remélnél

jóval kevesebb „őseredeti” magyar kifejezésre leltek a kutakodók, „mindamellett sok elavúlt jó szót sikerült [...] feléleszteni és gyakorlatba hozni” (Bérczy 1860: Előszó V.), néhány esetben pedig újat alkottak – Bérczynek tulajdonítják pl. a „lőtávot”-t, és a „mezőny”-t (Paulovics 1903: 59). Megjelenik a nyelvújítás kora is a szótárban; a szerkesztő ugyanakkor így szabadkozik: „Azon szavakat, melyeken a német eredet megízlik, nem én fordítottam, hanem a százados gyakorlatától vettem át” (Bérczy 1860: Előszó V.).

De hát mi köze ehhez az *ebek harmincadjának*? Egy rövid történeti áttekintés (amire Bérczy is kísérletet tesz) indokolhatja, miért is lehettek annak idején kifejezetten közismertek a vadászatból származó (szak)kifejezések, illetve ezeken túl a szóképek és állandósult kapcsolatok is – valamint hogy aztán az ő korára miért kellett nyomaik után kutatva szinte szó szerint vadászni rájuk.

Nyilvánvaló, hogy a kutyás vadászat egyidős a háziasítással (eb a vadász kutya nélkül, pl. Erdélyi 1862: 246); űzhető volt gyalog és lovon, lehetett mondjuk agarászat vagy kopászat. A „keleties” módozat Erdélyben nagyon sokáig megőrződött. Több hullámban jutnak el az ismeretek Magyarországra a francia szarvas- és az arra sokban hasonlító angol rókahajszáról; ismerik a német vagy a kerített módszert. Leírják a portyázást, a cserkészetet. A hajtás is többféleképp valósulhat meg, például hogy emberek vagy kutyák terelik a vadászok felé a leterítendő zsákmányt. Ismerik a „nyomon követést”, a „bokrászatot”, a „lesbe állást”; mennek kotorékra, csalogatnak hangutánzással; a segéderő pedig lehetett akár egy ragadozó szárnyas, sőt kiképzett menyét is (a vadászati formákról és szakkifejezésekről ld. Hönig 1889; Kékessy 1925).

Sok mindent meghatároztak a terepviszonyok vagy épp a társadalmi közeg. Utóbbi viszont oda vezet, hogy idővel egyre kevesebb embernek lesz joga, lehetősége, eszköze ezt a tevékenységet gyakorolni, amely az idők folyamán tényleges élelemszerzésből például szórakozássá, sporttá, szakmává vált.

Az államalapítás idején a vad még úgynevezett res nulliusnak számított, az „uratlan jószágra” pedig kis túlzással bárki rátehetette a kezét (a szabályozás történetére ld. Benkő–Moldován 1980). Már egyfajta korlátozás volt a Szent László dekrétumaiban megjelenő szigor, hogy akit vásár- vagy ünnepnap vadászaton érnek, attól el kell kobozni ebeit és lovát (utóbbit megválthatja ökrön). II. Ulászló XVIII. törvénycikke 1504-ben kimondta: „az ország jobbágyai és parasztjai közül senki se merjen bármi módon vagy bármi mesterséggel [...] vadászni, valamint [...] madarászni” (a korabeli törvényszövegek forrása: URL7). III. Károly 1729-es rendelkezése a tilalmat kiterjeszti a polgárokra, a nem nemesekre és a nem honosított idegenekre is. Pozitív fejleménye, hogy bevezeti a kíméleti időt: szaporodáskor nem lehet állatot elejteni.

Az utóbbi szabályozás – a korábban okozott károkra hivatkozva – tulajdonképpen lehetetlenné teszi egy kutyafajta, az angolnak nevezett, de

nevében francia sinkorán (< chien courant) tartását; ezzel gyakorlatilag Széchenyi Istvánig befagyasztva a falkakopózást. Eme úgynevezett „nyugati” modell szerint a vaddal egyébként végezhetett nemcsak a vadász, hanem a zsákmány szerint megválasztott és szigorúan egy fajtából álló kutyacsapat is (kitűnő összefoglalót ad: URL8). Még jobban rávilágít az *ebek harmincadja* feltételezhető eredetére a jól dolgozó falka jutalmazásának szokása. Bérczy erre a szótárában csak röviden tér ki: „Kapzsi, la curé, az ebek vadászrésze. Kapzsira adni genossen machen, az elejtett vagy elvert vadat ebeknek martalékkul átadni” (Bérczy 1860: 58–9).

A részletesebb leírásokból kiderül, mi történik ilyenkor. „Ha az üldözött vad nem tud valahol búvóhelyet találni, úgy a kutyák egy idő múlva teljesen kifárasztják s megállásra kényszerítik. Ekkor a vadászlegények megfújják a kürtöket – hallali – hogy az egész vadásztársaság gyülekezzen egybe. Az elsőnek odaérkező vadászúr késével megadja a vadnak a kegyelemdőfést, kill. Az elejtett vadnak értékesebb testrészeit – rókának a farkát – levágják s diadaljelvényül elviszik, a többit pedig zsákmányul dobják a kutyáknak” (Révai 1913: 163). Magyarán az ebeknek az értéktelenebbnek ítélt részek jutnak, például a belsőségek (esetleg a vér). Szarvas esetében – francia szokás szerint – az állat lesútolt, lefejtett bőrét, vagyis a csuhát a földre darabolt halomra terítik. Amikor ezt egy mozdulattal lerántják, akkor indulhat a falka falása (Hönnig 1895: 216).

Szótáraink (pl. TESz., illetve ÚESz.) szerint a *kapzsi* (praeda, praedatio, Beute, Raub) a XVI. század elejétől adatolhatóan sokáig annyit tesz, mint: zsákmány, szabadon elvihető, széthordható, eltulajdonítható anyagi érték (Benkő 1970: 369, ill. URL9). Érintkezésben van a szó az elkobzással is. Érdekesség, hogy Zola regénycímének (La Curée) magyar fordításai (A zsákmány, A martalék, A hajsza) jól megmutatják a jelentésárnyalatokat. Mind a sokak által a *bőr* (cuir) szóra visszavezetett francia, mind a belőle eredtetett (s ezúttal nem kőbányát jelentő) quarry kifejezés feltalálható már a XIV. századi iratokban. Mind a kettő bejárta azt a fejlődési utat, hogy előbb a kutyáknak jutalmul adott belsőségeket jelentette, majd a hajszában úzótt vadat, végül magát a falkászatot, a vadászatot (pl. URL10).

Nálunk mire a Czuczor–Fogarasi megjelent, a *kapzsira eresztteni v. bocsátani valamit* annyit tett, hogy „oda engedni, hogy kiki tetszése szerint kaphasson, ragadhasson belőle” (Czuczor–Fogarasi 1865: 394). Az ott megjelent példamondat: „Egy kosár szilvát almát a gyermekeknek kapzsira adni.” (Hozzáteve, hogy ez már akkor a mai használatban szinte kizárólagos melléknévi után csak a másodlagos jelentés: „használtatik főnevül is.”) Ballagi Mór hoz még egy igét: *kapzsira vetni*, és ő így adja meg az értelmezést: „mindenkinek zsákmányul engedni” (Ballagi 1867: 667). Bár a modern magyar

vadászati szaknyelv valóban a XIX. században kezdett formálódni (érezhetően a falkászatdivat hatására is), az átvételek, a tükörfordítások és a szóújítások mellett jó pár kifejezése visszanyúlik a korábbi évszázadokra. (A fejlődés el- lentmondásosságát is jól leírja: Csőre 2003.) Gyökerei miatt ilyen „történeti” a *kapzsira adni* is. Beszédes Baróti Szabó Dávid jó pár évtizeddel korábbi Kisded szó-tára: „kapzsi / ragadó, v. ragadomány, ragadmány, préda, martalék, zsákmány. Kapzsi ember. Kapzsira vetni a’ várást” (Baróti 1792: 105). Préda értelemben használja a magyar próza atyja, Pázmány Péter is: „Az egyházi jövedelmeket az régi jámborok adománya, testamentuma és átka ellen kapsira vetik s kardra osztják” (Pázmány 1613: 632).

Látható, hogy az állati segítőknek jutatott vadász- vagy zsákmányrész szokása valójában nem volt kifejezetten vadászati formához vagy földrajzi területhez kötött. Még a sólymoknak is járt Jagdanteil! (Érdekesség, ahogyan a kapzsi szó és a vadászat kapcsolatára kitérve megemlíti ezt Borzsák 2004.) Általában azért a kopók jutalmazása, hogy „némit az elejtett vadból vagy egyéb enni valóból kapzsira kapnak” (Hönig 1889: 45). Többféle kítűzött célja lehet. Például hogy a négylábúnak legyen kedve a munkához, vagy hajsza közben „ne kezdje ki” a vadat. Olyanformán is elképzelhető – mondjuk a vizsláknál –, hogy egy őzbakfej agancsára szúrt hússzeletre engedik rá a kutyát (Diezel-Mika 1899: 116). Az ösztönzésre szükség is van, hiszen már az elsődleges Erasmus-követő, Baranyai Decsi János közli a megállapítást: „az mely ebet bottal hajtanak a nyúl után soha nem fogja meg” (Decsi 1598). A betanítás részeként említi a *kapzsira adást* a századdal szinte egyidős Pák Dienes 1829-ben megjelent munkája. Az ő másik meghatározása: „az elejtett vadat szántsándékkal széttépetni, felfalatni” (Pák 1829: 183). Arról azonban vita van, hogy a véredek kapjanak-e egyáltalán ilyesmit; esetleg némi alvadt vért, lépdarabot, vagy azt sem. (Hírt ad erről a Vadászlap 1887: 47.) Balkay Adolf szerint a „legnagyobb engedmény”, „ha a dermedt vadnak földre esett verítékét felnyalhatja” (Balkay 1903: 118).

Állítható tehát, hogy a *kapzsira ad* egy századokat túlélő, a vadászatból származó (majd ismét szaknyelvvé váló) kifejezés, amelynek képes tükre az *ebek harmincadja*. Vajda János Cserszilvász Ákos álnéven megjelent vadászati útmutatójában tulajdonképp az idomítás eszközének tartja a rendszeres részesülést a zsákmányból: „a kutya mindent csak hosszas és gyakori ismétlés után tanul meg” (Cserszilvász 1896: 147), ám, mint láttuk, nem ő köti össze a két tartományt, pontosabban nem ő állítja helyre a feledésbe merült kapcsolatot.

A verset és drámát is szerző Bérczy elvárta a cikkektől az irodalmi igényességet, és ezt a szemléletet örökül hagyta a szerkesztőségre. Igazolja ezt például Arany László értékelése, hogy Vadász- és Versenylap „félíg-meddig

egy szépirodalmi lap föladatának is megfelelt” (idézi Paulovics 1903: 56). Talán nem véletlen, hogy a megszólalás formáinak keresése közben ebben a műhelyben fészülődnek össze a szálak a nagyobb nyilvánosság előtt. (Bérczy 1867-es halála után – kétesztendő átmenetet követően – a hazai falkavadászatok történetét is feldolgozó Sárkány János Ferenc vette át a stafétabotot.) A negyedszázaddal később (kezdetben Vadász- és Versenylap mellékleteként) indult Vadászlapból (amely az időközben megalakult Országos Magyar Vadászati Védegylet hivatalos orgánuma is lett) egyébként szintén idézhető több példa: elég érdekes, amikor egy „cubhunting” alkalmával egy róka *a kopók harminczadjára jutott* (Vadászlap 1881: 374).

Mindenesetre az *ebek harmincadja* és a vadászat egymásra tükrözése elég szemléletes eseménysort idéz fel. Egy falka, vagyis kisebb-nagyobb csapatnyi kutya szinte a végkimerülésig űzi, zaklatja, hajszoja a vadat; ha szükséges irányváltásra, megállásra kényszeríti. Kicsi az esély a menekülésre. A vég nem egyszerűen a halál. A testet feldarabolják, a maradékot pedig szó szerint felfalják, felprédálják (!) a kutyák. A jelenet tökéletesen lefedti a már idézett jelentésárnyalatokat: legyen szó kárról, büntetésről, szenvedésről, bántalomról vagy arról, hogy valakinek alaposan ellátják a baját, netán ő maga rosszat próbált. Benne van a szorult helyzet, a nyomorult állapot, a tönkremenetel, minden elvesztése, a teljes pusztulás, a megsemmisülés. (A magára maradottság motívuma talán az *ebadóban hagyó* szüremkedett be.)

Gondoljunk csak bele, ha egy épület van az ebek harmincadján, akkor a fentiek ismeretében a falka tevékenységével tökéletesen párhuzamba állítható, ahogy a környéken lakók kövenként hordják szét azt!

Az már csak egy szín a palettán, hogy a *kapzsira ad* Bérczynél is megjelenő német formulája a *genossen machen* egy szójátékra ad alkalmat. A *genießen* mint ige azt jelenti: élvez, elfogyaszt, részesül valamiben, a *der Genosse* mint főnév annyit (is) tesz, hogy elvtárs. Sajnos történelmi részigazság: a falkászat a II. világháború utáni Magyarországon a vadászatból a részüket amúgy kivevő elvtársak miatt jutott *ebek harmincadjára*!

S hogy mit mondana erre az egészre Kertész Manó vagy Csefkő Gyula? Nyilvánvalóan történelmietlen kérdés. Vagyis a válasz bizony bizonytalan, mint a *kutya vacsorája*! Csak az ne süljön ki belőle, hogy ha ebül kezdtem, akkor ebül is végzem!

Szakirodalom

Balázs Géza 2020. *Nyelvszokások. A nyelvszokások mint szimbolikus nyelvi cselekvések.* Inter–IKU. Budapest.

Balázs Géza 2022. *Folklór és nyelv.* IKU. Budapest.

- Balkay Adolf 1903. *A szarvas és vadászata*. Athenaeum Kiadó. Budapest.
- Ballagi Mór (szerk.) 1867. *A magyar nyelv teljes szótára*. Franklin-Társulat. Budapest.
- Baranyai Decsi János 1598. *Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricorum Chiliades quinque*. Bartphae.
- Baróti Szabó Dávid 1792. *Kisdéd szó-tár*. Ellinger János. Kassa.
- Bárdosi Vilmos 2012. *Magyar szólások, közmondások adatbázisa*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Bárdosi Vilmos 2015. Egy készülő magyar frazeológiai szótár elé. *Magyar Nyelvőr* 1–16.
- Benkő Gyula – Moldován Tamás (szerk.) 1980. *Vadászat Magyarországon*. Idegenforgalmi Propaganda és Kiadó Vállalat. Budapest.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Bernáth Béla 1957. Rákerül az ebek harmincadjára. *Magyar Nyelvőr* 251.
- Bernáth Béla 1959. Újabb adatok az ebek harmincadjára kerül szóláshoz. *Magyar Nyelvőr* 347–9.
- Bérczy Károly 1860. *Vadászműszótár*. Emich Gusztáv. Pest.
- Borzsák István 2004. Kapzsi. *Magyar Nyelv* 81–2.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János (szerk.) 1865. *A magyar nyelv szótára*. Harmadik kötet. Emich Gusztáv. Pest.
- Csefkó Gyula 1930. *Szállóigék, szólásmódok*. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
- Cserszilvász Ákos 1896. *A vadászat mestere. Önképző gyakorlati útmutatás a vadászat kedvelői számára*. Franklin-Társulat. Budapest.
- Csőre Pál 2003. A magyar vadászati szaknyelv kialakulása. In: W. Nagy Ágota (szerk.): *A magyar mezőgazdasági, kertészeti, erdészeti és vadászati szaknyelv kialakulása*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum. Budapest. 51–60.
- Diezel-Mika Károly (szerk.-ford.) 1899. *Az apróvad vadászata*. Athenaeum Kiadó. Budapest.
- Dugonics András 1931. *Magyar példabeszédek és jeles mondások c. gyűjteményéből*. Magyar irodalmi ritkaságok 9. Egyetemi Nyomda. Budapest.
- Erasmus 1526. *Adagiorum Opus*. Ioannes Frobes. Basilea.
- Erdélyi János 1862. *Válogatott magyar közmondások*. Heckenast Gusztáv. Pest.
- Hegedűs Géza 1994. *Világirodalmi arcképcsarnok 1*. Trezor Kiadó. Budapest.
- Hönig István 1889. *Vadászati műszótár*. Országos Magyar Vadászati Védegylet. Budapest.
- Hönig István 1895. *Vadőr. A vadászati ismeretek kivonata vadőrök részére és magán használatra*. Grill Károly Cs. és Kir. Udv. Könyvkereskedése. Budapest.
- Jámbor Adrienn 2013. *Ebadó és ebösszeírás*. Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Juridica et Politica. 207–20.
- Julow Viktor (szerk.) 1988. *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Költemények 2. 1791–1793*. Akadémiai Kiadó. Budapest
- Kertész Manó 1931. Szállóigék, szólásmódok. *Magyar Nyelvőr* 11–3.

- Kékessy László 1925. *A magyar vadász kézikönyve*. Athenaeum Kiadó. Budapest.
- Kiss Gábor (főszerk.) 2012. *Régi magyar szavak magyarázó adatbázisa*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Dr. Margalits Ede 1897. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Kókai Lajos (A Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság támogatásával). Budapest.
- O. Nagy Gábor 1965. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- O. Nagy Gábor 1985. *Magyar szólások és közmondások*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- A Pallas nagy lexikona 5. kötet. 1893. Ebadó. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. Budapest.
- Pach Zsigmond Pál 1990. „*A harmincadvám eredete*”. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Paulovics István 1903. *Bérczy Károly élete és jellemzése*. Politzer Zsigmond és fia. Budapest.
- Pák Dienes 1829. *Vadászattudomány 2*. A Magyar Királyi Tud. Egyetem betűivel. Buda.
- Pázmány Péter 1613. *Isteni igazságra vezérlő kalauz*. Poson.
- Prikkel Marián 1895. A „kutyá” a magyar szólásokban. *Magyar Nyelvőr* 27–33.
- Révai nagy lexikona 7. kötet. 1913. Falkavadászat. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság. Budapest.
- Simon Melinda 2016. *Hoffman Alfréd és a dualizmus könyvkereskedelme*. Balassi Kiadó. Budapest. 12.
- Szabó Alajos 1850. A vezettség eredeti kiképzését és tovább terjedését gátoló szabályok. *Gazdasági Lapok* 588–92.
- Szabó Ernő 1894. A házi állatok a magyar szólásokban. *Magyar Nyelvőr* 104–12.
- Szilágyi Farkas 1891. *Nagy-Enyed pusztulása 1849-ben*. Korrajz. Wokál János Könyvnyomdája. Nagy-Enyed.
- Szinnyei József (szerk.) 1893–1896. *Magyar tájszótár*. Hornyánszky Viktor kiadása. Budapest.

További források

- Hölgyfutár 1850-es, a Vadász- és Versenylap 1858-as, 1874-es, 1875-ös, 1883-as, 1890-es, illetve a Vadászlap 1881-es, 1887-es évfolyamai.
- URL1. <https://hotelandplace.com/hu/szallodak/wolfsthal> (Letöltés: 2023. 10. 10.)
- URL2. 2021. Szófejtő: Miért mondjuk, hogy az ebek harmincadjára kerül arra, ami elveszik? – Dívány (divany.hu) (Letöltés: 2023. 10. 13.)
- URL3. 2012. Nyelv és Tudomány- Főoldal – Ebek harmincadja (nyest.hu) (Letöltés: 2023. 10. 13.)
- URL4. 2006. Mi az az ebek harmincadja? (ma.hu) (Letöltés: 2023. 10. 13.)
- URL5. Székely Csaba – Tóth Imre (é.n.) Széchenyi és Sopron. SOE LKK – Széchenyi és Sopron (uni-sopron.hu) (Letöltés 2023. 10. 15.)

- URL6. Fodor Tamás 1980. Hajtókutyás vadászatok (Nimród, 1980. február) – Vadaszújság.hu (vadaszujtag.hu) (Letöltés: 2023. 10. 15.)
- URL7. Ezer év törvényei (jogtar.hu) (Letöltés: 2023. 10. 17.)
- URL8. Pomázi Ágoston (é.n.) A vadászkytyák kialakulása, használata. pdf (magyarkutyafajtak.hu) (Letöltés 2023. 10. 17.)
- URL9. Gerstner Károly (szerk.) 2011–2022. Új magyar etimológiai szótár – online kiadás. MTA Nyelvtudományi Intézet/ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont. Budapest. <https://uesz.nytud.hu/index.html> (Letöltés: 2023. 10. 17.)
- URL10. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/> (2023) quarry_1 noun - Definition, pictures, pronunciation and usage notes | Oxford Advanced Learner's Dictionary at OxfordLearnersDictionaries.com (Letöltés: 2023. 10. 17.)

Nagy György András

szerkesztő

Katolikus Rádió

E-mail: naggyo2017@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-1554-0806>

Abstract

NAGY, GYÖRGY ANDRÁS

GOING TO THE DOGS

Going to the dogs is a phrase that conveys the unfortunate fate of an individual or entity, ranging from neglect to abuse to complete destruction. It is a widely held view among linguists that the term 'thirtieth part' is a past name for a levy on the trade in goods. In other words, the primary meaning of the phrase is 'the customs officers levy a duty on something, taking their share'. The most widely accepted hypothesis is that stray animals in a group attack, tear at the traveller or even dispose of dead bodies or animal carcasses. However, examples of this phenomenon can also be found in hunting, where the reward for a pack of stray animals in pursuit is the chance to get and devour the less valuable parts of the prey. It is possible that this activity, which was once practised by almost everyone and later became a profession, is the true etymological source of the word, but that its origin has been forgotten.

Keywords: going to the dogs, the thirtieth part, hunting terminology, greedy, greed for

A FÖLDIKUTYA NÉPI ELNEVEZÉSEI

A földikutyafélék (Spalacidae) a rágcsálók rendjében az egérszerűek alrendjébe tartozó család. Közép- és Dél-Európától a Kaszpi-tóig terjedő területek lakói. A föld alatti életmódhoz alkalmazkodtak, kártékonynak számítottak (Schmidt 1987: 10–1), de az etnozoológiában a rosszul számontartott állatok közé tartoznak (Rác 2012: 177; Balázs 2012, 2020: 48). A Magyarországon talán még előforduló nyugati földikutya (*Spalax leucodon*) fokozottan védett.

A földikutya máig perifériális állatnak számít, s más állatokhoz viszonyított elnevezései is ezt mutatják. A vakondokkal, menyéttel, egérrel, patkányval, kutyával egyaránt előszeretettel összecserélték, viszonylag későn jelent meg a tudományos szakirodalomban, s korai népi elnevezései még problematikusabbak. Talán már a földikutyára vonatkozik egy XVIII. századi erdélyi adat: *vokoncs* (1717) 'vakancs, földikutya (*Nannospalax leucodon*)' (SzT. 14: 647). Bugát Pál már egyértelműen számontartotta: „vaksik (vakondegerek), fn. les rats-taupes, spalax” (1843: 461; franciául *rat* 'patkány', *taupe* 'vakondok'; a *spalax* ekkor már tudományos névként 'földikutya').

Ballagi Mór „teljes” szótárában *vakkancs* 'vakondok' és a bizonytalan-ságot jelző kérdőjellel *vakony* „emlősállat az őrlők rendjéből; *fogas vakony* (Béindmaus)” (1872). A *Blindmaus* németül 'földikutya', szó szerint 'vak-egér'. A *vakony*, csakúgy mint a *vakoncs*, nyelvjárási 'vakondok' (Kiss–Bató 2012: 152).

A *földikutya* 'Spalax' tudományos elnevezés népnyelvi eredetű, de sokan kifogásolják. Gaál István a *heréc* zalai tájnyelvi elnevezését javasolta meghonosítani ennek az állatkának, amelynek népi nevei szerinte országszerte szintén *földikutya* és *vakkutya* (1936: 283). Molnár Nándor szerint: „A *kutya* állatnév egyik speciális összetétele a *földikutya*, *vakkutya* (*Spalax leucodon*)” (1987: 510). Ami a Gaál által említett elnevezéseket illeti, a nyelvjárási *heréc* (*heröc* és *heric* alakváltozatokkal) egyébként általában 'patkány', de lehet 'a fák tövét megrágó egérnemű kártékony állat' is (MTsz. 1: 844; ÚMTsz. 2: 930, *heröc* alatt; NMTSz. 360; Bugát Pálnál is *herécz* 'patkány', 1843: 184); a *vakkutya* a Sárreuten 'vakond' (NMTSz. 954). A nem túl szerencsés tudományos névvel egyező népi névadás szerint Oláhlapádon *földikutya* 'Spalax', de ennek a szónak van még a nyelvjárásokban 'hörcsög', 'vakondok', 'menyét', 'sündisznó' jelentése is (ÚMTsz. 2: 515–6, NMTSz. 293). Valószínűleg a *Spalax*ra vonatkozik a következő mezőségi hiedelem:

„A földi kutya megfojtása [...] gyógyító erőt kölcsönöz az ember kezének” (Keszeg 1998: 271).

Újabb gyűjtések is regisztrálnak ’földikutyta’ jelentésű szókat. A magyar etnozoológia klasszikusai a Felső-Szigetközről és a Sóvidékről egyaránt *földikutyta* néven említették (Kovács 1987: 88; Gub 1996: 87). Ulicsni Viktornak és munkatársainak a Szilágyságban (Szilágynagyfaluban) végzett gyűjtése szerint *földipatkány* ’*Spalax leucodon*’, amely név azonban egyben a vándorpatkány (*Rattus norvegicus*) egyik helyi elnevezése is (Ulicsni et al. 2013). Ugyanitt a *földikutyta* a menyét (*Mustela nivalis*) és a hermelin (*Mustela ermine*) egyik megnevezése a pontosabb *menyét* és *hermelin* elnevezések mellett (Ulicsni et al. 2013). A moldvai magyarban (Szabófalván) talán román hatásra *földicenk* ’földikutyta’ (MMTnySz. I./1: 289, II: 117) – ebben a nyelvjárásban a *cénke*, *cenke* ’kutyakölyök’. E szótár közli a ’földikutyta’ jelentésű román és angol szókat is. A románban elnevezése *orbeț* ’vak, vaksi’ és *țâncul-pământului* ’föld kölyke’, az angolban *mole-rat* ’vakondpatkány’. Ugyancsak erre az állatra vonatkozhat egy 1940-es, hasonló közlés: *földi cenke* (földicenke, Forrófalva, Moldva, ÚMTsz. 2: 515).

A *földikutyta* ökológiai szempontból motivált állatnév, s hasonló szempontból motivált az ugyancsak *-kutyta* utótagú *vízikutyta* ’vidra’ is (Kiskunhalas, ÚMTsz. 5: 757). A magyar nyelvjárások atlasza, a XX. század közepének e nagy méretű, tájszókat felmérő vállalkozása szerint nyelvjárásainkban a *-kutyta* utótagú, más állatokat megnevező összetételek különösen gyakoriak a sündisznónak a megnevezései között (*sünekutyta*, *szőrökutyta*, *szúrókaskutyta*, *szúróskutyta*, *szűrkutyta*, *töviskeskutyta*, *tüskéskutyta*, 622. kérdés, Kiss–Bató 2012: 130, továbbá ÚMTsz. 3: 666–7).

A kutya az emberiség elsőként házasított és legtöbb funkcióban alkalmazott állata. A nomináció egyik törvénye, hogy a feltűnőbb, jelentéke-nyebb dolog, ez esetben állat kap előbb nevet, s esetleg erről lesz elnevezve a kevésbé feltűnő. E törvény értelmében más nyelvekben is gyakori, hogy a ’kutyta’ jelentésű szóval alkotott összetételek másféle állat megnevezésére is szolgálnak. Ugyancsak a ’kutyta’ jelentésű szó kitüntetettsége kapcsán megemlíthető, hogy az állatneveknek univerzális, a világ nyelveire általában jellemző lexikalizálására egy időben a ’kutyta’ jelentésű szó közel univerzális, legalábbis gyakori lexikalizálása volt az óvatos tipológusok példája (Comrie 1981: 190; Frawley 1994: 92–3).

Szakirodalom

Balázs Géza 2012. Ősotromb, toportyánféreg. Rosszul besorolt állatok. *Napút* 8: 25–9.

- Balázs Géza 2020. *Nyelvszokások. A nyelvszokások mint szimbolikus nyelvi cselekvések*. Inter–IKU. Budapest.
- Ballagi Mór 1872. *A magyar nyelv teljes szótára 2*. Kár-pör–Zsüzsük. Franklin-Társulat. Pest.
- Bugát Pál 1843. *Természettudományi szóhalmaz*. Magyar Királyi Egyetem. Buda.
- Comrie, Bernard 1981. *Language Universals and Linguistic Typology. Syntax and Morphology*. Basil Blackwell. Oxford.
- Frawley, William 1992. *Linguistic Semantics. Lawrence Erlbaum Associates*. Hillsdale. New Jersey.
- Gaal István 1936. *Amit rosszul tudunk. Természettudományi kóholmányok és balítéletek*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest.
- Gub Jenő 1996. *Erdő-mező állatai a Sóvidéken*. Firtos Művelődési Egylet. Korond
- Keszeg Vilmos 1998. Állatok a mezősegi hiedelemrendszerben. In: Fűvessy Anikó (szerk.): *Állatábrázolás a magyar néphagyományban*. Ethnica. Debrecen 267–80.
- Kiss Gábor – Bató Margit 2012. *Tájszavak. A magyar nyelvjárások atlaszának szavai, szóalakjai*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Kovács Antal 1987. „*Járok-kelek gyöngyharmaton...*” *Növény- és állatnevek a Felső-Szigetköz tájnyelvében*. Mosonmagyaróvár (Mosonmagyaróvári Helytörténeti Füzetek 6.)
- MMTnySz. Péntek János szerk.: *A moldvai magyar tájnyelv szótára I/1. A–K*. 2016. I/2. L–Zs. 2017. II. Közmagyar – moldvai magyar rész A–Zs. 2018. Erdélyi Múzeum Egyesület. Kolozsvár.
- Molnár Nándor 1987. *A magyar mezőgazdasági szókincs története*. Gödöllői Agrártudományi Egyetem Mezőgazdaságtudományi Kara Növénytan Tanszék. Gödöllő.
- MTsz. Szinnyei József: *Magyar tájszótár*. Hornyánszky. Budapest 1: A–Ny 1893, 2: O–Zs 1901.
- NMTSz. Kiss Gábor szerk.: *Nagy magyar tájszótár*. Tinta Könyvkiadó. Budapest, 2019.
- Rác János 2012. *Állatnevek enciklopédiája. A gerincesek elnevezéseinek eredete, az állatok kultúrtörténete, néprajza és mitológiája*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Schmidt Egon 1987. *Nemszeretem állatok*. Natura Kiadó. Budapest.
- Ulicsni Viktor – Ingvar Svanberg – Molnár Zsolt 2013. Folk knowledge of non-domestic mammals among ethnic Hungarians in North-Western Romania. *North-Western Journal of Zoology* (Oradea) 9/2: 383–98.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva (szerk.): *Új magyar tájszótár A–D*. 1. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979; 2. kötet: E–J 1988; 3. kötet: K–M 1992, 4. kötet: N–S 2002; 5. kötet: Sz–Zs 2010.

Kicsi Sándor András
lexikográfus, antropológus nyelvész
E-mail: kicsis@freemail.hu

FORRÓFALVI SZAVAK

Szelebudri – Kimeszelik a kölyköt – A túlméretezett gyimil – Sitte, szitötte, azaz süttötte

Szelebudri. A *szeleburdi* az egyelőre csak interneten elérhető *Új magyar etimológiai szótár* (ÚESzWeb) szerint játszi szóalkotással keletkezett összetett szó, amelynek előtagja a *szél* 'meggondolatlan, szeles; széllelbélelt' jelentésköréhez tartozik, az utótag pedig származékszónak tűnik, és összefügghet a *bumfordi*, *lecsperdi* stb. utótagjaival. A *szeleverdi*, *szelepurdé*, *szelevárgyi* változatok valószínűleg népetimológián alapulnak. Az alábbiakban kísérletet teszek a *burdi* utótag megfejtésére.

Kezdjük egy kicsit távolabbról! A Román Akadémia iasi-i fiókja „A. Philippide” Román Filológiai Intézetének a moldvai személynévi eredetű helyneveket feltérképező monumentális kötete (TTRM) foglalkozik a Bákó és Vaslui megyék határán fekvő Burdusaci (magyarul ejtsd: Burduszácsi) falu nevének eredetével. A szerkesztők azt mondják, hogy feltehetően a magyar *Bodriszak* 'a göndör hajúak parcellája, része' lehetett az elsődleges névforma. Ezen eredeztetés a moldvai magyar tájnyelv, azon belül a sziszegő (helyi szóval *szöszke*) nyelvjárások alapos ismeretéről tanúskodik, hisz csángó ismerőseim szerint a *bodros* szó *bodris* változatának realizációját, a *bodriszt* mai napig használják például a *keptár* (bundából készült, kidíszített lájbi) báránybőrből készült nyaki részének megnevezésére. A *Bodriszak* pedig nem egyéb, mint a Bodros, Bodris nevű vagy ragadványnevű családhoz tartozó személyek faluja, ahol a szóvégi *-(a)k* a többes szám jele. Csángó jellegzetesség az is, hogy a *bodrisz*hoz nem az elvárt *-ok*, hanem az *-ak* kapcsolódik, a forrófalvi Istók Ágnes például így beszél: „üöszvel esszet szedtek mennek, s aztān tjelbe akkor ö... *szabadak* voltak” (értsd: öszsel öszszet [az összesen, mármint a nők] szedni [betakarítani] mentek, s aztán télbe akkor szabadok voltak). A magyar *Bodrisz*akból a románban azért jelent meg a *csj* végződés, mert még egy *-i* többesszám-jelt hozzátettek a szóhoz, nem lévén tisztában azzal, hogy a *Bodriszak* már maga többes számban van (a *k > csj* hangváltózásra lásd a román *soc*, ejtsd szok 'bodzafa' – *soci*, ejtsd szocsj 'bodzafák'.)

Ugyanakkor magyarázatot kíván egy másik mozzanat is, amelyre a TTRM nem tér ki. Miként lesz a feltételezett magyar *Bodriszak* *dr*-je a mai *rd*-vé (Burdusaci)? Erre kerestem párhuzamokat, mely vizsgálgódás során eljutot-

tam a *szeleburdi* szóhoz. Úgy rémlett nekem, hogy gyermekkoromban a szüleim nem szeleburdinak, hanem szelebudrinak neveztek, ha szeleskedtem. Ha beszélgetni kezdek idős kézdivásárhelyiekkel, ők is szelebudrit mondanak a beszéd hevében. Ezen formának történeti említései is vannak. A Brassói Lapok 1932-es évfolyama közli folytatásokban egy Orbók Attila nevű, székely származású szerző *A párizsi leány* című regényét, ebben háromszor is így fordul elő, a tévedés lehetősége kizárva (1932/78., 79., 82. lapszámok).

A *szelebudri* alak található Lőrinczy György felvidéki írónak a *Párizs illata* című novellájában (Pásztortűz 1933/2–3, 38.), a Herkules nevű, Budapesten megjelenő „testgyakorlati közlöny” egyik sporttudósításában (1902/10. szám, 77.), valamint a székely Sente B. Levente *Szellő* című gyermekversében (Romániai Magyar Szó, 2005. április 5.). Sente B. Levente érdeklődésemre elmondta, hogy Székelykeresztúron használják így a szót, de gyermekkorában Böződön is hallotta.

Ha ezt a *szelebudri* formát vesszük elsődlegesnek, akkor egy meglepően egyszerű etimológiát kapunk: a szelebudri olyan szeles, hirtelenkedő, hebehurgya személy, akinek attól bodros, bodris, budris, bodri, budri a haja, hogy a szél összekócolta, ő pedig éppen a haja kisimításával nem foglalkozik. Képes beszéd ez a javából.

Kimeszelik a kölyköt. Beszélgetek Duma Andrással, ő csángóson, én székeleyesen szólok, mondja, hogy *nálik* Klézsén, Moldvában a *csóré* nem egyenlő a mezítelennel (hogy juttunk el ide, nem tudom). Akin nincs ruha, az csóré, de mezítelen például az a nő, akin reggel ott van a pendely, de nem akasztja fel, a szél meglebbenti, s kilátszik a micsodája. Mezítelen az, akin mező (takaró) van, de nem mindenütt. András engem mind ilyen eszmefuttatásokkal traktál, mert élvezi, hogy én ezeket nem ismerem.

„Egy kicsit ki kell meszelni azt a kölyköt”, ki kell díszíteni, ha megy esküvőbe, mondják ugyanott. A *nyírászat* (menyasszonyt) es kimeszelik, ki-díszítik, pedig egy csepp púdert, sem festéket nem tesznek reá, mivelhogy ők nem meszelnek, hanem *mezelnék*. Tekintve, hogy egy idő után a beszélgetés már a Facebook nyilvánossága előtt zajlott, Csobán Attila könyvtáros, a régi irodalom ismerője megjegyezte, hogy Pázmány Péter is egy helyen a kurvát „meszelt sírboltnak” nevezi.

Legnagyobb meglepetésemre az etimológiai szótárak is megerősítik a (növény)mező és a (ruha)mező (takarómező) közti kapcsolatot, mondván, ha az *-ő* melléknévi igenévképzőt levesszük, akkor vogul, ugor tövekhez jutunk. András barátom így hát most sem a levegőbe beszélt.

A túlméretezett gyimil. A moldvai Forrófalván (Sántha 2023) nemrég felavatták annak a Neumann páternek a szobrát, aki német létére megtanult magyarul (vagy ahogy ott mondják: *csángóson*), hogy híveihez azok anyanyelvén szóljon. Összegyűltek az eseményre a faluból és a környékről az emberek, egyszer csak a beszélgetés a külsőrekecsini Buláj Gyalu és a forrófalvi öregek között valahogy Gyergyina páter *gyimiljére* terelődik: akkora *gyimilje* volt neki, hogy az egész falu azon mérgeződött. Nem értem a történetet, ezért elmondják, a *gyimil*, *gyimilye* egy kártya-, vederforma eszköz, amely a *szádokhíj*ból, a szádokfa (hársfa) héjából készül, kb. 18-20 kiló (értsd: liter) fér belé. Na, ez a Gyergyina páter (született 1915-ben Nagypatakon, meghalt ugyanott 1998-ban, szolgált Lujzikalagorban, Lészpeden és Somoskán, közben pedig nyolc évig a Duna-deltában ette a deportálás keserű puliszkáját, nem lévén kenyere) a kommunizmus kitörése után olyan szegény volt, mint a templom egere, éhen es halt volna, ha a hívek egyházi adóként nem adnak neki egy vagy két *gyimil gyimilcset* vagy kukuruzzát. De a páternek es megvolt a magához való esze, akkora *gyimilt* csináltatott, hogy ejszen abba 25 kiló es belément. Öntötték belé a hívek a *gyimilcset*, de a *gyimil* csak nem akart megtelni. Mikor az egyik ember egy kicsit cifrábban fejezte ki emiatt nemtetszését, a páter ötven hiszekegy elmondása mellett pár *gyertya* meggyújtására es kötelezte. Na, fellázadt erre a falu: elvették a pátertól a *gyimilt*, s eszehasonlították másokéval. Ekkor már elengedte volna a páter a *gyertyákat*, de késő volt, kiderült a turpisság. Végül a falu azt döntötte, hogy egy kicsit több terményt adnak, de azt rendes *gyimilben* mérik, mert hogy mire jutna a világ, ha mindent csak úgy hájhuj megváltoztatnánk.

A Péntek János (2016) szerkesztésében Kolozsváron megjelent *A moldvai magyar tájnyelv szótára* is ismeri *gyimilye*, *gyimillye*, *gyimile* stb. formában, az *ly*-t ki is hallottam a forrófalviak és a klézseiek beszédéből, a szóvégi *e* hangot viszont csak a forrófalvaikéből. Duma András szerint mondták úgy es, hogy *gyimilész kártya* (*gyimil* ürmértékű veder), de a gyümölcsös edényt már *gyimilésznek* nevezték. Ezek után arra kerestem rá, vajon nem a románból jön-e a *gyimil*. A mindent es tudó dexonline.ro szerint létezik egy *dimerlie* nevű ürmérték (Moldvában kb. 21 liter), amely az oszmán-török *demirli* 'vasból készült' szóból jön, a jelentés alakulását nem részletezik. Innen tudtam meg azt is, hogy Havasalföldön e kártya, veder jóval nagyobb, mint Moldvában, 34 liter víz fér bele (eszerint Gyergyina páter semmi egyebet nem csinált, mint a kisebb moldvai *gyimilyét* a nagyobb havasalföldivel helyettesítette – más kérdés, hogy erről nem szólt a híveinek).

Ha nem az oszmán-törökön át a románból jött volna a szó, meg lettem volna győződve, hogy a *gyimil*, *gyimilye* semmi egyébvel nem lehet kapcsolatban, mint a *gyimilccsel*, mely már a *Halotti beszéd*ben is megjele-

nik („Engede urdung intetvinec. ef evec oz tiluvt gimil!fwl. ef oz gimil!fben halalut evec”). Lévé a gyümölcs gyűjtőnév, így tudtuk volna magyarázni a keletkezését: azon mindenfajta termény, amelyet gyimilben szoktak lemérni, a gyűjtőnév jelleget pedig a *-cs* névszóképző fejezi ki. De mivel nem ez a helyzet, csak azt ízelgethetjük, hogy milyen szép lett volna, ha így van.

Sitte, szitötte, azaz süttötte. Neumann páter szobrának avatására a forrófalviak hagyományos *geluskát* (galuskát) csináltak. (Amikor mentem bé Moldvába, mind attól rettegetem, hogy rájuk jön valami, és bécsi szeletet készítenek a geluska helyett. Szerencsére nem.) Az étel bográcsban készült a szabadban, férfiakul pedig odagyűlünk a füst mellé szivarazni (vagy nem). A külsőrekecsini, székelyes csángó Buláj Gyalu erősen szerette a forrófalviak szösze beszédét, ezért, hogy halljon egy-két szép sz-et, elmondta, náluk úgy volt régen, hogy paraszt csináltak, egy (lapos) csiporban pedig a galuskát bétették annak a közepibe, úgy *sitték* meg. (Én ezt értettem, mert nálunk Székelyföldön es *süttük* a kenyeret, nem pedig *sütöttük*, ki es tört volna a nyelvem, ha úgy kellett volna mondanom.) De értette a forrófalvi fiatalember es, bólogatott, hogy mű es úgy *szitöttük* régen. Buláj azon örvendett, hogy hallotta a szösze beszédet, én pedig azon, hogy a *süt* és *szít* igék eiszen egy töről erednek.

De mikor hazamentem, és elővettem az etimológiai szótárakat, azt láttam, hogy a *szít* bizonytalan eredetű, esetleg származékszó egy fiktív töből, a *süt* pedig örökség az ugor korból. Ezen elszomorodtam.

Szakirodalom

Péntek János (szerk.) 2016. *A moldvai magyar tájnyelv szótára I/I*. Moldvai magyar – közmagyar rész A–K. Erdélyi Múzeum-Egyesület.

Sántha Attila 2023. Él-e még Forrófalva Moldvában? *Magyar Nyelvőr* 233–7. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2023.2.233>

TTRM = *Tezaurul toponimic al României. Moldova – TTRM – Volumul II: Mic dicționar toponimic al Moldovei /structural și etimologic/ Partea 1: Toponime personale*, Iași, Editura Universității „Al.I.Cuza”, 2014.

ÚESzWeb = *Új magyar etimológiai szótár*. <https://uesz.nytud.hu/index.html>

Sántha Attila

komparatista, költő

Előretolt Helyőrség Íróakadémia

E-mail: santhaattilab@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1559-7260>

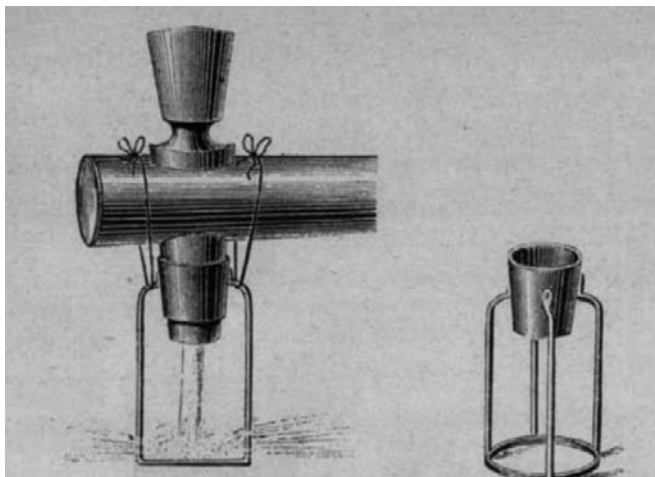
BÜKY LÁSZLÓ

BOR TEÓRÉÓ

1. A SzT. az egyetlen kijegyzésben szerepelő adalékot némelykor ’?’ jellel utalva sorolja be, mondván: „[...] a később kutatás rendjén a beiktatott szövegrészlet számunkra értelmezhetetlennek látszó része megvilágosodhatik” (SzT. I: 18). Erre a helyzetre példa a következő szócikk: „bortörő ’?’ 1600: Hogy az Borokat arultam veottem Kupas Janostul egy Bor teóreót d 31. Vgian akkor veottem egy bor zwreot d 7 [Kv; Szám. 9/XII. 66].” (A rövidítések föloldása: Kolozsvár, Szamadáskönyv.) – A szövegdarabban olvasható *bor zwreo* ’borszűrést szolgáló szita’ önálló szócikk a SzT.-ben.

2. A *bortörő* melléknévként is megtalálható egy, a pintérekre (!) vonatkozó, 1735. évi árszabásban, amelyik a régi és új árat is föltünteti először *frt*-ban majd *denárban*: „Egy *bortörő* kanna – [= 0 *frt*] 75 – 50” (K. S. 1896: 350).

A borászati munkálatokban, nevezetesen a borfejtés módjai kapcsán a *bortörő* melléknév szintén megvan: „A borok gumicsővel vagy szivattyúval való lefejtése ellen azt lehet főleg felhozni, hogy a lefejtésnél a bor nagyon kevésbé van a levegőnek kitéve, s így nem érik meg oly gyorsan, mintha cső nélkül történik a lefejtés. E hátrány azonban elkerülhető, ha a bort előbb csapon át egy dézsába bocsátjuk. A szellőztetés előnyét még nagyobb mérvben biztosíthatnák a bor számára, ha a csapon egy kis *bortörő* lemezt lehetne alkalmaznunk. Ilyen törő lemezeket kerti locsolóknál szoktak használni, hogy finom cseppeként szórják szét a locsoló vizet, sőt legújabbban a trágya széthintésénél is kezdik használni” (Sine nomine 1881: 435; ld. az ábrát; a népi gazdálkodás borászatában a borfejtés módjára ld. Égető Melinda 2001. II: 579–88).

Egy másik, hasonló eredményt szolgáló eszközt, amelyikbe szűrő is van beszerelve *szellőzőrózsa* néven hirdettek háromféle méretben: „Szűrő- és szellőzőrózsa vörösrézből ónozva” (Ligeti és Biró 1908. 33: 495). Ennek rajza az alábbi:

Tulajdonnévként ugyancsak szerepel a szó: „*Bortörő* György, pénzbeszedő, VIII Miksa-u. 17” (Franklin 1909: 1112), ugyanígy van a kiadványban 1910-ben, 1911-ben és később is, tehát nem valószínű, hogy egy **Borstörő* név ezekben az években való elírásáról van szó. Ez a név a CsnSz.-ban nem fordul elő, viszont van

több *Portörő*, amelynek eredete a ’puskaporkészítő’ foglalkozásnévre megy vissza. Lehetséges: az említett *Bortörő* név vagy a *Portörő* régi elírásából származik, vagy a **Borstörő*éből; *Portörő* családnév ma is van (a telefonkönyvek tanúsága szerint).

A füzéri várjavak 1680. évi összeírása kapcsán szereplő szómagyarázatokban olvasható, hogy a *bortörő* „*esztergában faragott fa a szőlő összeroncsolására*”, ehhez a kiadványban közölt forrásszöveg nem ad meggyőző igazolást – „[...] *vayon edgy bor ház, meljen vayon két Ajtó. Az edgyik sarak nélkül másika dupla vas sarkos retesz, vayon benne hordó hat száz, id. No. 600., edgy bor törő korlát minden szerszámával*” (Feld–Cabello 1980: 132, 147) –, itt *börtörő* korlátról lehet szó. Ismeretes nyelvjárási kifejezés a *börtörő kákó* (’birkabőr kikészítéséhez használatos eszköz’, a szerkezet *kákó* tagja nyersbőr tisztítására és puhítására való, kampós végű faeszköz (ld. ÚMTsz. *börtörő, kákó, kajkó*); a *korlát* egyebek mellett talán ’karfa’ jelentésű lehetett a TESz. szerint. A SzT. *korlát* szócikkének egyik példája: „4. *bortörő* ~ borkalló/törő pad; bancă de înitins/înmuiat pieile; Reckbank. 1677: Börtörő korlát és silipek [...] fordulván délre, fel a dombra nyílik az *börtörő* korlátra fel sarkokon egy fél szer ajtó, mellyen belől vayon egy bőr törő korlát [CsVh 53].” A SzT. jegyzete e tímáreszköz használatára Frecskay Jánosnak a bőrgyártást leíró anyagára hivatkozik (1912: 51), Frecskay a szücsmesterség kapcsán is említ hasonló eszközt (i. h. 381). (A *börtörő* eszköz származására és használatának átalakulására ld. Szolnoky Lajos 1965: 56.)

3. A pintérek készítményeinek idézett árszabása alapján a *bortörő kanna* bizonyos fából készített, olyan edény lehetett, amelyben szőlőt lehetett össze-

zúzni, -törni, nem pedig a bort valamiképpen levegőztetni, amint a borfejtés egyik módjánál ajánlatos.

A *pintér* szavunk német (bajor-osztrák) eredetű (TESz., ÚESZWeb^{beta}) számos mesterséghez és a hozzájuk tartozó szakszavakkal együtt (a bodnárók, a kádárok szóhasználatát ld. Frecskay János 1912: 79–86). Ez megengedi föltételezni, hogy a SzT. *bortörő* szava a *Weinbrecher* alkalmi (tükör)fordítása, amelyet a *bor* és a *szőlő* szemantikai mezőkapcsolata is megenged. Az alkalmatosság nevének *kanna* része alátámasztja, hogy azt kádármester készítette. A „d 3” ár és ugyanakkor vásárolt borszűrő ára („d 7”), a különbség esetleg a szűrő bonyolultabb készítési módjából eredhet. Voltak vesszőből kúp és méhkas formájú szűrők, továbbá deszkaoldalasak is (MNéprL. *szűrőkosár*), esetleg (laza szövetű) zsákok. Ami a *kannát* illeti: már a régiségben is számos célra alkalmas és többféle alakú edény volt (vö. TESz., Gl., SzT., MTSzt.); tehát a *pintér* által a készített *bortörő* *kanna* esetleg egy olyan csőbőr lehetett, amelyben szőlőt lehetett törni, összezúzni a préselés előtt.

Szakirodalom

- CsnSz. = Kázmér Miklós: *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század.* Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest, 1993.
- Égető Melinda 2001. A borkészítés technológiája. In: Főszerk. Paládi-Kovács Attila et al. *Magyar néprajz I–VIII.* Akadémiai Kiadó. Budapest, 1988–2011.
- Feld István – Juan Cabello 1980. *A füžéri vár.* Herman Ottó Múzeum. Miskolc.
- Franklin 1909. *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék XXI.* Franklin-Társulat. Budapest.
- Frecksay János 1912. *Mesterségek szótára.* Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari Könyvnyomdája. Budapest.
- Gl. = *Régi magyar glosszárúum.* Szerk. Berrár Jolán – Károly Sándor. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1984.
- K. S. [Kőszeghy Sándor] 1896. Az 1735-iki székesfehérvári árszabás. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* III: 342–55.
- Ligeti és Biró 1908. Szüretelő eszközök árjegyzéke. *Borászati Lapok* XL.
- MNéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon I–VI.* Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1977–1982.
- MTSzt. = *Magyar történelmi szövegtár.* MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. <http://www.nytud.hu/hhc>
- Sine nom. 1881. A bor lefejtése. *Gazdasági Mérnök* V. 38: 434–435.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeli tár / Dicționar istoric al lexicului maghiar din Transilvania / Historisches Wörterbuch des siebenbürgisch-ungarischen Wortschatzes I–XIV.* Főszerk. Szabó T. Attila et al. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest – Akadémiai Kiadó. Budapest – Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár, 1975–2014.

Szolnoky Lajos 1965. A tiló. *Néprajzi Értesítő* XLVII: 5–66.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–III. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1967–1976. + *Mutató*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1984.

ÚESZWeb^{beta} = *Új magyar etimológiai szótár*. <https://uesz.nytud.hu/index.html> (2022. XII. 2.)

ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* I–V. Főszerk. B. Lőrinczy Éva. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979–2010.

Büky László

nyelvész, az MTA doktora

Szegedi Tudományegyetem

Magyar Nyelvészeti Tanszék

E-mail: buky@hung.u-szeged.hu

<https://orcid.org/0000-0002-4960-9445>

A NYELVŐR POSTÁJA

A labdarúgó-Európa-bajnokság angol–szlovén mérkőzésén a kommentátor a következőt mondta: Sok csere volt, talán öt perc befigyel.

Mit értett a *befigyel* szó alatt?

A szlengszó egyik jelentése: valamely kellemetlen tényező, esemény megjelenése valaki életében, cselekedeteiben, például *befigyel* az egyes osztályzat a naplóba, indexbe egy sikertelen felelet vagy vizsga esetén, ugyanakkor a *befigyel* szónak az is volt a jelentése a katonai szlengben, ha valakit a laktanyából nem engedtek haza, és kénytelen volt a hétvégét vagy az ünnepeket bent tölteni. De használatának köre ennél ma már sokkal szélesebb. Egészen elképesztő és oda nem illő helyzetek jellemzésére is használják, és a szöveggörnyezet segít az értelmezésben. „A Király utca 9. udvarában is *befigyel* a muskátli.” Azaz van muskátli. „Elég vicces, amikor a fekete nadrág alatt *befigyel* (kilátszik) a fehér zokni.” A „sok csere volt, talán öt perc *befigyel*” esetében a szó jelentése: valószínűleg lesz öt perc hosszabbítás. (Egy hasonló jelenségről itt írtunk: Erdélyi 2023: 461–6.)

Hogyan írandó a *magyar tanár* szó?

Abban az esetben, ha azt jelenti, hogy magyar nyelv és irodalom szakos tanár, akkor egybeírandó, ha azt, hogy magyar nemzetiségű tanár, akkor külön. Úgy is mondhatjuk, hogy minden *magyartanár magyar tanár*, de nem minden *magyar tanár magyartanár*. Ugyanez a szabály vonatkozik minden nyelvtanár elnevezésére: *angoltanár, némettanár* stb.

Pontosan mit jelent a *butatelefon*?

Az okostelefon ellentétéként született meg a *butatelefon* szó. Nevezhető hagyományos mobiltelefonnak is. Reneszánszukat élük a régi típusú mobiltelefonok. Úgy látszik, a fiatalok körében is sokan cserélik le okostelefonjaikat hagyományosabb verziókra. A *butatelefon* a pusztán telefonálásra és SMS-küldésre alkalmas mobilokra utal. Sokak számára megkönnyebbülést okoz az okostelefon után egy hagyományos telefont használni, mert elszakadhatnak a közösségi média beszippantó hatásától és az állandó online jelenléttől. Egy most születő új jogszabály nem engedné az okostelefonok használatát az iskolákban. Így egyre több gyerek kap *butatelefont* a szüleitől, amivel el tudja érni a családját, ha szükséges, de nem lehet vele internetezni.

Az egyik honlapon olvastam: Hamarosan pályázható a kutatói ösztöndíjprogram. Nem úgy volna helyes, hogy hamarosan lehet pályázni a kutatói ösztöndíjprogramra?

A *-ható*, *-hető* a termékeny képzők sorába tartozik, hiszen új, idegen szavakon is megjelenik, például *lájkolható*. Korábban azonban elsősorban csak tárgyias igékhez járult, például: *olvasható írás, kifogásolható adat, értékelhető eredmény*. Az utóbbi időben határozói bővítményű igékhez járulva újszerűnek, szokatlannak tűnhet, de hibásnak nem nevezhető. Ilyenek a következő képzett igék: *táncolható zene, katintható link, élhető város* stb. Sajátos módon tömörítik a jelentést ezek a képzett szavak. Ilyen a *pályázható* ösztöndíjprogram, azaz olyan ösztöndíjprogram, amelyre lehet pályázni. (A *-ható/hető* képzőről lásd: Balázs 2000: 124, 2001: 43–4, 2002: 228–9; Balázs–Zimányi 2007: 92.)

A Szómagyarító honlapon kisebb vita alakult ki. Az egyik hozzászóló a jelentés értelemben a *jelentmény* szót használta, ezt egy másik hozzászóló erősen kifogásolta. Helyes ez a szó?

A *jelentmény* szó a nyelvújítás korában keletkezett (Balázs 1997: 143). Szily Kálmánnak A magyar nyelvújítás szótárában a következő szerepel: „megkülönböztetésül magától az *actustól*: a *jelentéstől*.” Tehát a *jelentmény* kifejezés alatt a cselekvés eredményét értették és értjük. Régen ugyanabban a jelentésben használták, mint ma a *jelentés* szót. A *jelentmény* szóra 459, a *jelentésre* 15 millió találat van az interneten. Van, amikor külön szónak tekintendő, ha ugyanazon a szótóhoz az *-ás*, *-és* vagy a *-mány*, *-mény* képzőt kapcsoljuk. Például: *követelmény*, amit valamely téren valakitől, valamitől jogosan elvárhatunk vagy megkövetelhetünk; valakivel, valamivel szemben támasztott igény. A *követelés* jog szerint valakihez tartozó vagy valakinek járó dolog kérése vagy igénylése. Például a behajthatatlan *követelés* egy olyan tartozás, melynek megfizetését nem várhatjuk az adóstól. Hasonló szópár a *szállítmány* (együttvéve mindenféle cikk, melyeket valahova szállítanak) és a *szállitás* (valaminek egyik helyről egy másikra vitele).

Sokan felteszik a kérdést: Melyik helyes: a *rendszer váltás*, a *rendszer változás* vagy a *rendszer változtatás*? Sőt többen ki is javítják a másikat, ha a nem nekik tetsző változatot használja.

Ha a három, igéből képzett főnevet nézzük, akkor azt mondhatjuk, hogy a *váltás* és a *változtatás* cselekvő igéből van képezve, a *változás* pedig történést kifejezőből. Ennek ellenére mindhárom alatt nyilvánvalóan azt értjük, hogy ez az esemény tudatos cselekvés eredményének tekinthető. Ha az internetes keresőben vizsgálódunk a három kifejezésről, akkor a következő eredményeket kapjuk: a *rendszer váltás* 1.520.000-szer fordul elő, a *rendszer változás* 508.000-szer, a *rendszer változtatás* pedig a legkevesebbszer, 115.000-szer. Tulajdonképpen mindhárom kifejezés alatt összességében ugyanazt értjük, mégpedig a következőt: Magyarországon az 1988-

tól megindult és az 1990-es szabad választásokkal részben befejeződött politikai folyamat, amely a kádári diktatórikus jellegű pártállami rendszert alakította át politikai reformok sorozatával többpártrendszeres parlamenti demokráciává. A történészeknek az az álláspontjuk, hogy a *rendszerváltozás* fogalma fejezi ki leginkább az 1987 és 1990 közötti politikai, társadalmi, gazdasági, sőt kulturális átalakulás magyarországi folyamatát. Azonban a nyelvhasználat nem figyel efféle jelentésbeli elkülönítésre a három kifejezés alkalmazásakor, a tudományos pontosság a köznyelvi használaton ezúttal sem kérhető számon.

A Miatyánkból való „...és ne vigy minket a kísértésbe...” mondatban a a *vígy* hosszú vagy rövid *i*-vel írandó? Tudom, hogy a *vígyél* rövid alakja, és jómagam erre az analógiára építenék: *tesz* → *tegyél/tégy*, *vesz* → *vegyél/végy*, vagyis hosszú a magánhangzó. Jól gondolom?

Van a rendhagyó igéknek egy kis csoportja, amelyeket *sz*-es, *v*-s tövűeknek hívnak, és túlnyomórészt analóg módon viselkednek: *tesz*, *vesz*, *visz*, *hisz*, *lesz*, *eszik*, *iszik*. Ezeknek az egyik töve, amely épp a felszólító mód, általános (alanyi) ragozású, egyes szám második személyű rövid alakjainál használatos, úgy jön létre, hogy a magánhangzós végű tövváltozat magánhangzója megnyúlik: *tégy*, *végy*, *légy* (kivétel a *higgy*). Ezek alapján tehát a helyes alak: *vígy*. Az *eszik*, *iszik* igék megfelelő rövid alakja nem használatos.

Szakirodalom

- A magyar helyesírás szabályai*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 2015. (AkH.)
- Balázs Géza 1997. *The Story of Hungarian. A Guide to the Language*. Corvina Kiadó. Budapest.
- Balázs Géza 2000. *Médianyelv. Az igényes sajtó/média nyelve*. Magyar Rádió. Budapest.
- Balázs Géza 2001. *Magyar nyelvhelyességi lexikon*. Corvina Kiadó. Budapest.
- Balázs Géza 2002. *Nyelvünkben a világ*. Ister Kiadó. Budapest.
- Balázs Géza – Zimányi Árpád (szerk.) 2007. *Magyar nyelvhasználati szótár*. Pauz–Westermann Könyvkiadó. Celldömölk.
- Erdélyi Kiara 2023. Rosszul lesz vagy berosszul? Hálózatelvű összehasonlító vizsgálat. *Magyar Nyelvőr* 461–6. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2023.4.461>
- Szily Kálmán 1999. *A magyar nyelvújítás szótára*. Nap Kiadó. Budapest.
- Parapatics Andrea 2008. *Szlengszótár*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

Minya Károly
nyelvész, főiskolai tanár
Nyíregyházi Egyetem, Nyelv- és
Irodalomtudományi Intézet
E-mail: minya.karoly@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2421-3580>

ÚJ SZAVAK, KIFEJEZÉSEK

bekövet *ige, jelentésbővülés*

Valaki valakit követni kezd (megjelöl, bejelöl), folyamatosan nézi a közleményeit a közösségi hálózaton.

Az mit jelent, ha az exem két év szakítás után is bekövet az instán, lájkol, miközben van barátnője már több mint egy éve?

digitális autizmus *szó szerkezet*

Tünetegyüttes azoknál a gyermekeknél, akik napi 4-6 órát töltenek képernyő vagy okostelefon előtt. Nem beszélnek, vagy nyelvi fejlettségük nem felel meg az életkori átlagnak, valamint lemaradás tapasztalható a szociális kommunikációjukban is. Nehezen veszik fel a szemkontaktust, arcjátékuk, mimikájuk kevésbé kifejező. Nehezen hallgatnak a nevékre. Nem próbálják meg utánozni a mondókákat, az ölbéli játékokat, esetleg nem is szeretik azokat.

A virtuális vagy digitális autizmus egy nem hivatalos fogalom, diagnózis. Azokat a gyermekeket érinti, akik már kétéves koruk előtt, majd 3-4 éves korban is extrém sok időt töltenek az okoseszközök használatával.

ekéz *ige, szóképzés*

Sérteget, szidalmaz, megaláz, megszegyenít, csepl, ócsárol.

A finn külügyminiszter szerint nem állapot, hogy a kormány ekéz egy másik tagállamot, és párbeszédet szorgalmaz.

gerillakampány *fn, jelentéssűrítő összetétel*

Különösen figyelemfelhívó kampány.

Egy jól kidolgozott gerillakampány hatalmas tömegekhez juthat el rövid idő alatt pusztán a szóbeszéd segítségével, hiszen ha az embereket megfogja, akkor továbbadják ismerőseiknek, családtagjaiknak, pl. megosztják a különböző közösségi oldalakon.

ghostingol *fn, ang, szóképzés*

Egyik napról a másikra megszakít minden kapcsolatot az addigi párjával, törli őt az ismerősök közül, és sokszor le is tiltja a közösségi oldalakon, telefonja elutasítja a hívást; szellemként eltűnik. Az internetes és a párkapcsolati kommunikáció kifejezése.

A Bécsi Egyetem kommunikáció tanszékének professzora szerint az emberek másként élik meg azt, amikor egy barátjuk, illetve amikor a partnerük ghostingolja őket.

hatótávfrász *fn, jelentéssűrítő összetétel*

Attól való félelem, hogy az elektromos autó töltöttsége nem tart ki a célállomásig vagy a legközelebbi töltőállomásig.

A magyar piacon még szükség van arra, hogy az autóhasználók többségének a bizalma megjőjön a tisztán elektromos hajtású autók iránt. Ehhez elengedhetetlen a hazai kiszolgáló- és töltőinfrastruktúra fejlesztése, valamint a felhasználó oldali tapasztalatszerzés, az úgynevezett hatótávfrász leküzdése.

kikövet *ige, morfológiai összetétel*

Valaki valakit nem követ többé a közösségi hálózaton (a bejelölést visszavonja, nem nézi többé a közleményeit).

Valószínűleg azért követett be, hogy visszakövesd. Az ilyenek arra mennek, hogy bekövetnek embereket, hogy visszakövessék, aztán kikövetik őket.

ködszínház *fn, jelentéssűrítő összetétel*

Multimédiás szökökút legyező alakú vízpermetére vetítve kisfilmeket és különleges lézeranimációkat bemutató eszköz.

A ködszínház elnevezés tulajdonképpen azt takarja, hogy a vásznat, melyre a fény-sugarak vetülnek, maguk a vízsugarak jelentik, az általuk képződő falra pedig akár kisfilmeket is lehet vetíteni.

panelbeszélgetés *fn, jelentéssűrítő összetétel*

Új konferenciaforma, nyilvános vita, megbeszélés egy előre meghatározott témában, amelyen – gyakran egy moderátor irányításával – több szakértő vesz részt. Angol eredetű kifejezés. A panelbeszélgetés-szakértők (3-4 fő) szabályozott, moderált, tematikus, időkeretes vitája akár hallgatóság előtt, amely akár kérdezhet is tőlük.

A panelbeszélgetés a konferenciák kecsegtető színfoltja tud lenni, mivel feldobja a sokszor enyhén önfényező és néha semmitmondóan unalmas monológok sorozatát egy sziporkázó, több nézőpontot és eltérő karaktereket felvonultató izgalmas és vibráló szakmai eszmecserével.

rollátor *fn, német*

Guruló járókeret.

A kartámaszos rollátor fokozott segítséget biztosít azon betegek számára, akiknek a járás bármilyen okból nehézséget jelent.

okosparkolás *fn, jelentéssűrítő összetétel*

Applikációval történő parkolás, melynek során egy szenzor figyel, hogy áll-e autó a parkolóhelyen, és közben telefonon távolból lehet követni a helyzetet.

Az okosparkolás lényege, hogy a foglaltsági információk révén az autósoknak lehetősége lesz gyorsabban megtalálni az éppen szabad helyeket, rengeteg időt és üzemanyagot megspórolva maguknak. A felesleges autózás elkerülésével pedig kevésbé terhelik a környezetüket, csökken a dugók kialakulásának valószínűsége.

sávtartó asszisztens *szó szerkezet*

A sofőrt a jármű sávellhagyására figyelmeztető rendszer.

A sávtartó asszisztens lényege, hogy a jármű kamerával vagy kamerákkal pásztázza az utat maga előtt, és a videókép elemzéséből képes felismerni, hogyha „esszük” a vonalat, vagyis ha éppen kifelé megyünk a sávunkból valamelyik irányba.

tram-train *fn, ang*

Vasútvillamos.

A Szeged–Hódmezővásárhely tram-train közlekedtetés megvalósításának elsődleges célja a Hódmezővásárhely és Szeged közötti közösségi közlekedés minőségi fejlesztése, ezáltal vonzó és biztonságos alternatíva kialakítása az egyéni gépjárműforgalommal szemben.

ultrahanghegesztett *mn-i igenév, elvonás, képzés*

Ultrahanggal hegesztett.

Némely esetben csavarral oldották meg a szerelhetőséget, de van összepattintós, ragasztott és ultrahanghegesztett is.

zoknikihívás *fn, jelentéssűrítő összetétel*

Felemás zokni viselése (a Down-szindróma napjához kapcsolódva) az emberi egyediség ünneplésének jelzésére.

A zoknikihívással – felemás zokni viselésével – hívják fel világszerte a figyelmet a különbözőség, a másság, a sokszínűség elfogadására, az egyenlő bánásmódra.

Balázs Géza – Minya Károly